द्वितीय वर्ष कला

सत्र - IV (CBCS)

समाजशास्त्र अभ्यासपत्रिका क्र. III

समाजशास्त्रातील उदयोन्मुख क्षेत्रे

विषय कोड : UASOC402

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रविंद्र द. कुलकर्णी
प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **श्री. अनिल बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि
प्रमुख कला शाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक : **प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव**
सहाय्यक प्राध्यापक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक : **प्रा. शिवाजी उकरंडे**
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय,
रत्नागिरी, जि. रत्नागिरी

: **प्रा. अमित विजय जाधव**
सहाय्यक प्राध्यापक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

: **प्रा. सर्जेराव नारायण सत्यभामा बोराडे**
सतीश प्रधान ज्ञानसाधना कला, वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय, ठाणे

: **प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव**
सहाय्यक प्राध्यापक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

: **डॉ. संजय कांबळे**
सहाय्यक प्राध्यापक
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

एप्रिल २०२२, मुद्रण - १

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई -४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण : मुंबई विद्यापीठ मुद्रनालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	पत्रकारिता - पत्रकारितेवरील दृष्टीक्षेप अभ्यास - प्रा. संजय कांबळे	०१
२.	पत्रकारिता नितीमत्ता - प्रा. संजय कांबळे	२५
२अ.	पत्रकारितामधील स्त्रीया - प्रा. संजय कांबळे	३५
३.	उद्योजकतेचा अर्थ भूमिका कौशल्या -प्रा. सर्जेराव नारायण सत्यभामा बोराडे	४९
४.	महिला उद्योजिका - प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव	६५
५.	स्मार्ट सिटीजची योजना आणि वाढ - क्रिटिक केस स्टडी (कोची) केरळ, (जयपूर) राजस्थान - प्रा. अमित विजय जाधव	७३
६.	खुल्या जागांच्या उपलब्धतेचा अभाव, रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाले, रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेता फायदा २०१४ - प्रा. शिवाजी उकरंडे	८४
७.	जेरियाट्रिक केअर : वृध्दत्त्वाची घटना, वृध्दाश्रम, ज्येष्ठ नागरिक संघ, डे केअर सेटर - प्रा. अमित विजय जाधव	९६
८.	वृध्दापकाळातील शुश्रूषाः भारतातील शासकीय आणि अशासकीय पुढाकार - प्रा. शिवाजी उकरंडे	१०६

❖❖❖❖

SYBA
SOCIOLOGY PAPER III
SEMESTER IV
EMERGING FIELDS IN SOCIOLOGY
SYLLABUS

Course Rationale:

- To introduce students to the relevance and varied possibilities for future studies in sociology.
- It make's students aware about the new vibrant fields in sociology.
- To provide students with an in-depth understanding of struggle and survival in today's competitive scenario.

UNIT I - JOURNALISM

a. Journalism Studies: An Overview
b. Journalists as Gatekeepers- Ethics in Journalism
c. Women Journalists

UNIT II - WOMEN ENTREPRENEURSHIP

a. Meaning of Entrepreneurship, Role and Attributes of an Entrepreneur
b. Women in different fields as entrepreneurs at the grass root level: Business, Food
c. Challenges and Opportunities

UNIT III- URBAN GOVERNANCE

a. Plan and Growth of Smart Cities-Critique
Case Study (Kochi) Kerala, (Jaipur) Rajasthan
b. Lack of availability of Open Spaces
c. Street Vendors and Hawkers- The Street Vendors Act 2014

UNIT IV - GERIATRIC CARE

a. Phenomenon of Population Ageing
b. Old Age Home, Senior Citizens Association, Day Care Center
c. Geriatric Care: Government and non-governmental initiatives in India

Reading List:

1. Bhaskaran, N. (Ed). (2009). Vision Juhu-Expanding Public Spaces in Mumbai. Synergy Creations. Mumbai

2. Chakraborti, Rajgopal D. (2004). The Greying of India Population Ageing in the context of Asia. Sage publications. New Delhi

3. Dandekar, K. (1996). The Elderly in India. Sage Publications

4. Government of India Ministry of Urban Development. (2015 Smart Cities-Mission Statement and Guidelines

5. Karin Wahl-Jorgensen, Thomas Hanitzsh. (2009) Handbook of Journalism. Routledge. New York

6. Liebig, Phoebe and Rajan, Irudaya, (Ed) (2005). An Ageing India: Perspectives, Prospects and Policies. Rawat Publications

7. Phoebe S. Leibig, S. Irudaya Rajan. (2005). An Aging India: Perspectives, Prospects and Policies. Rawat Publications.

8. Ramamurti, Jamuna D. (Ed) (2004). Handbook of Indian Gerontology. Serial Publications

9. Tendulkar, A. (Ed) (2016). Handbook for Senior Citizens. YCPA. Mumbai. Anokhi Publications.

10. Victor, Christina. (2005). The Social Context of Ageing. Routledge.

Journals:

1. Challenges and Opportunities for Women Entrepreneurship in India under Globalization.- OSR Journal of Business and Management Vol 5, Issue 2 Sept-Oct 2012, PP29-35.

2. Role of Women Entrepreneurship in Indian Economy, International Journal of Science Technology and Management Vol.No.03, March 2016.

2. Social Scientist Volume 44 May –June 2016

❖❖❖❖

१

पत्रकारिता - पत्रकारितेवरील दृष्टीक्षेप अभ्यास
(JOURNALISM : JOURNALISM STUDIES : AN OVERVIEW)

प्रकरणाची रचना :

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ पत्रकारितेची व्याख्या

१.३ पत्रकारितेचे स्वरूप

१.४ पत्रकारितेची व्याप्ती

१.५ पत्रकारितेचे कार्य

१.६ पत्रकारितेचे प्रकार

१.७ भारतातील पत्रकारितेचा विकास

१.८ पत्रकारितेचे कायदे

१.९ सारांश

१.१० प्रश्न

१.११ संदर्भ साहित्य

१.० उद्दिष्टे (OBJECTIVE)

- पत्रकारितेची संकल्पना, व्याप्ती, कार्य, प्रकार, कायदे समजून घेणे.
- भारतीय पत्रकारितेच्या विकासावरती दृष्टीक्षेप टाकणे.

१.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सोळाव्या शतकामध्ये जागतिक स्तरावरती पत्रकारिता सुरुवातीचा काळ म्हणून ओळखला जातो. या काळामध्ये जर्मनी मध्ये छपाई मशिनचा शोध लागला होता. तेव्हा वृत्तपत्र आणि मासिके ही सार्वजनिक शिक्षण देण्याची भूमिका निभावत होती. सन १६५५ मध्ये प्रथम राजकीय पत्रकाची निर्मिती करण्यात आली. त्याला Oxford Gazette म्हणून वृत्तपत्राचा दर्जा देण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. यातून वृत्तपत्राची सुरुवातीची ओळख निर्माण झाली. पत्रकारिता हे प्रासंगिक घटनाची माहितीचे उत्पादन आणि वितरण आहे. तीचा जागतिक पत्रकारिता ही व्यवसाय म्हणून उपयोगात आणला

आहे. तसेच नागरि पत्रकारिता ही माहितीचे संकलन आणि प्रकाशन करण्यात येऊ लागली. या पत्रकारिता माध्यमामध्ये बातमी पत्र (वृत्तपत्र) रेडीओ, दूरदर्शन आणि इंटरनेट इत्यादींचा समावेश करण्यात आला. पत्रकारिता ही बातमी आणि माहितीचे संकलन, निर्मिती, मुल्यमापन आणि सादरीकरणाची कृतीशील प्रक्रिया आहे हे एक निर्मितीक्षम उत्पादन आहे. ही एक संवादाची प्रक्रिया आहे. या माध्यमातून व्यापक जनसमुदायाशी संपर्क माहितीच्या देवाण घेवाणीतून करता येतो. यामधून सार्वजनिक प्रश्नाची चर्चा व्यापक जनसमुदायासमोर ठेवून त्यातून जनमत जनजागृती आणि मनोरंजन इत्यादी गोष्टी लोकशाही समाजात करता येतात. पत्रकारिता ही व्यापक जनसमुदायाचे हित समोर ठेवून केली जाते. त्याचा हेतू हा प्रत्येक नागरिकाला बातमीच्या स्वरूपात त्यांचा दैनंदिन जीवनातील घडणाऱ्या घटनाच्या बरोबर समाज आणि त्यांचे प्रशासन या संबंधीत माहिती प्रसारित करण्याचा असतो.

पत्रकारिता ही व्यापक संकल्पना आहे. ती प्रत्येक देशात व्यापक सार्वत्रिक स्तरावरती भूमिका निभावते. हे सरकारच्या निर्णयावरती अप्रत्यक्ष प्रत्यक्षरित्या नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करते. ते सरकार पेक्षा स्वतंत्र्यरित्या कार्य करत असते. ती खाजगी उद्योग म्हणून नफा मिळवत असते. हे करत असताना व्यापक जनमत समोर ठेवून लोकशाही पद्धतीने कार्य केले जाते.

एकविसाव्या शतकामध्ये पत्रकारितेचे स्वरूप अधिक व्यापक बनत आहे. नवीन माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करुन पत्रकारिता अधिक प्रभावी, सुनियोजित व्यापक स्तरावरती होत आहे. यासाठी संगणक, इंटरनेट, सामाजिक माध्यमे याचा वापर अधिक प्रमाणात होत आहे.तसेच डिजीटल माध्यमांचा वापर करुन बातम्यांचा प्रसार अधिक व्यापक आणि गतिशील जनमाध्यम म्हणून होताना दिसत आहे.

१.२ पत्रकारितेची व्याख्या (Definition of journalism)

पत्रकारिता ही संकल्पना व्यापक अर्थाने स्पष्ट करण्याचे काम अनेक अभ्यासकांनी केले आहे. पत्रकारिता या शब्दाला इंग्रजी मध्ये Journalism असे म्हटले आहे. हा शब्द विशेषत: वृत्तपत्रासंबंधी वापरण्यात आला आहे. त्याच बरोबर रेडिओ, दूरदर्शन आणि इंटरनेट इत्यादी वरील बातमीची सादरीकरणा संदर्भात केली आहे. Journalism या शब्दाची उत्पत्ती लॅटिन Latin शब्दात Daily म्हणजे दैनंदिन असा अर्थ समजून घेता येतो. रोम मध्ये Acta Diurna यांनी प्रथम याला Newspaper वृत्तपत्र हा शब्द उपयोगात आणला. जे वृत्तपत्रात दैनंदिन बातमीचे लेखन करतात त्यांना बातमीदार/ पत्रकार असे म्हणतात. काही अभ्यासकांनी पत्रकारितेच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगितल्या आहेत.

१) **लेसले स्टीफन्स (Leslie Stephens)** यांच्या मते 'पत्रकारिता म्हणजे दैनंदिन घटनांच्या संदर्भात लेखनासाठी पैसे दिले जातात जे तुम्हाला माहित नसते."

२) **वेबस्टर थर्ड इंटरनॅशनल डिक्शनरी** यांच्या मते, पत्रकारिता ही संकल्पना मध्यकालीन घटनांच्या संबंधीच्या माहितीचे संकलन आणि संपादन, सादरीकरण, प्रकाशन किंवा प्रसारण संबंधीत आहे.

३) **अमेरिकन प्रेस इंस्टीटॅशन** यांच्या मते 'पत्रकारिता ही माहिती आणि बातमीचे संकलन, निर्मिती, सादरीकरण आणि मुल्यकनचे क्रियाकलाप आहे. तसेच ती उत्पादनशील क्रिया आहे."

४) **जरन्यालिजम डिक्शनरी** यांच्या मते, 'पत्रकारिता ही व्यवसाय म्हणून बातमीचे लेखन, संपादन, बातमीदार, फोटोग्राफी किंवा प्रसारनाशी संबंधीत बाब म्हणून ओळखली जाते."

५) **इंनसायक्लोपिडीया ऑफ ब्रिटानिया** यांच्या मते पत्रकारिता ही बातमीचे संकलन, निर्मिती आणि वितरणाची प्रक्रिया आहे आणि ज्याचे रेडिओ, दूरदर्शन, फोटोग्राफी (छायांकन) चित्रपट याच बरोबर मुद्रित आणि इलेक्ट्रोनिम माध्यम म्हणून वृत्तपत्र, मासिके, पुस्तके, बलॅग, वेबकास्ट, सामाजिक माध्यमे आणि इमेल इत्यादींच्या माध्यमातून दैनंदिन आणि भविष्यकालीन घटनाचे प्रतिबिंब म्हणून ओळखले जाते.

६) **झेलीअर** यांच्या मते, पत्रकारिता ही आजूबाजूच्या लोकांनी स्वत: इन इतरासहित माहितीचे सामाईक करणाची आवश्यकता आयोजित केली जाते तिला पत्रकारिता असे म्हटले जाते.

७) **बॉन्ड एफ प्रिसेर** यांच्या मते पत्रकारिता ही सार्वजनिक स्तरावरती बातमी पोहोचवताना बातमीची निर्मिती आणि टिपण्या करण्याचे विविध प्रकार आहे, जी सर्वत्र जगभर पाहण्यास मिळते. ज्यामध्ये बहुसंख्य लोकांचे हितसंबंध असतात आणि जे पत्रकार मुलभूत भौतिक आधारे विचार क्रिया आणि संकल्पनाची निर्मिती म्हणून केली जाते.

थोडक्यात पत्रकारिता ही सार्वत्रिक स्तरावरती बातमीची निर्मिती संकलन, संपादन आणि प्रसारणाची प्रक्रिया म्हणून ओळखली जाते. पत्रकारितेचा अर्थ हा दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटनांच्या माहितीचे सप्रेशनाच्या संदर्भात आहे. ज्यामध्ये मुद्रित श्राव्य आणि दृश्य स्वरूपाची निर्मिती संपादन, सादरीकरण, प्रसारण करण्यातून पत्रकारितेचे सादरीकरण केले जाते.

१.३ पत्रकारितेचे स्वरूप (NATURE OF JOURNALISM)

पत्रकारिता ही संकल्पना व्यापक अर्थांनी समजून घेण्यासाठी त्याचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे या संकल्पनेचे नेमके स्वरूप काय आहे यासाठी पत्रकारितेचे स्वरूप पुढील मुद्याच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) पत्रकारिता ही घटनाची वेळेवर बातमी देणे (Journalism is the timely reporting of event) :

सार्वजनिक जीवनामध्ये अनेक घटनांची माहितीचे बातमीच्या स्वरुपात मांडणी केली जाते. या घटना विषयीची माहिती सर्वत्र पोहोचवण्याचे काम केले जाते. या घटनाचे स्वरुप अधिक वस्तूनिष्ठ व व्यक्तिनिरपेक्ष आणि अधिक तत्परतेने व्यापक स्तरावरती सादर करतात त्यामुळे त्या घटनाना बातमी आणि माहितीच्या स्वरूपात लेखन निर्मिती संपादन आणि प्रसारण इत्यादींच्या सादर करतात. त्यामुळे अधिक प्रसिद्धीचे मूल्य व जनमत निर्मिती त्यामुळे केली जाते.

२) पत्रकारिता ही समाजाच्या संबंधात दृष्टिकोन आणि बातमीचे प्रसार आहे (Journalism is dissemination of news and view about the society) :

पत्रकारिता ही समाजात घडणाऱ्या घटनाचे बातमीच्या स्वरूपात प्रसार करते. समाजात दैनंदिन जीवनात अनेक घटना घडत असतात. त्यांच्या लेखन संपादन निर्मिती आणि प्रसारण करण्यासाठी पत्रकारिता केली जाते. त्यामुळे घटनेची माहिती सार्वजनिक करण करण्यात येते.

३) पत्रकारिता ही माध्यम संप्रेषण क्षेत्रात कार्य करते (Journalism Activity Field in Mass Communication) :

पत्रकारिता ही माध्यम संप्रेषणाचा मुख्य केंद्रबिंदू मानला जातो. माध्यमाच्या प्रसारणामध्ये पत्रकारिता मुद्रित, ध्वनी आणि चित्रफित आणि इंटरनेट या पातळ्यावरती कार्यरत असतात. यामध्ये रेडिओ, दूरदर्शन, इलेक्ट्रोनिक माध्यम, इंटरनेट सामाजिक माध्यमे यांच्यातून माध्यम संप्रेषण ही पत्रकारितेचे क्षेत्र म्हणून कार्यरत असल्याचे दिसून येते.

४) पत्रकारिता ही लोक शिक्षणाचे माध्यम बनते (Journalism has become the media of mass education) :

पत्रकारिता ही बातमी आणि माहितीचे प्रसारण व्यापक जनसमुदायापर्यंत करत असते. दैनंदिन जीवनातील घटनांचे माहिती आणि बातमीचे प्रसारण हे लोक शिक्षण करण्याचे कार्य करते. त्यामुळे एखाद्या घटनेचे सविस्तर माहिती प्रचार होतो. त्याचा उपयोग लोकांना माहितीच्या स्वरूपात ज्ञान प्राप्ती होते. त्यामुळे ज्ञाननिर्मिती प्रसारण प्रक्रिया सोईस्कर आहे.

५) पत्रकारिता अधिक प्रभावी बातमी सादरीकरण (Journalism has a it main activity reporting of event):

पत्रकारिता ही घटनाच्या संदर्भात प्रभावी बातमीचे सादरीकरण आहे. हे करत असताना प्रासंगिक घटनाचे माहितीचे संकलनासाठी अनेक प्रश्न निर्माण केले जातात. यामध्ये का,

कुठे, काय, कसे, कोण इत्यादी प्रश्नातून माहिती संकलन संपादन आणि सादरीकरण केले जाते. बातमी निर्मिती करण्याचे प्राथमिक प्रश्नाची निर्मिती महत्वपूर्ण मानली जाते.

६) पत्रकारितेमध्ये अनेक माध्यमाचा समावेश (Journalism exits in a number of media) :

पत्रकारिता ही अनेक माध्यमाचा समावेश होतो. त्यामुळे त्याची व्यापकता मुद्रित श्राव्य आणि दृश्य अशा प्रकारच्या माध्यमातून दिसते. या माध्यमामध्ये रेडिओ, इलेक्ट्रोनिक, इंटरनेट याच्या माध्यमातून अनेक माध्यम समुह निर्माण केले जातात. ते माहिती आणि बातमीचे सार्वजनिक स्तरावरती पोहचण्याचे काम केले जाते. त्यामुळे बातमी आणि माहितीचे प्रसारण अधिक गतिशील व परिवर्तनशील स्वरुपात विकसित होत असल्याचे दिसून येते.

७) पत्रकारिता ही माध्यमांच्या व्यापक स्तरावरती कार्य करते (Journalism is a browder sector work of mass media) :

पत्रकारिता ही व्यापक स्तरावरती कार्य करते. यासाठी विविध माध्यमांच्या पातळीवरती कार्य करत असतात. सर्वसामान्य ते गुंतागुंतीच्या क्षेत्रामध्ये जाऊन प्रत्यक्ष दर्शी त्या घटनेचे निरिक्षण नोंदवून ती सर्व सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य करत असतात. त्यामुळे त्याची व्यापकता अनेक स्तरापर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य करते. सर्वसामान्य व्यक्तीना या विषयीची माहिती सहज रित्या उपलब्ध करुन दिली जाते.

थोडक्यात पत्रकारिता ही निरंतर चाललेली प्रक्रिया आहे. जी माहिती आणि बातमीच्या प्रसारामध्ये, निर्मिती, संपादन, प्रकाशन इत्यादी स्तरावरती कार्य करते. त्यामुळे दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटनाची माहिती सर्व सामान्यपर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य होते. त्यासाठी अनेक प्रकारच्या माध्यमाचा वापर करुन जनप्रबोधन करण्यात येते.

१.४ पत्रकारितीची व्याप्ती (SCOPE OF JOURNALISM)

पत्रकारिता हे जनमाध्यम म्हणून ओळखले जाते जे की दैनंदिन जीवनातील घटनाचे वस्तूनिष्ठ निरीक्षण करुन त्याचे लेखन केले जाते. त्यामुळे ही माहिती सर्वसामान्यपर्यंत पोहोचण्याचे कार्य करते. त्यामुळे पत्रकारितेला व्यापक व्याप्ती प्राप्त होते. त्यांची व्याप्ती पुढील मुद्याच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) पत्रकारिता ही सार्वत्रिक आहे (Journalism is Universal) :

सर्वसाधारणपणे संपूर्ण जागतिक स्तरावरती पत्रकारितेचे स्वरूप सार्वत्रिक दिसून येते. या पत्रकारितेच्या माध्यमातून बातमी आणि माहितीच्या प्रसारणासाठी निर्मिती संपादन आणि प्रकाशन यांच्या संबंधीत कार्य करत असते. त्यामुळे दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटनाची सविस्तर माहिती प्राप्त होते. ही माहिती सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय आंतरराष्ट्रीय घडामोडी यांच्याविषयीची सविस्तर माहिती वाचका समोर पोहोचवण्याचे कार्य सार्वत्रिक स्तरावरती पोहोचवते. त्यातून माहिती, मनोरंजन,

खेळ, आरोग्य, शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय, उद्योगधंदा, आंतरराष्ट्रीय संबंध या विषयीची माहिती प्रसारित केली जाते.

२) पत्रकारिता प्रथम नागरिकांशी प्रमाणिक निष्ठा असते (Journalism First Loyalty is the Citizens) :

पत्रकारिता हे व्यापक माध्यम आहे. त्यामुळे बातमी आणि माहितीची व्यापकता अधिक सार्वजनिक स्तरावरती पोहोचवले जाते. हे करत असताना नागरिक हा केंद्रबिंदू मानून त्यांना अपेक्षित वस्तूनिष्ठ व नाविण्य माहिती तपासून पाहून ती नागरिकापर्यंत पोहोचवली जाते. त्यामुळे बातमी आणि माहितीला अन्यन साधारण महत्त्व प्राप्त होते. त्याचा परिणाम वाचकाच्या मतप्रणालीवरती होतो. त्यावरतीच पत्रकारितेची प्रामाणिकता प्रभावी कार्य करत असते.

३) पत्रकारिता प्रथम सत्य बंधनकार नाही (Journalism's first obligation is not the truth) :

पत्रकारिता ही व्यापक स्तरावरती कार्य करत असताना ती प्रथम सत्य बंधनकारक नाही. कारण दैनंदिन घटनाचे स्वरूप, सधिंग्ता आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपात असते. त्यामुळे त्या घटनाची सत्यता पडताळून पाहत असताना अनेक बदल होत असतात. त्याच्या घटनांची पुनरावृत्ती होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यामध्ये सातत्य आढळून येत नाही. त्यामुळे सत्य माहिती विषय बंधनकारक राहू शकत नाही.

४) पत्रकारिता ही सारांश पडताळणीची शिस्त आहे (Journalism essence is discipline of verification) :

दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटकांची नोंद पत्रकारितेच्या माध्यमातून घेतली जाते. तेव्हा या घटनांची पडताळणी सारांश स्वरूपात शिस्त ठेवण्याचे कार्य केले जाते. त्या घटना समजून घेताना त्याचे निरीक्षण वस्तूनिष्ठ आणि सत्यशीलपणे तपासणी करण्यात येते. हे करत असताना त्या घटनेच्या स्थळी पोहचून त्या संबंधी अनेक व्यक्तीशी माहिती तपासून पाहिली जाते. त्यामुळे त्याची पडताळणी करुन त्याचे माहिती आणि बातमी मध्ये रूपांतरण केले जाते.

५) पत्रकारिता ही बातमी कोण करत असतो यावरती अवलंबून असते (Journalism must maintain an independent from those they cover):

पत्रकारिता मध्ये बातमी आणि माहितीचे संकलन करण्यासाठी पत्रकारावरती अवलंबून असते. पत्रकारितेमध्ये बातमीदाराची भूमिका महत्त्वाची असते. जो प्रत्यक्षामध्ये घटना ज्या ठिकाणी घडली आहे त्या ठिकाणी जाऊन माहितीचे संकलन करुन बातमीच्या स्वरूपात त्याची मांडणी करत असतात. तेव्हा पत्रकार कशाप्रकारे त्या घटनेला पाहतो त्या घटनेचे महत्त्व आणि जनतेवरील परिणाम इत्यादी बाबींचा विचार करुन बातमीचे

संकलन केले जाते. त्यामुळे पत्रकाराची भूमिका ही त्या बातमीच्या अनुशंगाने महत्त्वाची असते.

६) पत्रकारिता ही सत्तेचे स्वतंत्रपणे निरीक्षण करते (Journalism as an independent monitor of power) :

पत्रकारिता ही सर्वसामान्य जनतेच्या प्रश्नाची मांडणी वृत्तपत्रामध्ये करत असते. त्यामुळे पत्रकारितेचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी सार्वजनिक प्रतिनिधीत्व करण्याचे काम करते. ह्या समस्या प्रश्न सरकार समोर उपस्थित करत असते. त्यामुळे सत्ताधारी पक्षाचे लक्ष या प्रश्नाकडे वेधण्याचे कार्य करत असते. त्यामुळे पत्रकारिता हे सत्ता नियंत्रणावरती लक्ष केंद्रीत करुन ठेवण्याची भूमिका निभावत असते.

७) पत्रकारिता ही एका मंचावर सार्वजनिक टिका आणि तडजोड प्रदान करतात. (Journalism must provide a forum for public and compromise)

पत्रकारिता ही दैनंदिन जीवनातील घटनाचे बातमी आणि माहिती प्रसारण सर्वसामान्य जनतेसमोर ठेवले जाते. हे करत असताना जनतेच्या प्रश्नाचे राजकारण करण्यात येते. ते प्रश्न शासन, सत्ता, राजकारण आणि न्यायपालिकेसमोर ठेवले जातात. तेव्हा त्याविषयावर सार्वजनिक टिका केली जाते. त्यामुळे व्यापक जनमत निर्माण करुन न्यायाची भूमिका स्पष्ट करतात. तसेच काही प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी यांच्याशी काही योग्य वेगळी तडजोडीची भूमिका घेत असतात. त्यामुळे पत्रकारिता आपली योग्य भूमिका निभावत असते.

८) पत्रकारिता व्यवसायाला त्यांचा वैयक्तिक विवेक वापरण्याची परवानगी दिली पाहिजे (Journalism Practitioners must be allowed to expercise their personal coscience):

पत्रकारिता हा व्यवसाय आहे. यामध्ये प्रत्येक पत्रकार आपली भूमिका आणि कार्य निभावत असतो. हे करत असताना या व्यवसायात पत्रकाराला त्याच्या वैयक्तिक विवेक वापरण्याची परवानगी देण्यात येणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्याची स्वतंत्र वस्तूनिष्ठ निरीक्षणे, मते, लेखन पद्धत, विश्लेषण आणि मनोरंजन जाहिरात इत्यादी संबंधीत मांडणी, परखड मते व्यक्त करता येणे आवश्यक आहे. याचे स्वातंत्र्य महत्त्वाचे आहे. तरच वैयक्तिक विवेकी मत व्यक्त करता येईल.

थोडक्यात पत्रकारितेची व्याप्ती व्यापक प्रमाणात समजून घेता येते. पत्रकारिता हा व्यवसाय जरी असला तरी ते लोकशाही समाजातील जनतेचे प्रतिनिधी म्हणून कार्य करत आहे. ही जनता शासन आणि राजकारण यांच्यामधील दुवा म्हणून कार्य करत असते. त्याचबरोबर सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, मनोरंजन आणि जाहिरात इ. क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते. त्यामुळे त्याची व्याप्ती अधिक व्यापक स्वरूपात आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) पत्रकारितीची व्याख्या सविस्तर स्पष्ट करा.

२) पत्रकारितेचे स्वरूप स्पष्ट करा.

३) पत्रकारितेची व्याप्ती सविस्तर स्पष्ट करा.

१.५ पत्रकारितेचे कार्य (FUNCTIONS OF JOURNALISM)

पत्रकारिता ही व्यापक स्वरूपात जनसामान्याच्या प्रश्नाविषयी कार्यरत असते. ते प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रभावी व सातत्यशील माध्यम म्हणून प्रयत्न करत असते. त्याच बरोबर बहुआयामी स्वरूपाची कार्य समाजात करावी लागतात. त्यामुळे पत्रकारिता आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून आहे. हे पुढील मुद्याच्या आधारे समजून घेता येईल.

१) माहिती देणे (To information) :

सध्यकालीन परिस्थिती मध्ये घडणाऱ्या घटना प्रसंगाविषयीची माहिती सर्वसामान्यांन पर्यंत पोहोचवण्याचे मुख्य कार्य पत्रकारिता करते. प्रत्येक सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, मनोरंजन, क्रीडा, आरोग्य, शिक्षण शेती, व्यापार, व्यवसाय, जाहिरात आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधीविषयीची माहिती देण्यात येते. या माहितीचा वापर सर्वसामान्य वाचकापर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य केले जाते. दैनंदिन घटनाचे माहिती व बातमीच्या स्वरूपातील निर्मिती संपादन, प्रकाशन, प्रसिद्धी व प्रसारण इत्यादी द्वारे हे कार्य करणे सोईस्कर होते. त्यामुळे वृत्तपत्रे हे माहितीचे महत्त्वाचे माध्यम म्हणून पाहिले जाते.

२) विश्लेषण (Interpret) :

दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटनाचे वस्तूनिष्ठ माहितीचे विश्लेषण पत्रकारिता कार्य करत असते. एखाद्या घटनेची माहिती बरोबर त्या संबंधीत घटनाचे सविस्तर विश्लेषण केले जाते. त्याच्या संबंधीत घटना त्यांची निर्मिती, स्थळ, काळ, व्यक्ती याचा संबंध जोडण्यात येतो. याचे व्यक्ती व समुदाय यावरती काय सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम होतील या विषयीचे सविस्तर विश्लेषण केले जाते.

३) मत निर्मिती (Mold Opinion) :

समाजात घडणाऱ्या घटनाविषयी माहितीचे विश्लेषण, बातमी, अग्रलेख, स्तंभ लेखन करण्यातून त्या विषयाकडे लक्ष वेधले जाते. सर्वसामान्य वाचकाला समाजात घडलेल्या घटनाविषयी माहिती मिळाल्यानंतर त्या घटनांचा व्यक्ति व समाजपरत्वे अर्थ वेगळा होत असतो. असे असले तरी वाचकाच्या मनाला विचार करायला भाग पाडेल अशा लेखनातून प्रश्न उपस्थित करणे आवश्यक आहे. या प्रश्नातून वाचक स्वतंत्रपणे विचार करु लागतो. त्यातून त्या प्रश्नांकडे पाहण्याचे मत दृष्टिकोन निर्माण होते. सुज्ञ वाचकांना या सर्व प्रश्नाचे आकलन सहजरीत्या होते तेव्हा मत निर्मितीची प्रक्रिया सहजरित्या होते.

परिणामी वाचक आपल्या प्रतिक्रिया,मते आणि दृष्टिकोन मुक्तपणे व्यक्त करतो. ते पत्रकारितेचे मुख्य कार्य म्हणून समजले जाते.

४) चर्चेची निर्मिती (Descusion making) :

एखाद्या घटनेसंबंधीची माहिती व बातमी वाचकासमोर पत्रकारिता ठेवत असते. तेव्हा त्या संबंधीची सखोल माहिती आणि विश्लेषण वाचकाच्या समोर ठेवल्याना. वाचकाच्या विचारामध्ये त्या घटनेकडे पाहण्यासंदर्भात दृष्टिकोण निर्माण होतो. यातून 'बी' या प्रश्नासंदर्भात विविध मतांचे लोक एकत्र येऊन प्रतिक्रियेच्या स्वरूपात आपले मत सार्वजनिक ठिकाणी व्यक्त करतात. यातून समान जाणीव वाचक वर्गाची निर्मिती केली जाते.

५) प्रबोधन करणे (To Enlightenment):

पत्रकारिता ही समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रबोधनासाठी कार्य करते. समाजात अचानकपणे निर्माण झालेल्या नैसर्गिक आपत्ती, रोगराई, साथीचे आजार, सामाजिक, धार्मिक समस्या, राजकीय वाद इत्यादी अनेक प्रसंगामध्ये वाचकाचे प्रबोधन केले जाते. त्यामुळे प्राप्त परिस्थितीमध्ये नेमके काय मत व्यक्त करावे या प्रश्नाकडे पाहायचे त्यासंबंधी निर्णय व उपाययोजना कसे करावे त्याचे गांभीर्य ओळखून प्रबोधनाचे कार्य पत्रकारिता निभावत असते.

६) शासकीय माहितीचा प्रसार (Spread of Government Information) :

पत्रकारिता सामान्य जनता आणि प्रशासन यामधील दुवा मध्यस्थाची भूमिका निभावत असते. शासकीय स्तरावरती जनतेच्या विकासकामा संदर्भात अनेक निर्णय घेण्यात येतात. त्याचे योजनाच्या स्वरूपात लोकांमध्ये पोहोचवण्याचे काम करत असतात. जनतेला नेमक्या समस्या काय आहे त्यासंबंधी शासनाने यावरती कोणत्या योजना निर्माण केल्या त्याची अंमलबजावणी त्यातून लाभार्थ्यांची निर्मिती या विषयीचे मुल्यमापन सत्यता लोकांसमोर आणून लोकांचे प्रबोधन बरोबर शासनाला याविषयी प्रश्न उपस्थित करुन दिले जातात. परिणामी या योजनामध्ये जनआधारित परिवर्तन करुन त्याची अंमलबजावणी कडे लक्ष वेधले जाते त्यामुळे पत्रकारितेचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे.

७) राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण (Analysis of Political Condition) :

सध्य परिस्थिती केंद्रात आणि राज्यातील राजकीय घडामोडी संदर्भात विश्लेषण करण्याचे कार्य पत्रकारिता करते. राजकीय निवडणूक, प्रश्न, प्रचार, जाहिरनामे, नेतृत्व, सत्ता संपादन राजकीय ऐक्य बंडखोरी सत्ता संपादन इ. विषयी चर्चा वाचकांना देण्याचे काम केले जाते. त्या राजकारणाचा स्थानिक व्यवहारावरती काय परिणाम होतो त्याचे राजकीय हितसंबंधी प्रश्न याविषयीच्या घडामोडीवरती अनेक अभ्यासक, विचारवंत, राजकीय विश्लेषक, याचे विचार व्यक्ती करण्यास व्यासपिठ निर्माण केले जाते. परिणामी राजकीय विश्लेषण करण्यात पत्रकारिता यशस्वी कार्य करते.

८) आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे विश्लेषण (Analysis of International Relation):

पत्रकारितेच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे विश्लेषण वाचकासमोर ठेवण्याचे कार्य केले जाते. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावरती नेमक्या कोणत्या घडामोडी घडतात त्याचा आपल्या देशामध्ये काय परिणाम होईल, हा परिणाम आर्थिक आणि राजकीय स्वरूपाचे कसे होतील, कोणते आंतरराष्ट्रीय करार झाले, जागतिक बँक व्यापार शेती संरक्षण आरोग्य शिक्षण, रोजगार सुविधा इत्यादी विषयीची माहिती वाचकांपर्यंत पोहचवली जाते. त्यामुळे अनेक बाजूनी आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे विश्लेषण करण्याचे कार्य पत्रकारिता करत असते.

९) खेळ आणि मनोरंजन (Entertainment and Sports) :

पत्रकारितेच्या इतर कार्यापैकी खेळ आणि मनोरंजन ही तितकेच महत्त्वाचे आहे. या दोन्ही संबंधात महत्त्वाची बातमी आणि माहिती वाचकापर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य बातमीदार/ पत्रकारिता सतत करत असतो. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक क्रीडा प्रकारची प्रत्यक्ष दर्शी प्रसारण, चित्रण आणि लेखन करण्यात येते. त्यामुळे क्रीडा स्वरूपाच्या बातम्या वाचकांपर्यंत पोहोचवल्या जातात. मुख्यत: क्रिकेट, फुटबॉल आणि ॲथलॅटिक्स क्रिडा प्रकार प्रेक्षकांन समोर ठेवला जातो. तसेच मनोरंजना मध्ये साहित्यलेखन, नाटक, संगीत, गायन, नृत्य, चित्रपट, पटकथा, लघुमालिका इत्यादी प्रकारच्या माध्यमातून वाचकांना माहिती दिली जाते. त्याला प्रसिद्धी जाहिरात आणि समीक्षणपर लेखन कार्य पत्रकारितेच्या माध्यमातून वाचकांना नवीन माहिती सातत्याने समोर ठेवली जाते.

थोडक्यात पत्रकारितेच्या कार्याचा आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, पत्रकारितेचे कार्य वाचकांना सातत्याने नवनवीन माहिती प्रसारित प्रचारित करण्याचे काम करते, वाचकांच्या आवडीनुसार त्याला अपेक्षित नेमके काय आहे हे जाणून घेऊन नवीन मांडणी करण्यात येते. यासाठी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अभिरुची, संवेदना, जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य केले जाते. त्यामुळे आजच्या संदर्भात पत्रकारितेचे कार्य महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावत असल्याचे स्पष्ट होते.

आपली प्रगती तपासा :

१) पत्रकारितेचे नेमके कार्य सविस्तरपणे वर्णन करा.

१.६ पत्रकारितेचे प्रकार (TYPES OF JOURNALISM)

एकविसाव्या शतकामध्ये पत्रकारिता क्षेत्रामध्ये व्यापक प्रमाणात गतिशीलता आणि परिवर्तनात्मक विकास होत आहे. त्याचे स्वरूप बदलत असताना त्यांचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. पत्रकारितेचे विविध प्रकार हे त्यांच्या लेखनाचे विषय आणि महत्त्वावरती अवलंबून आहे. या संबंधीचा नेमका वाचक वर्ग कोणत्या आवडीचा आहे त्यानुसार लेखन प्रकार समृद्ध व विकसित केला जातो. याचबरोबर विशिष्ट प्रकारचे कौशल्य, गुणवत्ता आणि आवडीवरती विकसित केला जातो. त्याच्या या आधारित

प्रकारानुसार पत्रकारितेचा विकास होतो. ही पत्रकारिता विशिष्ट विषय आधारित तपास बातमी, दिर्घकाळ लेखक, मालिका बातमी, अग्रेलख, प्रासंगिक लेखन, स्तंभ लेखन इत्यादीच्या स्वरूपात पत्रकारिता प्रकारामध्ये केला जातो. हे प्रकार मुद्रित श्राव्य दृश्य आणि सामाजिक माध्यम (इंटरनेट) इत्यादींच्या स्वरूपानुसार समजून घेता येतो, याचा उद्देश हा व्यक्ति व समाजावरती विविध माध्यमातून सामाजिक घटनाचा परिणाम तपासून पाहिला जातो, हे विविध पत्रकारितेच्या प्रकाराच्या माध्यमाने समाजावरील परिणाम नोंदवण्याचे काम करते. त्यामुळे वस्तुनिष्ठ बातमी आणि माहिती वाचकांना पोहचवण्यात यश प्राप्त होते. पत्रकारितेचे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) शोध पत्रकारिता (Investigative Journalism) :

शोध पत्रकारिता हा पत्रकारितेच्या प्रकारातील महत्त्वाचा प्रकार म्हणून ओळखला जातो की जो एक विशिष्ट विषयासंबंधी शोध आधारित पत्रकारिता प्रकार आहे. यामध्ये गुन्हेगारी, राजकीय भ्रष्टाचार, अत्याचार इत्यादीसारख्या घटनाच्या आधारे शोधपत्रकारिता केली जाते. शोधपत्रकारिता बातमी लिहिताना अधिक कालावधी लागतो. याच्यासाठी शोध कार्य करण्यास बातमीदारास अधिक वेळ घेऊन लेखन कार्य करावे लागते. ही पत्रकारिता पारंपरिक वृत्तपत्रे, मासिके आणि मुक्त पत्रकारितेचे पत्रकार यामध्ये कार्यरत असतात. अनेक वृत्तपत्रे यामध्ये गुंतवणूक करण्यास तयार नसतात. कारण ही पत्रकारिता खर्चिक अधिक श्रम आणि वेळखाऊ स्वरूपाची आहे. त्यामुळे ही पत्रकारिता संघटीत पातळीवरती विविध वृत्तपत्रे सामुदायिक पातळीवरती कार्य करतात.

२) विकासात्मक पत्रकारिता (Development Journalism) :

विकासात्मक पत्रकारिता ही प्रसार माध्यमांचे सामाजिक परिवर्तन आणि विकासाच्या स्तरावरील योगदान म्हणून ओळखली जाते. सन १९६० मध्ये Press Foundation of Asia या संघटनेने विकसित केली. फिलिपिनो पत्रकार अलान चालकलेय (Alan Chalkley) आणि ज्युऑन मेरकॅडो (Juan Mercado) यांनी सामाजिक आर्थिक विकासा संबंधीत पत्रकारिता निर्माण करण्यास सुरुवात केली. या पत्रकारितेचा उद्देश शासकीय धोरणाच्या जनसामान्याच्या सामाजिक आर्थिक विकासावरती नेमका परिणाम काय झाला याची बातमी केली जाते. तसेच शासकीय योजना प्रकल्पाचा सामान्य स्तरावरती नेमके काय परिणाम होतात यांचे मुल्यमापन करण्याचे कार्य केले जाते. सद्यस्थितीत विकास पत्रकारिता ही राज्याच्या सामाजिक, आर्थिक विकास आणि त्यांचा विकासात्मक सुधारणा कशी होते त्याच्या बातमी व माहिती या लेखन पत्रकारितेमध्ये करतात. तसेच सामाजिक, आर्थिक दारिद्र्य, बेरोजगारी, प्रकल्पग्रस्त व भ्रष्टाचार इत्यादी आंतरराष्ट्रीय राजकीय समुदायाचे समस्येकडे लक्ष्य वेधून घेण्याचा माध्यम प्रतिनिधी म्हणून भूमिका निभावते. या समस्येकडे इतर माध्यम पत्रकारितेने दुर्लक्ष केले आहे अशा समस्या जनसमुदायासमोर पत्रकारिता, शेती, अन्नसुरक्षा, शिक्षण, साक्षरता, बेरोजगारी, माहिती तंत्रज्ञान विकास, घरांची परिस्थिती पर्यावरण चिरंजिवी विकास, शहरी ग्रामीण विकास, लिंगभाव समानता इत्यादी विषयी पत्रकारिता केली जाते. त्यामुळे नागरिकांचे

विकासात्मक समस्या सोडवण्यासाठी आणि शासकीय धोरणात लोकाभिमूख परिवर्तन करण्यास महत्त्वाचे योगदान देतात. त्यामुळे सद्यस्थितीत या पत्रकारितेला महत्त्व आहे.

३) पिवळी पत्रकारिता (Yellow Journalism) :

पिवळी पत्रकारिता ही अमेरिकेतून पत्रकारितेची संकल्पना म्हणून ओळखली जाते. ही पत्रकारिता वृत्तपत्राच्या मुख्या पानावरती हेडलाईन आणि लक्षवेधी स्वरूपाची असते. ही पत्रकारिता अनैतिक किंवा व्यवसायास कांळीबा असणारे सादरीकरण म्हणून ओळखतात. Joseph Compbell यांनी पिवळी पत्रकारिता व्याख्या केली आहे. त्यांच्या मते पिवळी पत्रकारितेचे वृत्तपत्र त्यामध्ये हेडलाईन या अधिक भडक लेखन करतात. विविध विषयावरती अनोळखी माहिती स्रोताच्या आणि स्वरचित घटना प्रसंगाचे अशी पत्रकारिता म्हणजे पिवळी पत्रकारिता म्हणून ओळखतात. या पत्रकारितेचे वैशिष्ट्ये Frank Luther Motto या सांगितली आहेत. त्यांच्या मते एक ही पत्रकारिता लहान बातमीचे भडक गडद शिर्षक म्हणून केली जाते. दुसरे यामध्ये छायाचित्र, चित्र यांचा वापर करतात. तिसरे, या पत्रकारितेत खोट्या मुलाखती दिशाभूल करणारी मुख्य हेडलाईन, अशिक्षित तंत्र लोक म्हणून त्याची मते महत्त्वाची समजली जातात, चौथे रविवार पूर्ण रंगीत पुरवणी आणि Comic Strips बरोबर त्यांचे लेखन केले जाते. पाच, व्यवस्थेच्या समोर मान झुकून काम करणे ही पिवळ्या पत्रकारितेची वैशिष्ट्ये आढळून येते. ही संकल्पना सन १८९० च्या मध्यावरती Joseph Pulitzer and William Randolph यांनी New York World आणि New York Journal यामध्ये वापरण्यात आली. Erwin Wardman यांनी New York Press मध्ये Yellow Journals and School of Yellow Kid Journalism ही वृत्तपत्रकारणी वापरली होती. ही पत्रकारिता अमेरिका देशामध्ये अधिक प्रमाणात आढळून आली.

४) मुक्त पत्रकारिता (Freelance Journalist) :

पत्रकारितेच्या प्रकारामध्ये मुक्त पत्रकारिता हा एक प्रकार ओळखला जातो. ही पत्रकारिता व्यक्तीश स्वतंत्रपणे केली जाते. ज्यांच्यावरती कोणत्याही प्रकारची बंधने असत नाहीत. ते मुक्त लेखन विविध आवडीच्या विषयावरती करत असतात. ज्यांना स्वातंत्र्य, मोकळीक, अवकाश आणि लेखनाची सवय असते. असे असले तरी मुक्त पत्रकार हा कष्टदाईक आणि पूर्वअंशाने देहयवादी राहू कार्य करत असतो. सद्यकाळात इंटरनेटच्या वापरातून मुक्त पत्रकारिता केली जाते. विविध वेबसाईटवरती मुक्त लेखन कार्य मुक्त पत्रकाराकडून केले जाते. यासाठी हे सामाजिक माध्यमातून आपल्या संपर्काचे जाळे निर्माण करतात. तेव्हा ते सातत्याने जनतेशी संपर्क करुन माहिती घेत असतात. त्यासाठी Online Communities शी जोडून घेण्यात येते. त्यातून Website ची बांधणी केली जाते. त्यावरती विविध प्रकारचे लेखन केले जाते जे वाचकाना सहजरित्या उपलब्ध करुन दिले जाते. या लेखनात नवीन संकल्पना विचार आणि व्यवहाराच्या आधारे विश्लेषण केले जाते. ज्यामुळे आपल्या दैनिक, मासिक आणि सामाजिक माध्यमाकडे वाचक वर्ग अधिक आकर्षित केला जातो.

५) प्रसारन पत्रकारिता (Broadcaste Journalism):

प्रसारण पत्रकारिता ही रेडीओ, दूरदर्शन माध्यमातून बातमी आणि माहितीचे प्रसारण केले जाते. या पत्रकारिते मध्ये हवामान, वाहतुक, खेळ आणि मनोरंजन इत्यादी घटकाचा समावेश होतो. त्याचबरोबर शोध पत्रकारिता आणि मतव्यक्त प्रकाराचा समावेश होतो. या पत्रकारितेत व्हिडिओ माध्यमातून बातमीदार बातमी आणि माहितीचे कथन सादरीकरण करत असतो. त्याचबरोबर प्रत्यक्ष घटनास्थळी पत्रकार जाऊन त्याचे निरीक्षण आणि संबंधीत घटकाशी चर्चा करुन बातमी लेखन आणि सादरीकरण करत असतो.

६) ऑनलाईन पत्रकारिता (Online Journalism) :

ऑनलाईन पत्रकारिता ही इंटरनेटच्या माध्यमातून केली जाते. त्यामध्ये डिजीटल वृत्तपत्रे स्तंभ किंवा सामाजिक माध्यम यांचा समावेश केला जातो. ऑनलाईन पत्रकारिता ही प्रत्यक्ष घडणाऱ्या घटनेचे बातमी आणि माहितीच्या स्वरुपात लेकन करतात. हे लेखन सामाजिक माध्यमे स्टॉटर, फेसबूक, इन्स्टाग्राम, स्तंभ लेखन, वेबसाईटच्या माध्यमातून जलद गतीने केले जाते. त्यामुळे संगणक, स्मार्ट फोन, टॅबिलेट, विविध ॲप इत्यादीच्या माध्यमातून ऑनलाईन बातमी आणि माहितीचे प्रसारण केले जाते. हे केवळ माहिती तंत्रज्ञाना, ज्ञान कौशल्य असणाऱ्या व्यक्ती व समुदायासाठी उपयुक्त पत्रकारितेचा प्रकार आहे.

७) राजकीय पत्रकारिता (Political Journalism) :

राजकीय पत्रकारितीचा मुख्य हेतू शासन, राजकारण आणि सत्ता राजकारण यांच्यातील घडामोडीने बातमी आणि माहितीचे लेखन कार्य केले जाते. ह्या पत्रकारितेमध्ये विविध घटकांचा समावेश पाहण्यात येतो जे स्थानिक प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील राजकीय घडामोडीचे विश्लेषण वाचकापर्यंत पोहोचवले जाते. यामध्ये राजकीय सत्ताकारण पद्धत, निवडणूक सत्ता स्थापन आणि जनतेच्या प्रश्नाचे राजकारण अधिक सविस्तर लिहिले जाते. या पत्रकारिते मध्ये राजकीय तज्ञ व्यक्ती राजकीय नेतृत्व आणि जनता यांच्या विविध मताचा मुक्त सहभाग केला जातो. त्यामुळे वाचकाला राजकीय स्थितांतरणावरती आपले जनमत निर्माण करणे शक्य आहे.

८) गुन्हेगारी पत्रकारिता (Criminal Journalism):

गुन्हेगारी पत्रकारिता ही दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या गुन्ह्याचे स्वरुप, बातमी आणि माहिती स्वरूपात वाचकापर्यंत पोहोचवली जाते. तिला गुन्हेगारी पत्रकारिता म्हटले जाते. गुन्हेगारी बातम्या मध्ये सर्वसामान्य लोकांची अधिक रूची असते त्याचा वाचक वर्ग अधिक असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे बातमी लेखन आणि प्रसारण अधिक आहे. या बातम्यामध्ये गुन्हेगारी संबंधी स्वरुप, तिव्रता गुन्ह्याचे प्रकार, पोलीस यंत्रणा कायदा व सुव्यवस्था, न्यायालय निर्णय इत्यादी घटकांचा समावेश केला आहे. या बातम्या पोलीसांमार्फत मिळत असतात. त्यामध्ये गुन्हेगार कोण, संशयीत आरोप, पोलीस केस (प्रकरणाचा) स्थिती न्यायालयाचे निर्णय या संबंधी माहिती मिळते. त्यामुळे या

पत्रकारितेचे दीर्घकाळ संबंध अदिक स्पष्ट होतात. त्यामुळे या पत्रकारितेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

९) क्रीडा पत्रकारिता (Sports Journalism) :

क्रीडा पत्रकारिता ही प्रामुख्याने क्रीडा विषयीच्या बातम्यांना महत्त्वाचे मानते. क्रीडा पत्रकारिता ही विविध क्रीडा स्पर्धांचे लेखन करतात. यामध्ये क्रीडा स्पर्धांचे संघ, खेळाडू, क्रीडा प्रकार, क्रीडा सामन्यातले विजय, पराजय विषयीची माहिती इत्यादींचा समावेश होतो. क्रीडा पत्रकारिता ही विशिष्ट शोध आणि मते याचे बातमीच्या स्वरुपात स्पष्ट करतात. त्याचे बातमी लेखन आणि प्रक्षेपण रूपात बातमीचे सादरीकरण करतात. १८ व्या शतकापासून ही पत्रकारिता कार्यरत आहे. ह्या बातम्यांना मध्यम आणि तळातील वर्गाचे अधिक आवडीचा विषय म्हणून समोर आला. ते ESPN आणि Sports चॅनल्सच्या माध्यमातून. स्वतंत्र क्रीडा पत्रकारिता समोर येऊ लागली. सद्यस्थिती नवीन तंत्रज्ञान आणि प्रसारणाची विविध माध्यमे येत आहेत. त्यामुळे क्रीडा बातमी लेखन आनि प्रसारणामध्ये अधिक स्पर्धात्मक आव्हाने निर्माण होत आहे.

१०) व्यापार आणि व्यवसाय पत्रकारिता (Business and Trade Journalism):

व्यापार आणि व्यवसाय पत्रकारिता मुख्य केंद्र हे व्यापार व्यवसाय आणि वाणिज्य क्षेत्रातील गुंतवणूक नफा व तोटा या विषयीच्या बातम्या आणि माहिती याचे लेखन यामध्ये केले जातात. व्यापारी बातमीमध्ये विशिष्ट व्यापार बँक व्यवहार कायदे व्यवहार इत्यादी विषयीची बातमी व माहिती वृत्तपत्रे मासिके आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून या बातमीचे सादरीकरण आणि प्रसारण केले जाते. यातून संपूर्ण जागतिक स्तरावरील व्यापार व व्यवसायामध्ये अनेक स्थित्यंतरे कशी होतात. त्याचे तेजी, मंदी आणि साठेबाजार या विषयाशी संबंध समजून घेता येतात. त्यामुळे व्यापारी व व्यवसाय वर्गाला पुढील गुंतवणूक व्यापार बाजार दर याविषयीची माहिती दिली जाते. त्यामुळे या पत्रकारितेला अधिक महत्त्व आहे.

११) जागतिक पत्रकारिता (Global Journalism) :

जागतिक पत्रकारिता ही जागतिक दृष्टिक्षेप आणि राष्ट्रीय सीमारेषा आणि हवामान बदलाच्या समस्या या विषयीची बातमी लेखन केले जाते. या बातमीदारी मध्ये प्रादेशिक, राज्य आणि राष्ट्रीय स्थरावरील विविध समस्या संदर्भात समस्या परिवर्तन आणि विकास इत्यादी संदर्भातील बातम्याचे लेखन केले जाते. या पत्रकारितेमध्ये आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा परिणाम समकालीन देशातील परिस्थिती संदर्भात स्पष्ट केल्या जातात. याच बरोबर जागतिक सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि पर्यावरणाच्या विषय बहुउद्देशीय पातळीवरील घटनाच्या नोंदी केल्या जातात. त्याचा दैनंदिन व्यवहारावरती काय परिणाम होतो याचे सविस्तर विश्लेषण केले जाते. त्यामुळे जागतिक पत्रकारितेला अन्यन साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१२) मनोरंजन पत्रकारिता (Entertainment Journalism) :

मनोरंजन पत्रकारिता ही मनोरंजनातील बातम्या प्रसंग आणि चर्चा यासंदर्भात ओळखली जाते. याचबरोबर लोकप्रिय ऑनलाईन बातम्या, निर्मिती संपादन आणि प्रसारण या संबंधीची बाब आहे. यामध्ये चित्रपट, नाटक, संगित, गायन, वादन, फॅशन इत्यादी संबंधीच्या बातम्या प्रकाशित करतात. याच बरोबर हॉलिवूड, बॉलिवूड, प्रादेशिक चित्रपट, नाटक, मनोरंजन कार्यक्रम यामधील कलाकार यांच्या व्यक्तिगत आणि सामुदायिक जीवनातील प्रसंग अधिक गडदपणे स्पष्ट केले जातात. त्यासंबंधी मॉडेल, जाहिरात, फॅशन, मुलाखत, चित्रपट समीक्षा नाटक, संगीत कार्यक्रम इत्यादी बातमी आणि लेखन केले जाते. वृत्तवाहिनी इलेक्ट्रॉनिक आणि सामाजिक माध्यमाच्या रूपात या बातम्यांचे लेखन आणि प्रसारण केले जाते.

थोडक्यात पत्रकारिता माध्यम हे व्यापक बहुआयामी स्वरूपात बातमी आणि माहितीचे लेखन संपादन आणि प्रसारण करत असते. त्यामुळे वृत्तपत्रे इलेक्ट्रॉनिक आणि सामाजिक माध्यमातून बातमीदाराचे विविध प्रकार प्रकाशित होतो असे असले तरी वाचकाच्या आवडी निवडी आणि अभिरूची याचा परिणाम पत्रकारितेच्या प्रकारावर होतो. त्यानुसार त्या बातम्यांना आणि सादरीकरणाला महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे सद्यकाळी बहुआयामी व प्रकारच्या पत्रकारितेला बदलत्या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात अनेक बदल स्वीकाराव्या लागतील ते चित्र समोर येते.

आपली प्रगती तपासा :

१) पत्रकारितेचे विविध प्रकार सविस्तर वर्णन करा.

१.७ भारतीय पत्रकारितेचा विकास (DEVELOPMENT OF INDIAN JOURNALISM)

जागतिक स्तरावरती पत्रकारितेचा विकास मुद्रण कलेच्या शोधा नंतर अधिक विकसित झाला. सन १७८७ साली Thomas Jefferson यांनी Declaration of Independence मध्ये लिहितात की वृत्तपत्र शासन व्यवस्थेच्या निर्णयावरती लक्ष ठेवून असते. तर शासनाशिवाय वृत्तपत्र असू शकत नाही. त्याचे परस्पर संबंध हे वाचकासमोर अधिक प्रदीर्घकाळ दिसून येते. त्यामुळे पत्रकारितेचे स्वरूप हे मुद्रित इलेक्ट्रॉनिक आणि सामाजिक माध्यमातून विकसित होताना दिसते. नव माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासाचा परिणाम भारतीय पत्रकारितेसमोर नवीन विकासत्मक संधी आणि आव्हानाना सामोरे जावे लागत आहे. यासाठी या पत्रकारितेच्या सुरुवातीच्या कालखंडापासून आजपर्यंतच्या विकासाचे स्वरूप समजून घेता येईल.

जागतिक स्तरावरती वृत्तपत्राची निर्मिती ही रोम देशामध्ये झाल्याचे पत्रकारितीच्या विकासाच्या इतिहासात आढळून येते. या देशामध्ये विशिष्ट प्रकारची बातमी लिहून सर्वत्र पसरवण्यात येत होती. यामध्ये daily act ही दैनंदिन हाताने लिहिणारी वृत्तपत्र हे शासनामार्फत Roman Forum याज कडून प्रकाशित करण्यात आले. त्यानंतर

राजकीय घटना सैनिकी संघटन आणि प्रदर्शन सामाजिक सांस्कृतिक संबंधित घटना इत्यादी संबंधी माहिती पत्रकारितेतून स्पष्ट होऊ लागली. चायना देशात शासनाने Tipao च्या नावाने बातमी पत्र तयार करण्यात आले हे शासकीय स्तरावरती Han Dynasty आणि Tang Dynasty या मुद्रित वृत्तपत्राची प्रकाशन करण्यात येऊ लागले.

सन १४५० नंतर युरोपात मुद्रित वृत्तपत्र प्रेसचा वापर करण्यात येऊ लागला. सन १४७० च्या काळात इटालियन वृत्तपत्राचे छापखाने तयार करण्यात आले. ज्याचा लेखाजोगा ठेवण्यात आला. इ.स. १६०० ते १७०० या काळामध्ये मुद्रित साहित्याचा निर्मितीमध्ये अधिक विकसित झाले. या मुद्रित लेखात हे पेजच्या एका बाजूने लिहिण्यात येऊ लागले. हे अमेरिकेतील ब्रिटीश वसाहतीमध्ये वाटप करण्यात येते असे. सन १५४१ साली अमेरिकेतील भूकंपाचे वर्णन Guatemala मध्ये Mexico मधून प्रकाशित करण्यात आले.

इनसायक्लोपिडीया ब्रिटानिका यांच्या मते सन १६०९ मध्ये जर्मन शहर आणि Antwerp मध्ये प्रथम वृत्तपत्राचे सत्यशील प्रकाशन करण्यात आले. सन १६२२ साली इंग्लड मध्ये Weekly News प्रकाशित करण्यात आले. सन १७०२ साली The Daily Courent हे प्रथम वृत्तपत्र प्रकाशित झाले. या वृत्तपत्रावरती सेनस्पाटशिष मालकी अधिकार आणि बंधने आणल्यामुळे वृत्तपत्राच्या प्रकाशनामध्ये अनेक अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते. असे असले तरी वृत्तपत्राचा प्रसार हा साक्षरतेच्या प्रमाणामध्ये वाढ होऊ लागली. त्यामुळे वृत्तपत्राच्या निर्मितीची अधिक भक्कम महत्त्वपूर्ण बांधणी करण्यात यश प्राप्त झाले.

सतराव्या शतकामध्ये वृत्तपत्राचा प्रसार वाढीला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. समकालीन घटनाच्या संदर्भात मासिकाच्या माध्यमातून विविध विषयांचे लेखन करण्यात येऊ लागले. Tatler (१७०९-११) आणि Spectator (१७११-१२) या दोन मासिका माध्यमातून मासिक प्रसारण करण्यात येईल ही महागडी आणि अधिक खर्चीक बाब म्हणून समोर आली. त्यामध्ये जाहिराती प्रकाशनासाठी खर्च करण्यात आला. त्या रक्कमेतून मासिकाचे प्रकाशन खर्च करण्यात येऊ लागले. सन १८३० साली मासिकाच्या निर्मितीत अधिक गतिशीलता निर्माण झाली. यानंतर रेडीओ, टेलिफोन आणि दूरदर्शन याच्या माध्यमातून बातमीचे प्रकाशन आणि प्रसारणामध्ये वाढ होऊ लागली. सध्या हे इंटरनेटच्या माध्यमातून बातमीचे स्वरूप अधिक लोकांना उपलब्द करण्यात येत आहे.

भारतातील वृत्तपत्राच्या ऐतिहासिक विकासाच्या टप्प्यावरती पाहण्यात येते. हे सिंधू नदीच्या काठावरील विविध प्रक्रियांमध्ये वृत्तपत्राचा विकास होताना दिसून येते. यामध्ये शिलालेख, ताम्रपट, स्तंभ लेख, लाकूड, अशा याच्यावरती वृत्तपत्राचे लेखन पाहण्यास मिळते. विशेषत: सम्रट अशोकाच्या कालखंडामध्ये वृत्तलेखन विविध नमुने पाहण्यास मिळतात. तसेच पारंपरिक राजकीय साम्राज्यामध्ये न्यायालय आणि दरबारा मध्ये बातमीचा प्रसार सामुदायिक पातळीवरती देण्यात येत असे. तसेच गाव पातळीवरती एखादी बातमी देण्यासाठी आरोळी देऊन बातमीचा प्रसार करण्यात येऊ लागले.

त्यामुळे मौखिक आणि लिखित स्वरूपात बातमीचे प्रसारण करण्यात आल्याचे दिसून येते.

वृत्तपत्राच्या ऐतिहासिक विकासाच्या टप्प्यामध्ये पाहण्यास मिळते. प्राचीन काळामध्ये सभ्यताकरणाच्या परिस्थितीमध्ये बातमी ही संवादाच्या स्वरूपात प्रसारित करण्यात आले. त्यामुळे संपूर्ण राज्यामध्ये शासनव्यवस्था स्थापन करता आली. सुलतान काळात Barid-i-Mamalik हा स्वतंत्र माहिती प्रसार अधिकार देण्यात आला. त्यामुळे बातमीचा प्रसार संपूर्ण साम्रज्यात करण्यात आला. सुलतान अलाउद्दीन खिलजी यांनी माहिती प्रसारासाठी स्वतंत्र व्यवस्था निर्माण करण्यात आली होती. मुघल शासन व्यवस्थेत बातमी प्रसारणासाठी बकाई-भितविस, सणनीद-नवीम आणि खुफिया नविस या प्रकारे बातम्या प्रसारण करण्यात आली. ह्या बातम्या गावात ढोल वाजवून भारतात मुद्रण (Printing) ची Guttenberg यांनी Bible ची छपाई करण्यात आली. सन १५५६ जुने गोवा राज्यामध्ये Paul's मध्ये ख्रिाश्चन मिशनर्याकडून छपाई यंत्राचा वापर करण्यात आला. ज्याचा परिणाम म्हणून Conclusions Philosophicas प्रकाशनाची निर्मिती करण्यात आली. ही Emperor of Abyssinia यांनी सर्वप्रथम सुरुवात करण्यात आली. जी ख्रिाश्चन मिशनरी यांच्या सहाय्याने चालवण्यात आली. यामुळे भारतीय प्रेसच्या मुद्रित छपाईच्या कार्याची सुरुवात झाली.

सतराव्या शतकामध्ये मुद्रित छपाईच्या विस्तृत प्रमाणात विविध भाषामध्ये प्रकाशित करण्यात येऊ लागले. पाश्चिमात्य देशाच्या पद्धतीने छपाई यंत्राच्या पद्धतीच्या वापराची सुरुवात करण्यात आली. ब्रिटिश वसाहत काळामध्ये भारतात छपाई कारखान्याची निर्मिती करण्यात आली. हे औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा भाग म्हणून छपाई यंत्राची निर्मिती गतिशील करण्यात आली. यामध्ये डाक आणि तार यंत्रणा रेल्वे वाहतूक यांचा विकास करण्यात आला. टेलिग्राम आणि पोस्ट ऑफिस टेलिफोन यांच्या माध्यमाने संवादाचे जाळे विस्तृत प्रमाणात वाढण्यात आले. यातून वृत्तपत्राची ओळखीची सुरुवात झाली.

ब्रिटिश वसाहतिक काळात भारतात छपाई यंत्रणाची सुरुवात ब्रिटिश व्यक्तिकडून सुरुवात आली. ब्रिटिश शासन पद्धतीने शिक्षण प्रसाराचे कार्य इंग्रजी भाषेतून करण्यात आली. त्याच्या लिखित साहित्यातून राष्ट्रवाद आणि लोकशाही व्यवस्थेची जाणीव निर्माण झाली. या मधून प्रबोधनाचे आणि शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसाद भारतीय जीवन परंपरावरती होऊ लागला. भारतीय समाज आपल्या प्रथा परंपरा रुढी जीवनपद्धती या विषयी ज्ञान आणि व्यवहाराच्या स्तरावरती प्रश्न उपस्थित करणारा नवशिक्षिताच वर्ग, सामाजिक सुधारणा चळवळीची निर्मितीमध्ये सहभाग घेऊ लागला. त्यामुळे समाज प्रबोधनाचे साधन म्हणून वृत्तपत्राची निर्मिती करण्यास पोषक वातावरण निर्माण होऊ लागले. सामाजिक सुधारणा आणि देशाचे स्वातंत्र्यविषयीची चळवळ वृत्तपत्रामुळे गतिशील झाली.

सन १७५६ साली William Bolts यांनी ब्रिटिशांच्या इस्ट इंडिया कंपनीमध्ये नोकरी करत असताना सर्व प्रथम वृत्तपत्राची निर्मिती केली. पण हा प्रयत्न फार काळ टिकू शकला नाही. २९ जानेवारी १७८० साली James Augustus Nicky यांनी व्यक्तिगत स्थरावरती Bengal Gazette किंवा Calcutta General Advertiser हे भारतातील इंग्रजी माध्यमातील पहिले वृत्तपत्र असे नोंदवण्यात आले. त्यांनी याबद्दल भूमिका स्पष्ट केली हे वृत्तपत्र आठवडी राजकीय आणि व्यावसाईक स्वरूपात ?? प्रकाशित करण्यात येईल या वरती कोणत्याही राजकीय प्रभूत्व व प्रभावाखाली न येता ते मुक्त स्वरूपात काम करेल. सन १७८०-१७९३ या काळात कलकता मधून ६, मद्रासमधून बॉम्बे मधून वृत्तपत्र प्रकाशित करते. या वृत्तपत्रात शहरी आणि ग्रामीण वाचकाना पत्रव्यवहाराचे वाचन लेखन राजकीय चर्चा कवीसाठी लेखन व्यवस्था यामध्ये करण्यात आली. तसेच ब्रिटिश शासनव्यवस्थे संबंधी लेखन करण्यात येत होते. याच काळात सामाजिक प्रथापरंपराच्या अंधश्रद्धा मुल्य नियम आधारित सामाजिक संरचनेच्या विरोधात सुधारणकाचा नवशिक्षित संशोधक अभ्यासक नवतरुणाचा वर्ग निर्माण झाला. ख्रिाश्चन मिशनर्याचा शिक्षण प्रसार परिणाम म्हणून नवशिक्षित वर्ग निर्माण झाला. याच्यामध्ये नव जाणीव जागृत असा प्रबोधनकारी सुधारकानी वृत्तपत्राला सामाजिक जाणीवा जागृती आणि सुधारकाच्या भूमिकेतून तयार करण्यात आला. यातून पश्चिम बंगाल राज्यातील सामाजिक सुधारक राजाराम मोहन रॉय यांनी वृत्तपत्राची सुरुवात करण्यात आली. सन १८२२ साली Brahminical Magazine सुरुवात केली. याच बरोबर संवाद कौमोदी आणि मिरातोल अकबर (Miratool Akbar) याची वृत्तपत्राची सुरुवात केली. याच काळात Ferduuji Marzben यांनी Bombay Samachar ची मुंबई मधून सुरुवात केली. तर सन १८२२ साली बंगाल मधून Chandrika Samachar सुरुवात केली. याची राष्ट्रीय स्तरावरती निर्मिती करण्यात आली.

भारतातील ब्रिटिश शासन व्यवस्थेच्या काळात राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक वृत्तपत्राची निर्मिती करण्यात आली. यामध्ये सहा वृत्तपत्रे बंगाल तीन वृत्तपत्रे मद्रास आणि तीन वृत्तपत्रे बॉम्बे म्हणून प्रसिद्ध होत गेली. याच काळात मुक्त वृत्तपत्र सुरु होती. पण नंतर ब्रिटिश शासन व्यवस्थेने वृत्तपत्रासंबंधी निर्बंध आणण्यासाठी सन १७७४ साली Vernacular Press Act चा कायदा करण्यात आला. हा कायदा वृत्तपत्राच्या नियंत्रणाखाली करण्यात आला. याच वेळी Bombay Times म्हणून Times of India या इंग्रजी वृत्तपत्राची ब्रिटिश शासन व्यवस्थेच्या शोषणाविरुद्ध वृत्तपत्रीय लेखनातून आवाज उठवला. तर Hindu Patriot या वृत्तपत्रानी ब्रिटिशांना शेतकऱ्यांवर लादलेल्या पिकपद्धतीला विरोध दर्शविला. सन १८२६ साली उदात मार्तेंड हे पहिले हिंदी भाषेतील वृत्तपत्र प्रकाशित करण्यात आले, तसेच The Times of India, Hindustan Times, Indian Express, The Hindu ही राष्ट्रीय स्तरावरील वृत्तपत्राची निर्मिती करण्यात आली. याचे सामाजिक आर्थिक राजकीय क्षेत्रात योगदान महत्त्वाचे आहे.

भारतात प्रादेशिक वृत्तपत्राची सुरुवात स्थानिक भाषेच्या माध्यमातून करण्यात येऊ लागली. यामध्ये आनंद बझार पत्रिका ही बंगाली भाषेतून प्रकाशित करण्यात आली. संदेश आणि ही Bombay Samachar गुजराती भाषेतुन तर Matribhum हे

मल्यालम भाषेतून प्रकाशित करण्यात आले. सन १८३६ साली उर्दू भाषेतील Urdu Akhbar हे वृत्तपत्र Maulawi Muhammad Bagir यांनी प्रकाशित केले. सन १८३८ साली Bombay Times या वृत्तपत्राचे Time of India अशी ओळख निर्माण करण्यात आली. Hindu Patriot या वृत्तपत्राने ब्रिटिश पिक पद्धतीच्या सक्तीच्या विरोधात प्रथम जनजागृती केली. सन १८३२ मध्ये Anglo Marathi वृत्तपत्र दर्पण हे बाळशास्त्री जांभेकरांनी पुणे मधून सुरु केले. दर्पण हे मराठीतील पहिले वृत्तपत्र आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सर्वप्रथम सुरुवात केली तर केसरी वृत्तपत्राची सुरुवात लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी सुरुवात करण्यात आली. या प्रादेशिक वृत्तपत्रानी सामाजिक सुधारणा चळवळी बरोबर राष्ट्रवादाची जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे ही वृत्तपत्र अधिक प्रमाणात प्रसारित झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील वंचित घटकांना न्याय, हक्क आणि सन्मान मिळावा यासाठी मुकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता आणि प्रबुद्ध भारत या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून सामाजिक चळवळीचे कार्य करण्यात आले. याच काळात महात्मा गांधी यांनी हरिजन या वृत्तपत्र वंचित घटकाच्या जनजागृती करण्यासाठी लेखन कार्य केले. त्यामुळे समाजातील वंचित घटकामध्ये स्वाभिमान, आत्मसात, स्वावलंबन निर्माण करण्यास प्रोत्साहित करण्यात आले.

ब्रिटिश काळामध्ये Radio च्या माध्यमातून पत्रकारितेला सुरुवात झाली. ब्रिटिश शासन व्यवस्थेने Radio च्या खाजगी प्रसारणासाठी मान्यता दिली. सन १९२४ साली मद्रास प्रांतात Radio च्या प्रसारणाची सेवा खाजगी तत्वावरती सुरुवात केली. त्यानंतर कलकत्ता आणि बॉम्बे या शहरामध्ये रेडिओ प्रसारण सेवा निर्माण केली. सन १९३० साली Indian State Broadcasting Corporation ची स्थापना ब्रिटिश शासन व्यवस्थेच्या अंतर्गत करण्यात आली. याचे नंतर All India Radio हे नाव देण्यात आले. हा विभाग संज्ञापन विभागा अंर्तगत होते. सन १९४७ नंतर माहिती प्रसारण मंत्रालय याची सुरुवात करण्यात आली. All India Radio चा मुख्य उद्देश राष्ट्रीय एकात्मता आणि राष्ट्रीय जाणीवेचे निर्मिती असा होतो. या प्रसारणामध्ये सामाजिक आधुनिकीकरणाचा प्रसार करण्यात आला. या माध्यमातून माहिती, बातमी आणि मनोरंजनाचा प्रचार अधिक प्रमाणात विकसित करण्यात आला. याचे बातमी प्रसार विशिष्ट वेळी करण्यात येते. त्याच्या आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय प्रादेशिक स्थरावरती बातमीचे वृत्त निवेदन, समालोचन केले जाते. यामध्ये शेती व्यापार व्यवसाय बालके महिला कामगार याविषयी स्वतंत्र प्रसारण केले जाते.

भारतात टेलिव्हिजन सुरुवात स्वातंत्र्य उत्तर काळात झाल्याचे पाहण्यात मिळते. सन १९५९ साली भारतात टेलिव्हिजन प्रसारणाची सुरुवात प्रथम दिल्ली मध्ये करण्यात आली. या माध्यमातून भारतातील सर्व राज्यामध्ये विकासाची भूमिका घेऊन कार्य करण्यात आले. सरकारने या माध्यमातून श्राव्य व दृश्य स्वरूपात प्रसारण येण्यास सुरुवात झाली. हे प्रसारण दिवसातील विशिष्ट वेळी होत असते. ते दिवसातून चार तास होते. या प्रसारण कार्यक्रमात माहिती, बातम्या, मुलाखती, शेती, आरोग्य, व्यापार, महिला, बालके, शिक्षण, मनोरंजन यातून सादरीकरण केले जाते. दूरदर्शन वरील पत्रकारिता ही आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, प्रादेशिक बातम्याचे प्रसारण करण्यावरती अधिक

केंद्रिय मानले जाते. या सादरीकरणात बातमी सोबत फोटो आणि कार्यक्रमाचे छाया ध्वनिफित रेकॉडिंग चे सादरीकरण करण्यात येते. याच सोबत जाहिरात प्रसारण केले जाते. सन १९७६ नंतर दूरदर्शन चे National Television Network मार्फत व्यावसायिक जाहिराती, चित्रपट, नाटक, संगीत, गायन, कार्यक्रम सादरीकरण करण्यात येऊ लागले. सन १९९१ नंतर International Satellits Television माध्यमातून विविध कार्यक्रमाचे सार्वजनिक स्तरावरती प्रसारण करण्यात येऊ लागले. भारताने ASIASAT-1 ची प्रक्षेपण पाच चॅनलद्वारे करण्यात आली. सन १९९४ साली Zee TV ही प्रथम हिंदी Satellite Channel म्हणून प्रसारण करण्यात आले. या सुरुवातीने अनेक खाजगी, इंग्रजी, हिंदी आणि प्रादेशिक वाहिन्याची सुरुवात झाली आहे. त्याचे वृत्तविभाग व्यवस्थापन बातमी पत्रकार प्रत्यक्ष क्षेत्रात जाऊन बातमीचे Live सादरीकरण करताना पाहण्यास मिळतात.

सद्यस्थितीत पत्रकारितेचे स्वरूप गतिशील व विकसित स्वरूपात पाहण्यास मिळतात. खाजगी वृत्तपत्राचे प्रमाण वाढत असले तरी सरकारच्या वृत्तपत्र कायद्याचे नियमाचे पालन करुन कार्य करावे लागते. टिकात्मक आणि विकासात्मक स्वरूपात शासन, राजकारण आणि सरकार यामध्ये सुलभ संवाद साधला जातो. राष्ट्रीय आकाशवाणी आणि प्रादेशिक रेडिओ प्रसारणाबरोबर FM च्या माध्यमातून बातमी आणि चालू घडामोडीवरती वृत्त सादरीकरण मुलाखत माहिती आणि मनोरंजनाचे कार्यक्रम केले जातात. तसेच मलिडीव्हास मध्ये फोटो व्हिडियो सीडी, डीव्हीडी पेनड्राइव यासारख्या साधनाचा वापर माध्यमामध्ये होत आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून इमेल, फेसबूक, ट्विटर, स्कायप, व्हाटस्प, नेटवर्कच्या आधारे वृत्तपत्रकारिते मध्ये नवे रूप धारण करण्यात येत आहे. त्यामुळे पत्रकारिता क्षेत्रात माहिती व तंत्रज्ञान संप्रेषण माध्यमातून अधिक व्यापक परिवर्तन व विकास होताना पाहण्यास मिळतो.

आपली प्रगती तपासा :

१) भारतीय पत्रकारितेच्या विकासाचा सविस्तर आढावा घ्या.

१.८ पत्रकारिता कायदे (JOURNALIST LAW)

भारतातील वृत्तपत्रविषयीचे विविध कायदे आले. हे कायदे व दैनिकाच्या, पत्रकार, वृत्तपत्राची भूमिका, राजकारण, गोपनियता या संदर्भात स्पष्ट करण्यात आले आहेत. आपल्या देशामध्ये वृत्तपत्रांना लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ मांडला जातो. सर्वसामान्य जनतेच्या प्रश्नाची बाजू सार्वजनिक स्तरावरती मुक्तपणे मांडली जाते. त्यामुळे व्यापक जनसमुदायाचे प्रश्न समस्या सोडवण्यासाठी सतत कार्यरत असणारी वृत्तपत्राची भूमिका आणि व्यवहार समजून येतो. असे असले तरी वृत्तपत्र पत्रकारिता यांच्यावरती कायद्याच्या माध्यमातून अनेक निर्बंध लादण्यात आले आहेत. या कायद्याच्या माध्यमातून वृत्तपत्राच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण आणि नियंत्रण केले जाते. या कायद्याना एकत्रितपणे वृत्तपत्रविषयीचे कायदे असे म्हटले आहे. त्याची व्यापक प्रकारचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये भारतीय वृत्तपत्र व पत्रकारिता ब्रिटिश काळामध्ये विकास होत असल्याचे आढळून येते. हे ब्रिटिश शासन व्यवस्थेच्या विरोधात राष्ट्रवादाची चळवळ निर्माण करण्यावर जनमत जागृत करण्याचे काम करत होते. हे ब्रिटिश शासनव्यवस्थेला समजल्यानंतर त्यांनी भारतीय वृत्तपत्रे व पत्रकार यांच्यावरती निर्बंध लादण्यास कायद्याची निर्मिती करण्यात आली. याचवेळी भारतातील पहिले वृत्तपत्र बेंगाल गॅझेट (१७८०) यावरती निर्बंध घालण्यासाठी सन १७१२ साली या वृत्तपत्राचा छापखाना सरकार कडून जप्त करण्यात आला. हा कायदा सन १७९९ च्या काळात Censorship Act १७९९ अशा नावाने ओळखण्यात आला. हा कायदा लॉर्ड वेलस्वीच्या काळात करण्यात आला. ब्रिटिशांनी हा कायदा वृत्तपत्राच्या माध्यमातून शासन व्यवस्थेच्या विरोधात कोणताही मजकूर बातमी छापता कामा नये. यासाठी या कायद्याची निर्मिती करण्यात आली. पण लॉर्ड हास्टिंगच्या काळात या कायद्यातिल निर्बंध रद्द करण्यात आले.

ब्रिटिश शासन व्यवस्थेने वृत्तपत्राच्या परवानगी संदर्भात कायद्याची निर्मिती केली. सन Licensing Regulation 1828 या नावाने कायदा करण्यात आला. हा कायदा प्रमाणे बिना परवाना वृत्तपत्र सुरु करणे कायद्याने गुन्हा समजण्यात येईल. याला फौजदारी गुन्हा म्हणून ओळखण्यात येत होते. या कायद्यामुळे राजा राममोहन रॉय यांच्या मिरत-उल अखबार या वृत्तपत्राचे प्रकाशन बंद करण्यात आले. सन १८२३ च्या कायद्यानुसार घातलेले निर्बंध या कायद्यात काढून टाकले. हा कायदा चार्ल्स मेटकाल्फच्या काळात प्रेरित केला. त्यामुळे मेटकाल्फला वृत्तपत्राचा मुक्तिदाता असे म्हटले आहे. हा कायदा रद्द केल्याने भारतीय वृत्तपत्राच्या संख्येमध्ये वाढ करण्यात आली. सन १८५७ मध्ये युद्ध काळामध्ये वृत्तपत्रावर पुन्हा काही काळ निर्बंध लादण्यात आले.

भारतातील स्थानिक भाषेतील वृत्तपत्रावर निर्बंध लादण्यासाठी ब्रिटिश शासन व्यवस्थेने नवीन कायदा निर्माण केला. सन १८७६ साली Vernacular Press Act (1856) कायदा करण्यात आला. या कायद्यातंर्गत वृत्तपत्राच्या संपादकाला आणि प्रकाशकाला या कायद्यानुसार जिल्हा दंडाधिकारी बरोबर करार करायची सक्ती या करारात सरकार विरोधी असंतोष पसरविणारे लेखन न करण्याची सक्ती करण्यात आली. या कायद्यांतर्गत सरकार विरोधी वृत्तपत्रामध्ये लेखन केल्यास छपाईखाना जप्त करण्यात येईल. ह्या कायद्यांतर्गत जिल्हा दंडाधिकाऱ्याचा या बाबत निर्णय अंतिम. दंडाधिकाऱ्याचा विरोधात न्यायालयात अपिल करण्यावरती निर्बंध घालण्यात आले. ह्या कायद्यान्वये भारतीय भाषेतील वृत्तपत्रे व इंग्रजी भाषेतील वृत्तपत्रामध्ये भेदभाव करण्यात आला. हा कायदा सन १८७८ साली लॉर्ड लिटनच्या काळात करण्यात आला. या कायद्यांतर्गत भारतीय पत्रकारितेचे कर्तव्य बजावत असताना वेगाली वृत्तपत्राचे पत्रकार सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी (१८८३) यांनी शाळीग्राम देवतेच्या अपमानाबद्दलच्या खटल्यात त्यांनी न्यायादिशावरती टिका केली होती. त्याबद्दल या कायद्यांतर्गत शिक्षा भोगावी लागली तर महाराष्ट्रात लोकमान्य टिळकांना या कायद्यांतर्गत १८ महिन्याची शिक्षा भोगावी लागली होती. यानंतरच्या काळात पहिल्या आणि दुसर्या महायुद्धाच्या काळात भारतीय वृत्तपत्रावरती निर्बंध लादण्यात आले होते.

बिटिश राजवटीच्या काळामध्ये सन १८६७ साली The Press & Registration of Book Act वृत्तपत्र आणि पुस्तक नोंदणी कायदा करण्यात आला. या कायद्यांतर्गत देशातून निघणाऱ्या वृत्तपत्राची व पुस्तकांची नोंदी एकत्रितपणे सरकारी दप्तरी रहावी. या उद्देशाने या कायद्याची निर्मिती करण्यात येऊ लागली. या कायद्याने पुस्तकावर मुद्रकाचे नाव, मुद्रित स्थळ, त्याचप्रमाणे प्रकाशकाचे नाव व प्रकाशनाचे स्थळ स्पष्टपणे नोंदवणे आवश्यक आहे. पुस्तकावरील तपशील देण्यामागे त्यातील लेखन किंवा इतर बाब जर कायद्याच्या भंग करणारी असेल तर अशा बेकायदेशीर व दंडणीय लेखनाची जबाबदारी कोणाकोणाची आहे हे समजते. अशा हेतूने या कायद्याची निर्मिती करण्यात आली आहे. या कायद्याची निर्मिती करत असताना वेळोवेळी बदल करण्यात आले आहे.

ब्रिटिश शासन व्यवस्थेने शासकीय माहितीची गुप्तता राखण्याच्या दृष्टीने सोईस्कर व्हावे यासाठी सन १९२३ साली गोपनीय माहिती किंवा गोपनीय कागदपत्र कायदा करण्यात आला. या कायद्याची व्याख्या करण्यात आली नाही. त्यामुळे कोणती माहिती गोपनीय ठरवायची ते सर्वस्वी शासनाच्या आधीन असते. अशी माहिती दुसर्यास देणे व मिळवणे या दोन्ही कृती गुन्हा समजल्या जातात. त्यामुळे शासनाकडून अधिकृतरित्या प्राप्त न झालेली माहिती वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केल्यास वृत्तपत्रावरच्या कायद्यांतर्गत कारवाई करण्यात येऊ शकते. या कायद्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्थेत पारदर्शकता आणता येऊ शकत नाही. या कायद्यामुळे वृत्तपत्रामधील शासकीय माहितीच्या प्रसारणात अडथळे निर्माण होतात.

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर पत्रकारिता कायद्याचे स्वरूप संविधानाच्या कायदेशीर चौकटीमध्ये याची निर्मिती करण्यात आली. भारतीय संविधानाने मुलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्वे यांची निर्मिती केली आहे. यामध्ये संविधानाच्या कलम १९(२) नुसार भाषण स्वातंत्र्य वाजवी बंधने घालता येतात. भारताचे सार्वभौमत्व व एकात्मता, राष्ट्रीय सुरक्षितता, सन्दिरुची, नैतिकता, न्यायालयाचा अवमान, बदनामी किंवा गुन्हा करण्यास प्रोत्साहन देणे या संदर्भातच कायदेमंडळाना स्वातंत्र्य वाजवी बंधन घालता येते. हे घातलेली बंधने वाजवी आहे का अवाजवी आहे हे न्यायालय ठरवते. वृत्तपत्रसंस्था हा एक प्रकारचा उद्योग असल्याने त्यांच्या व्यवसाय स्वातंत्र्यावरती बंधने घालता येतात.

वृत्तपत्राच्या आक्षेपार्ह जाहिरातीचा कायदा करण्यात आला आहे. सन १९५४ साली ग्राहक संरक्षण कायदा आणि मक्तेदारीच कायदा करण्यात आला. या कायद्यांतर्गत ग्राहकाच्या हिताच्या दृष्टीने कारवाई करता येते. वृत्तपत्राच्या उत्पादनाचे साधन आहे असे असले तरी कोणत्या जाहिराती प्रसिद्ध करावयाच्या व कोणत्या करावयाच्या नाहीत याबाबत वृत्तपत्र स्वत: निर्णय घेत असतात. तसेच कायद्याच्या नुसार जाहिरातीवरती बंधन निर्माण करता येतात. तसेच फसवणुक करणाऱ्या कायद्यावरती बंदी आणता येते. एखाद्या गंभीर आजारावरती औषधपचार पद्धतीच्या फसवणूक जाहिरातीवरती कारवाई करता येते. या जाहिरात देणाऱ्या बरोबर ती छपाई करणारे प्रकाशक यांच्यावरती कारवाई करता येते. एखाद्या आजारावरती इलाज करण्यासाठी मंत्र, ताईत, कवच, पदार्थ इ. इलाज बरा करता रोगनिदान करणे प्रतिबंध करणे, अव्हेत शक्ती आहे असे सांगून खोटी जाहिरात करण्यावरती कडक कार्यवाही या कायद्यांतर्गत दंडणीय कार्यवाही होते.

वृत्तपत्रामध्ये कार्यरत असणाऱ्या पत्रकारानं साठी विशेष कायदा करण्यात आला आहे. सन १९५६ साली श्रमिक पत्रकार कायदा करण्यात आला आहे. या कायद्यांतर्गत सन १९५५ साली वृत्तपत्रामध्ये काम करणाऱ्या पत्रकारांच्या व अन्य कर्मचार्यांच्या सेवा शर्ती ठरवण्यासाठी या कायद्याची निर्मिती केली आहे. या कायद्यामध्ये कामाचे तास व रजा निश्चित करण्यात आल्या आहेत. वेतन निश्चित करण्यासाठी वेतनमंडळाची स्थापना करण्याची तरतुद केली आहे. या कायद्याने औद्योगिक विवाह अधिनियम १९४७ श्रमिक पत्रकारांना लागू करण्यात आला. तसेच औद्योगिक सेवायोजन अधिनियम १९४६ आणि कर्मचारी भविष्यनिर्वाह निधी अधिनियम १९५२ हे अधिनियम करण्यात आले. श्रमिक पत्रकाराना आदान देण्याबाबतची तरतुद करण्यात आली.

पत्रकारावरती होणाऱ्या वाढत्या हल्ल्याचे प्रमाण अधिक आढळून आल्याने पत्रकारांच्या संरक्षणासाठी विशेष कायदा करण्यात आल्याचे नमूद करण्यात आले. सन २०१९ मध्ये या कायद्याचा वापर करण्यात आले. गेल्या पाच वर्षात ३७३ पत्रकार आणि ५२ मिडिया होस्टवरती हल्ले झालेले आहेत. त्यापैकी एकावरही कायदेशीर कार्यवाही झाली नाही असे दिसते. या कायद्या स्वरूपामध्ये माध्यमांच्या कार्यालयाची तोडफोड केल्यास नुकसान भरपाई द्यावी लागणार, हल्ला करणाऱ्याला तीन वर्षे कारावास किंवा ५० हजार दंड अथवा दोन्ही. खोटी तक्रार करणाऱ्या पत्रकारावरदेखील सारखीच कारवाई, खोटी तक्रार असल्याचे सिद्ध झाल्यास कोणतीही शासकीय लाभ मिळणार नाही. अधिस्वीकृत रद्द, पोलीस उपअधिक्षक दर्जाच्या अधिकार्यामार्फत तपास, पत्रकारावरील हल्ले दखलपात्र व अजामीनपत्र असून आणि प्रथम वर्ग दंडाधिकारा यांच्या समोर चालवण्या येणार, नुकसान भरपाई व वैद्यकीय उपचाराला खर्च दिला नाही. तर ती शासकीय महसूल म्हणून वसूल करण्यात येईल. या कायद्यातील तरतुदीमुळे वृत्तपत्रसंस्था आणि पत्रकाराना कायदेशीर अधिकृत संरक्षण मिळवून देण्याचे कार्य कायद्याच्या माध्यमातून केले आहे त्याची अंमलबजावणी होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

पत्रकारिता क्षेत्र अधिक परिवर्तनशील आणि गतिशील होत आहे. त्याचे स्वरूप वृत्तपत्र, इलेक्ट्रॉनिक आणि सामाजिक मिडीया इत्यादी माध्यमातून कार्यरत आहे. यामध्ये वृत्तसंस्था आणि पत्रकार यांच्या संरक्षणासाठी केंद्रीय आणि राज्य स्थरावरती विविध प्रकारचे कायदेशीर तरतुदी आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्याची व्यवस्था करण्यात येत आहे. त्यामुळे या दोन्ही घटकांना संरक्षात्मक स्तरावरती अधिक दिलासा मिळत आहे.

१.९ सारांश (SUMMARY)

पत्रकारितेची व्याप्ती अदिक व्यापक आणि गुंतागुंतीची बनत आहे. जागतिकीकरण काळात प्रसार माध्यमांचा प्रगतशील विकास होत आहे. नवीन घडामोडीचा परिवर्तनाशी आणि विकासावरती कसा परिणाम होतो हे प्रसार माध्यमातून समजून घेता येते. हे बातमी, वृत्तलेख, विशेषलेख, अग्रलेख, पुरवणी, मनोरंजन, जाहिरात, क्रीडा, इत्यादी

माध्यमांतून पत्रकारिता समजून घेता येते. त्यामुळे नवीन माहिती देण्याचे काम केले जाते. जागतिक देशी प्रांतीय आणि स्थानिक घडामोडीची माहिती मिळते. या संदर्भातून पत्रकारितेच संकल्पनात्मक स्वरूप कार्य विकास कायदे समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याचे नवे संदर्भ तपासून पाहण्यासाठी पत्रकारितेवरील दृष्टीक्षेप समजून घेणे आवश्यक आहे तरच पत्रकारितेचा सवंग साधता येईल.

१.१० प्रश्न (QUESTIONS)

१) पत्रकारितेची व्याख्या सांगून स्वरूप व वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

२) पत्रकारितेची व्याप्ती

३) भारतातील पत्रकारितेच्या वरील दृष्टीक्षेप स्पष्ट करा.

४) पत्रकारितेचे कायदे

१.११ संदर्भ ग्रंथ (REFERENCES)

1) BILL Kovach and Tom Rosenstiel (2001) The Elements of Journalisms, Three Rivers Press.

2) Robert Boyntion (2007) The Bew Journalism Knopf Doubleday Publication.

3) Aggarwal V.B. and Gupta vs. 2001 Handbook of Journalism and Mass Communication, concept Publishing Co.

4) Mehta D.S. 2014 Mass Communication and journalism in India. Allied Publishers P.V. New Delhi.

5) Robert Trager, Susan Dante Ross, AMY Reynolds 2018. The Law of Journalism and Mass Communication Sage Publication, New Delhi.

6) Ramela J. Creedon & Judith Cramer 2007, Women in Mass Comminication, Sage Publications U.K.

7) Keval J. Kumar 2010, Mass Communication in India, Jaico Publishing house, Delhi.

8) Hasan Seema 2010, Mass Communiation, Principles and Concepts, CBS Publication & Distribution, New Delhi.

❖❖❖❖

२

पत्रकारिता नितीमत्ता

ETHICS OF JOURNALISM

प्रकरणाची रचना :

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ पत्रकारिता नितीमत्तेची व्याख्या

२.३ पत्रकारिता नितीतत्वाचे मुल्य

२.४ पत्रकारिता नितीतत्वाचे घटक

२.५ पत्रकारितेवरील नितीमत्ता

२.६ पत्रकारांची जबाबदारी आणि कर्तव्य

२.७ सारांश

२.८ प्रश्न

२.९ संदर्भ साहित्य

२.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- पत्रकारिता नितीतत्व ही संकल्पना समजून घेणे.
- पत्रकारिता नितीमत्ता तत्वाचे घटकाचे विश्लेषण करणे.
- पत्रकारितेमधील नितीमत्ता सविस्तर स्पष्ट करणे.
- पत्रकारांची जबाबदारी आणि कर्तव्य सविस्तर वर्णन करणे.

२.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

जागतिक स्तरावरती पत्रकारितेचा विकास अधिक गतिशील विकसित स्वरूपात होताना पाहण्यास मिळते. या पत्रकारितेच्या विकासासंबंधी विचार करत असतात. पत्रकारितेच्या नितितत्व या विषयाची चर्चा जनसमुदायामध्ये पाहण्यास मिळते. ह्या चर्चेमध्ये पत्रकारितेची नितितत्वे पासून दूरलक्षीत होताना दिसतात. यामध्ये व्यक्तिगत पत्रकारिता व्यावसाईक स्वरूपाविषयीची चर्चा करण्यात येते. ही पत्रकारिता वृत्तपत्रे रेडीओ, टी.व्ही चॅनेल आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून करण्यात येणारी पत्रकारितेच्या नितितत्वाची चर्चा करण्यात येते.

सर्वसाधारणपणे पत्रकारिता निතितत्व आधारे करण्यात येते का? तिचे स्वरूप आणि व्यवहार काय? याविषयीचे जनमत काय आहे? इत्यादी प्रश्नाचे व्यावहारिक स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे. पत्रकारिता निතितत्व मध्ये सत्यता, स्पष्टता, वस्तूनिष्ठता, निष्पक्षता, प्रामाणिकपणा, सार्वजनिक योग्यता इत्यादी निතितत्व व्यवहाराची तपासणी बातमीच्या माहितीच्या सत्यतेसंबंधीत प्रश्न आणि त्याचा जनसमुदायातील त्यानंतरचा प्रसार यांचा संबंध पत्रकारितेच्या निතितत्वाशी जोडण्यात आला आहे.

पत्रकारिता निතितत्वाशी व्यवस्था विस्तृत स्वरूपात पाहण्यास मिळते. हे तत्व मध्ये 'Limitation of harm' यांचा समावेश करण्यात आला आहे. हे बातमीच्या सविस्तर लेखनातून समजून घेता येते. ज्या माहितीमुळे समाजात हानीकारक परिस्थिती उद्भवणार नाही यामध्ये गुन्हेगारी बातम्या मधील माहितीच्या संदर्भात निතितत्वाचा वापर करणे महत्त्वाचे समजले जाते. या निතितत्वाच्या संबधीत युरोपियन देशातील पत्रकारिता नितीतत्व याचा व्यवहारात वापर केला जातो. यामध्ये वंश, धर्म, लैंगिकता, शारीरिक आणि मानसिक अपंगत्व इत्यादीविषयी भेदभाव करणारी बातमीला आधार देता कामा नये. यासंबंधी पत्रकारिता नितीतत्वाचे पालन करणे आवश्यक आहे. The Parliamentary Assembly of the Council of Europe यांनी सन १९९३ साली १००३ कलमाचे पत्रकारिता निතितत्व मान्यता दिली आहे की, ज्यामध्ये पत्रकारितेचा सन्मान, आणि निरागसपणाची कल्पना ही उपन्याय यांच्या अंतर्गत यांचा समावेश करण्यात आला आहे. यामुळे पत्रकारितेच्या निතितत्वात अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

२.२ पत्रकारिता नितीतत्व व्याख्या (DEFINATION OF ETHICS OF JOURNALISM)

पत्रकारिता नितीतत्वाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) **इनस्याक्लोपिडिया (Encyclopedia)** यांच्या मते 'पत्रकारिता नितीतत्व" समाजातील पत्रकारितेच्या भूमिका आणि बातमी संघटनाच्या व्यवहाराचे सुक्ष्म स्तरावरती वर्णन आणि टिकात्मक विश्लेषणाची पद्धती म्हणजे पत्रकारिता नितीतत्व असे म्हणतात.

२) अमेरिकन सोसायटी ऑफ न्युज इडिटर (२०१५) यांच्या मते पत्रकारितेच्यासाठी नैतिकता आणि योग्य चांगला व्यवहार तत्वाचे समावेश करणे म्हणजे पत्रकारिता निතितत्व असे म्हणतात.

थोडक्यात पत्रकारिता निතितत्वाचा अर्थ असा की ही बातमीदार मार्गदर्शक असणारी सामान्य मुल्य म्हणून ओळखले जाते. ही तत्व पत्रकार संपादक आणि वृत्तपत्रासंबंधी काम करणाऱ्या प्रत्येक कर्मचारी कार्यवाहक आणि संस्था यांच्या कार्याची जबाबदारीची अपेक्षा आणि जाणीव करुन देणारी तत्वे म्हणून पत्रकारिता नितीतत्व म्हणून समजले जाते. लोकशाही प्रधान देशामध्ये पत्रकारिता निතितत्वाची भूमिका ही सर्वसामान्य जनतेच्या मध्ये बातमी आणि माहितीच्या स्वरूपात प्रसार करणे तसेच शासन

व्यवस्थेच्या धोरणाचा परिणाम जनतेच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी कसा होतो यावरती कटाक्ष सुक्ष्म लक्ष देण्याबाबत भूमिका निभावतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) पत्रकारिता नितितत्वाची व्याख्या सांगा.

२.३ पत्रकारिता नितितत्व मुल्य (VALUES OF ETHICS OF JOURNALISM)

पत्रकारिता नितितत्व ही पत्रकारितातील व्यवहारातील बातमी, माहिती विश्वसनियता खात्री देण्यासाठी निर्माण करण्यात आली. यासंबंधीचे व्यवहाराच्या स्वरूपाचा स्विकार आणि प्राप्त परिस्थितीमध्ये निर्माण झालेले अडथळे दूर करण्याच्या उद्देशाने पत्रकारिता नितितत्वाची निर्मिती करण्यात आली. या परिस्थितीत संघर्ष टाळून यामध्ये अधिक विश्वसनीय माहिती बातमीच्या स्वरूपात स्पष्ट केली जाते. त्याचबरोबर बातमीच्या संदर्भातील माहितीचे पूर्वाग्रह दरितता आणि आक्षेपार्ह लिखाण प्रकाशित न करता वृत्तपत्राच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे मुल्य जपण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. पत्रकारिता नितितत्व मुल्ये पुढील मुद्याच्या आधारे स्पष्ट करता येतील.

१) प्रामाणिकपणा (Honesty) :

पत्रकारितेचे प्रथम महत्त्वपूर्ण मुल्य म्हणून प्रामाणिकपणा ओळखले जाते. ही सत्यतेसाठी संबंधीत आहे. बातमीच्या लेखनासाठी प्रामाणिकता ही वास्तवाच्या घटनेच्या स्वरूपाशी संबंधीत आहे. सामाजिक वास्तवाचे स्वरूप बातमीच्या स्वरुपात नोंदवणे आवश्यक आहे. असे केले नाहीतर बातमीच्या सतत्येच्या प्रामाणिकतेचे प्रश्न उपस्थित केले जातील यासाठी पत्रकारितेची नितितत्व प्रामाणिक असणे आवश्यक आहे.

२) स्वातंत्र्य आणि वस्तूनिष्ठता (Independence and Objectivity) :

पत्रकारितेच्या क्षेत्रात कार्य करत असताना बातमीदारमी मध्ये स्वातंत्र्य आणि वस्तुनिष्ठता मुल्याची जपणूक करणे आवश्यक आहे. पत्रकारांनी बातमी लेखन करत असताना आपल्या स्वतःचे हेतू किंवा आर्थिक व्यवहाराला बळी न पडता आपले बातमीदारीचे स्वातंत्र्य अस्तित्व टिकवण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. तसेच बातमी लेखन मध्ये वस्तुनिष्ठा मुल्याची जपणूक करण्यातून सामाजिक घटनाची सत्यता पडताळून पाहणे आवश्यक आहे. बातमी लेखनात वास्तविक घटनाविषयीचे पूर्वाग्रह दूषित न ठेवता करणे आवश्यक आहे. यासाठी पत्रकारांनी व्यक्तिगत लाभ विशेषत: आर्थिक लाभासाठी फायदे या पासून मुक्त राहणे आवश्यक आहे. तेव्हा पत्रकारिता नितितत्व मुल्याचे व्यवहारात उपयोजन करता येईल.

३) भयमुक्त (Fairness) :

पत्रकार हा वास्तव घटनांची नोंद करताना भयमुक्त राहून बातमी लेखन करणे आवश्यक आहे. पत्रकारांनी घटनेचे लेखन करताना बाह्य आणि अंतर्गत घटकांचा परिणामात्मक दबावाला बळी न पडता भयमुक्तपणे त्यांच्या बातमीदारी संपादकीय आणि वितरण व्यवस्थेत करताना या मुल्याची जपणूक करणे आवश्यक आहे.

४) व्यासंग (Diligence) :

पत्रकारितेच्या व्यवसायामध्ये अधिक प्रमाणात व्यासंगाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पत्रकारांना सामाजिक वास्तविक घटनेच्या आधारे बातमीच्या लेखनाचे व्यासंग असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे वास्तवाचे प्रतिनिधित्व करणारे लेखन केले जाते. त्यामुळे योग्य घटनेचे सादरीकरण करण्यात येते. यातून पत्रकारितेचे व्यासंग जपण्यात यते.

५) उत्तरदायित्व (Accountability):

पत्रकारितेमध्ये उत्तरदायित्वाच्या मुल्याला महत्त्व आहे ही कार्याच्या संबंधीत उत्तरदायित्वाशी संबंधीत आहे. पत्रकारितेमध्ये जाणीवपूर्वक आणि चिकित्सामकतेचा स्वीकार केला जातो. त्यामुळे पत्रकारितेला जबाबदार शिस्तबद्ध आणि सुव्यवस्थितपणे कार्य करता येतात.

थोडक्यात पत्रकारिता व्यवसाय म्हणून स्वीकारत असताना त्याच्या मुल्यांचे व्यवहारात अंमलबजावणी करणे महत्त्वाचे असते. तेव्हाच पत्रकारितेला नैतिकतेचा दर्जा प्राप्त होईल.

२.४ पत्रकारिता नितितत्वाचे घटक (ELEMENTS OF JOURNALIS ETHICS)

सामान्यत: पत्रकारिता नितितत्वाचे प्राथमिक स्तरावरील सर्वसामान्य घटक पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) वास्तविक बातमीसाठी अचुकता आणि मानके (Accuracy and Standards for Factual Reporting) :

बातमीदारी मध्ये विश्वसनीय माहितीच्या उपलब्धतेचा अवकाश आणि पूर्वतयारी वेळेवर करण्याबरोबर अचूकतेची शक्यता अधिक असते. यासाठी अपेक्षित अचूकता बातमीच्या संदर्भात स्पष्टता असणे आवश्यक मानले जाते. बातमीदारी मध्ये प्रत्यक्षात घडणार्या घटनांचे साक्षीदार असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे वास्तविक घटनेचे अचूक लेखन बातमीच्या स्वरूपात नोंद केली जाते. बातमीदारीमध्ये स्वतंत्र वास्तवातील तथ्याची तपासणी करुन नंतरच त्याचे प्रकाशन केले जाते. बातमीच्या प्रकाशन वेळी त्याचे योग्य संपादन करणे त्यामुळे बातमीत आढळून येणार्या चूकांचे निरसन व दुरुस्त्या करता येतात. त्यामुळे बातमीचा जनमानसात नकारात्मक परिणाम दिसून येण्यास कमी होतो. याचबरोबर अहवाल, सर्वेक्षण आणि सांख्यिकीय माहिती यातील अचूकता ही

संकल्पनात्मक निष्कर्ष स्पष्ट करता येणे आवश्यक आहे. यासाठी वास्तविक बातमीच्या लेखनामध्ये अचुकता आणि मानकाच वापर करता येतो.

२) निंदा आणि अपराधी विचार (Slander and Libel Consideration) :

बातमी मधील सत्यता ही अपराधी होऊ शकत नाही. त्यासाठी अचूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. व्यक्तिगत खाजगी माहिती ही सार्वजनिक हितसंबंधापेक्षा वेगळ्या स्वरूपात असते. त्यामुळे त्यांचा समतोल करणे महत्त्वाचे असते. खाजगी माहितीचा स्वतंत्र अधिकाराचा भाग मानला जातो. जर बातमी ही नागरी प्रकरणासाठी प्रतिकारक असेल तर बातमी द्वेष मुक्त स्वरूपाची होईल हे वास्तविक घटणाच्या आधारे अधिक समजून घेता येते. प्रकाशकाने कायदेशीर आधारे बातमीचे जोमाने समर्थन केले तर अपराक्षी स्वरूपाची शाश्वती निर्माण होऊ शकत नाही.

३) तत्व हानी मर्यादा (Harm Limitation Principle) :

बातमीच्या सादरीकरणामध्ये सर्वसामान्यपणे बातमीची माहिती संकलनासाठी मुलाखत नियोजन पार्श्वभूमी तपासणे. फोटो घेणे, व्हिडियो रेकॉर्डिंग करणे याचा वापर न्यायकिक तपासणीसाठी केला जातो. त्यामुळे बातमीच्या स्पष्टतेमध्ये तत्व हानीला मर्यादा निर्माण होते. ज्यामुळे सर्वसामान्यता बातमी वाचनातून वास्तविक परिस्थिती समजून घेता येते. या तत्वामुळे नकारात्मक परिणामाची संपूर्ण चर्चा व्यवहारामध्ये नैतिकतेची कोडी संबंधीचा व्यवहाराची निर्मिती होऊ शकते.

थोडक्यात बातमीदाराची नितितत्व अभ्यासत असताना वरील सर्व घटकाचा विचार करणे आवश्यक आहे. बातमीदारीतील नैतिकतेचे सर्व सामान्य घटक हे सामाजिक वास्तवातील तथ्याचे बातमीच्या सादरीकरणामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असल्याचे पाहण्यास मिळते.

२.५ पत्रकारितेतील तत्व (ETHICS IN JOURNALISM)

पत्रकारितेमध्ये तत्वाना अधिक महत्त्व आहे कारण ती पत्रकारितेला मार्गदर्शक म्हणून मदत करत असतात. सामाजिक वास्तविक घटनाचे सादरीकरण हे बातमीच्या स्वरूपात केली जाते. त्याला भौतिक स्वरुपातील सत्यतेचा आधाराचे साधनाच्या माध्यमातून स्पष्ट केले जाते. यासाठी पत्रकारितेचे नितीतत्व हे न्यायाच्या समतेच्या आणि वास्तवाच्या मुल्याच्या आधारे अधिक सक्षम करणे आवश्यक आहे. याची नितितत्व पुढील मुद्याच्या आधारे स्पष्ट करता येतील.

१) सत्य आणि अचुकता (Truth and Accuracy) :

पत्रकारितेमध्ये सत्य आणि अचुकता या नितितत्वात अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कारण बातमीची भौतिक तथ्याच्या आधारे लेखन केले जाते. तेच बातमीचे सत्य असते ते निर्माण केले जात नाही. त्यामुळे बातमीच्या सत्यतेला महत्त्वाचे मानले जाते. याचबरोबर बातमीची अचूकता तपासून पाहणे आवश्यक आहे. दैनंदिन जीवनात अनेक

वास्तविक प्रसंगाची निर्मिती होत असते. या प्रसंग, घटना आणि माहितीची अचूकता तपासणे आवश्यक आहे तरच ती बातमी जनतेच्या विश्वासास पात्र होईल. यासाठी विश्वसनीय स्रोताकडून त्याची योग्य तपासणी करुन त्याची बातमी मध्ये समावेश करावा लागेल. तेव्हा बातमीदारीमध्ये सत्यता आणि अचूकता या नितीतत्वाचा अवलंब होऊ शकेल.

२) स्वातंत्र्य (Independence) :

पत्रकारिता ही अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावरती आधारित आहे. दैनंदिन जीवनात घडणार्या घटनांची नोंद बातमीच्या स्वरूपात स्पष्ट केले जाते. तेव्हा त्याची वास्तविकता सत्यता आणि अचुकतेची नोंद ठेवण्यात येते. यासाठी वास्तवधरणाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचे स्वातंत्र्य पत्रकारितेमध्ये महत्त्वाचे नितितत्व म्हणून समजले जाते. हे स्वातंत्र्य नितितत्व व्यवहारात उपयोगात आणताना संस्कृती, परंपरा, रूढी, प्रथा, श्रद्धा इत्यादींना बळी न पडता स्वातंत्र्य टिकवून ठेवले जाते. त्याचबरोबर स्थानिक राजकारण शासन सत्ता आणि भांडवली व्यवस्थेबरोबर आपले हितसंबंध न ठेवता आपली सामान्य जनतेच्या प्रश्नासी असणारी बांधिलकी आणि जाणीव ही स्वातंत्र्याच्या नितितत्वामध्ये जपण्याचे कार्य पत्रकारितेच्या माध्यमातुन करता येते.

३) निष्पक्षता आणि निपक्षपातीपणा (Fairness and Impartiality) :

पत्रकारितेमध्ये दैनंदिन जीवनात घडणार्या घटनांचे बातमी लेखन करत असताना निष्पक्षता आणि निपक्षपातीपणा नितितत्वाचे पालन करणे आवश्यक मानले जाते. यासाठी वास्तविक घटनाच्या दोन्ही बाजू तपासून पाहणे महत्त्वाचे ठरते. तेव्हा वास्तवाचे स्वरूप बातमीमध्ये स्पष्ट नोंदवता येते. यासाठी बातमीदार हा संबंधीत घटनेबाबत पूर्वाग्रह दूषीत असता कामा नये. तरच त्या घटनेचा निपक्षपातीपणे तटस्थ राहून बातमी लेखन करता येऊ शकते. याचबरोबर बातमीच्या विश्वसनीयतेची आणि आत्मविश्वासाच्या आधारे निपक्षपातीपणाचे बातमीचे नितितत्व जपता येते.

४) मानवता (Humanity) :

पत्रकारिता मुलतत्व हे मानवतेच्या आधारावरती निर्माण करण्यात आले आहे. ज्यामुळे समाजाला कोणत्याही प्रकारच्या समस्येला सामोरे जावे लागणार नाही. बातमीच्या लेखन संपादन आणि सादरीकरणाच्या माध्यमातून वास्तव घटनाचे मानवतावादी नितितत्वाच्या आधारे बांधणी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी संबंधीत घटनांचे बातमी लेखन करत असताना संवेदनशील, सृजनशील आणि परिणामकारक लेखनातून योग्य शब्द, भाषा आणि फोटो यांचा वापर करणे आवश्यक होईल. यातून समाजामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सन्मान आणि न्यायाच्या मुल्याच्या आधारे मानवतेचे नितितत्व पत्रकारितेमध्ये व्यावहारिक स्तरावरती उपयोग करण्यात यावा.

५) उत्तरदायित्व (Accountability):

पत्रकारिता ही समाजाच्या उत्तरदायित्वाची जबाबदारपूर्ण भूमिका निभावत असते. यासाठी पत्रकारितेमध्ये व्यावसायिक आणि जबाबदारपूर्ण वर्तन व्यवहार पात्रता ही उत्तरदायित्व नितितत्व निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरत असते. पत्रकारितेमध्ये सामाजिक घटनाशी बांधिलकी जाणीवपूर्ण निभावणे महत्त्वाचे आहे. यासाठी आपल्या वृत्तपत्राच्या वाचकांची अभिरुची आवडी आणि मते यांच्या नोंदी घेणे आवश्यक आहे. तेव्हा आपल्या वाचकाला योग्य, अचूक, वस्तूनिष्ठ माहिती पोहचवते ही बातमीदाराचे उत्ततदायित्वाचे नितितत्व जपण्याचे आणि अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात बातमीदाराचे नितितत्व ही योग्य वर्तन व व्यवहाराचे मापदंड म्हणून उपयोगी पडते. या तत्वाचा समाजाच्या विकासासाठी करता येऊ शकतो. या तत्वाचा समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सन्मान आणि न्यायाच्या तत्वानुसार भूमिका निभावणे आवश्यक आहे. तरच पत्रकारितेचे नितितत्वाना व्यवहाराचा आधार प्राप्त होईल.

आपली प्रगती तपासा :

१) पत्रकारितेचे नितितत्व सविस्तर लिहा.

२.६ पत्रकारांची जबाबदारी आणि कर्तव्य (DUTIES AND RESPONSIBILITY OF JOURNALISTS)

पत्रकाराची जबाबदारी आणि कर्तव्ये ही लोकशाही शासन व्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका म्हणून समजले जाते. या व्यवस्थेत पत्रकार आपले स्वातंत्र्य प्रतिनिधी म्हणून कार्य करत असतो. सर्वसामान्य जनतेच्या प्रश्नाची मांडणी करण्याची भूमिका निभावत असते. त्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी विविध स्तरावरती प्रयत्न करत असतो. त्याच सोबत माहिती लेखन संपादन आणि सादरीकरण करत असताना कर्तव्यपर, निष्ठा, निपक्षपाती, तटस्थता, वस्तुनिष्ठ वैज्ञानिक मुल्याच्या आधारे भूमिका निभवावी लागतात. हे सर्व दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटनांचे प्रतिबिंब बातमी लेखन संपादकीय प्रासंगिक लेखन मनोरंजन जाहिरात इत्यादी स्वरूपात विविध विषयाची मांडणी करत असतात. तेव्हा आपली कर्तव्ये आणि जबाबदारीचे पालन करणे आवश्यक आहे. पत्रकारांची कर्तव्ये आणि जबाबदारीचे काही मुद्दे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सत्यपणाद्वारे सत्याचे समर्थन (Uploading the Truth through verification) :

बातमीदार बातमी लेखन करत असताना सत्याच्या आधारे माहितीच्या आधारे लेखनाचे कर्तव्य करावे लागते. हे लेखन करत असताना वास्तविक तथ्याना अधिक महत्व देणे आवश्यक असते. दैनंदिन जीवनात घडणार्या घटनांचे वस्तूनिष्ठ व निपक्षपाती व पूर्वाग्रह दूषितपणे निरीक्षण करणे आवश्यक आहे. त्यामधील गुंतागुंतीचे स्वरूप पाहत असताना

सत्याचे समर्थन करुन बातमीचे सादरीकरण संपादन आणि लेखन करण्याचे कर्तव्य निभवावे लागते.

२) बातमीलेखन पूर्वाग्रहदूषीत (Unbiased Reporting) :

पत्रकारांनी बातमीलेखन करताना पूर्वाग्रहदूषीत चा प्रभाव पडता कामा नये. बातमी लेखन हे वास्तविक परिस्थितीचे निरीक्षणावरती आधारित असते. त्यांच्या योग्य नोंदी व तपशील याची नोंद ठेवणे आवश्यक असते. हे करत असताना धर्म, जात, लिंग, वर्ग, सामाजिक, राजकीय दबाव, भावनिकता इत्यादी गोष्टीचा प्रभाव बातमीलेखनाच्या पूर्वग्रहदूष्टीतेवरती परिणाम होऊ देऊ नये. तसेच कोणत्याही पद प्रतिष्ठा आर्थिक लाभाच्या अपेक्षेला समर्थन न करता निपक्षपाती आणि निस्वार्थी कर्तव्यनिष्ठ जबाबदारीचे पालन करणे हेच आपले कर्तव्य समजून बातमी लेखनाचे कर्तव्याचे पालन करावे.

३) लोकांची सेवा लक्षपूर्वक करणे (Serving the Public as a Watchdog) :

पत्रकारिता ही जनसेवा म्हणून केली जाते. ती भांडवली शासन व्यवस्थेचे कार्य करत नाही. पत्रकारिता ही जनसेवेचे माध्यम म्हणून कार्य करत असताना त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेचा चौथा खांब म्हणून ओळखले जाते. या माध्यमातून जनतेच्या हितासाठी सतत्यनेककर्तव्य तत्पर म्हणून भूमिका निभवावी लागते. जनतेचे सर्व प्रश्न सरकार शासन आणि राज्यकर्ते याच्या समोर सातत्याने मांडून त्या प्रश्नांना न्याय मिळवून देण्यासाठी कार्य करावे लागते. सर्वसामान्य जनतेसाठी शासन व्यवस्था विविध योजनाचा निमित्त अंमलबजावणी आणि परिणामकारकता याचा लक्षपूर्वक बातमीलेखन करण्यासाठी भूमिका निभावत असतात. स्थानिक नागरिकांना अपेक्षा गरजा पूर्ण करण्यासाठी शासन व्यवस्थेला योजना बद्ध व्यावहारिक अंमलबजावणी करण्यास भाग पाडणे यासाठी बातमी लेखन केले जाते. पत्रकार हे स्थानिक नागरिक आणि शासनाच्या कार्यावरती लक्षपूर्वक कार्य करत असतात.

४) सार्वजनिक टिपणीसाठी मंच (Forum For Public Comments) :

पत्रकारिता ही सार्वजनिक टिपणी करण्यासाठी मंच उपलब्ध करुन देते. या माध्यमातून स्थानिक प्रशासन राजकारण आणि न्यायव्यवस्थेच्या धोरणाचा जनसामान्याच्या जीवनावरती सकारात्मक आणि नकरात्मक परिणामाची मुक्त चर्चा या माध्यमातून केली जाते. पत्रकारानी जनमताच्या आधारे बातमीलेखन संपादन आणि प्रासंगिक लेखन केले जाते. या जनमताच्या आधारे सार्वजनिक योजना व लाभार्थी याची चिकित्सक मांडणी ही वास्तव आणि अनुभवाच्या प्रकटीकरण केले जाते. त्याचा परिणाम नागरिकांना त्याच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यात पत्रकारांनी कर्तव्य व जबाबदारी निभवावी लागते.

५) बातमीचे वेळेवर लेखन (Complete Reporting):

पत्रकारांना दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटकावरती लक्ष केंद्रित करावे लागते. या घटनाच्या आधारे बातमीचे लेखन तत्परतेने वेळेत पूर्ण करणे आवश्यक आहे. त्या

घटनेचे महत्त्व किती आहे याच्या आधारे बातमीचे लेखन केले जाते. त्यांचे संशोधकीय महत्त्व ओळखून नागरीकांना माहिती देण्यात येते. या बातमीचा विशिष्ट उद्दिष्ट निश्चित करुन लेखन केले जाते. त्यामुळे मुख्य समस्येकडे लक्ष केंद्रित करतात. त्याचे जाणीवपूर्वक करमणूकीमध्ये रूपांतरण केले जात नाही. यासाठी वृत्तपत्र संस्था ह्या विविध बातम्याच्या संकलनासाठी अनेक विभागात पत्रकाराची नेमणूक केली जाते. त्यामुळे बातमीचे स्वरूपानुसार त्यांची स्वतंत्र लेखन तत्परतेने करतात.

६) बातमीमध्ये अधिक आवड निर्माण करणे (Making Interest in News) :

बातमीच्या लेखनामध्ये सुव्यवस्थिपणा असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे जनतेमध्ये बातमीची अधिक आवड निर्माण करण्याचा प्रयत्न संपादकीय विभाग करत असतो. बातमीलेखनात महत्त्वाची समस्या स्पष्टपणे मांडण्याचे काम करतात. त्या प्रश्नाविषयी वाचकामध्ये उत्सुकता, कुतुहल आणि जाणीव निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. बातमीचा प्रभाव वाचकावरती अधिक परिणामकारक मत विचार आणि अभिव्यक्तीच्या सादरीकरणावरती आल्याशिवाय राहत नाही. बातमीच्या लेखनातून विश्वव्यापक संदर्भ घेऊन त्याच्या वाचक वर्गासमोर ठेवला जातो. त्यामुळे व्यापक समुदयात संदेश पोहचवण्याचे काम केले जाते. परिणामी बातमीमध्ये अधिक आवड निर्माणामुळे वाचकवर्गामध्ये अधिक आकर्षण निर्माण केले जाते.

७) बातमी मधील व्यक्तिगत तत्व (Personal Principle in Reporting) :

बातमीदारी मध्ये व्यक्तिगत तत्व हे जबाबदारपणे नोंदवणे गरजेचे आहे. वृत्तपत्राची संस्था ही बातमीच्या स्वरूपावरुन विविध मताची निर्मिती केली जाते. बातमी लेखन करत असताना व्यक्तिगत आवाज संपादकीय कार्यालयामध्ये नोंदवण्याचे काम करत असतात. त्यामध्ये आपली व्यक्तिगत तत्वाची जपवणूक करत असतात. बातमीच्या लेखनामधून कोणताही पक्षपात व्यक्तिगत हितसंबंध पूर्वाग्रह दूषितता, भ्रष्टाचार इत्यादी गैर मार्गाचा अवलंब न करता आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून आपले हक्क आणि जबाबदारीचे योग्य अंमलबजावणी करावी तरच पत्रकारिता स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केले जातात.

थोडक्यात पत्रकाराची कर्तव्य आणि जबाबदारी ही बातमीचे लेखनात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते. आपल्या वाचक वर्गापर्यंत वास्तविक माहिती पोहचवण्यासाठी अधिक तत्परता निष्ठा अचुकता स्पष्टता वस्तूनिष्ठता इत्यादी तत्वाचा वापर करुन आपली बातमी लेखन संपादन आणि सादरीकरणाच्या पातळीवरुन बातमीदारांनी आपली कर्तव्ये आणि जबाबदारीचे योग्य पालन करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे पत्रकारितेच्या क्षेत्रात बहुमोल असे योगदान निर्माण करता येईल.

आपली प्रगती तपासा :

१) पत्रकारांची जबाबदारी आणि कर्तव्ये सविस्तर चर्चा करा.

२.७ सारांश (SUMMARY)

जागतिक स्तरावरती पत्रकारितेची ओळख ही तिच्या नितीतत्वाच्या आधारे केली जाते. पत्रकारिता हा जरी व्यवसाय असला तरी त्याला मानवी नितीमुल्याची जोड देण्यात आली आहे. त्यामुळे हा व्यवसाय टिकून ठेवला आहे. या व्यवसायात मानवी संबंधाची व्यवस्था जोडण्याचे व्यापक जाळे आहे. जे परस्परांमध्ये संबंधाची रचना करताना दिसते. असे जरी असले तरी पत्रकारितेच्या क्षेत्रात निततित्वाची काही प्रमाणात घसरण होत चालली आहे. हे आजच्या स्पर्धेच्या युगामध्ये आपले माध्यम अधिक गतिशील व प्रगत कसे राहील याचा विचार करुन कार्य करत आहे. पण हे करताना पत्रकारितेचा नितीतत्वाचा विसर पडून चालणार नाही. तरच पत्रकारितेचे अस्तित्व जनमानसात टिकूण राहिले. यासाठी अपेक्षित असणार्या भूमिका आणि कर्तव्ये यांना नीतत्वाची जोड देणे आवश्यक आहे. तरच पत्रकारिता अस्तित्व अधिक स्पष्ट न्यायिक आणि मानवतावादी मुल्याच्या आधारे स्पष्ट होईल.

२.८ प्रश्न (QUESTIONS)

१) पत्रकारितेतील नितीमत्ता ही संकल्पना सांगून त्यांचे स्वरूप स्पष्ट करा.

२) पत्रकारितेतील नितीमुल्य विषय सविस्तर लिहा.

३) पत्रकारितेतील नीतीतत्वाचे घटकांचे विश्लेषण करा.

४) पत्रकारितेची नितीतत्वाचे सविस्तर वर्णन करा.

५) पत्रकारितेतील पत्रकाराची जबाबदारी आणि कर्तव्ये सविस्तर स्पष्ट करा.

२.९ संदर्भ ग्रंथ (REFERENCE)

1) Sanders Karen 2005 Ethics and Journalism Sage Publication London.

2) Kelly Mcbride & Tom Rosentiel 2014 The New Ethic of Journalism Sage Publication London.

3) Harcup Tony 2007 – The Ethical Journalist, Sage Publication, London.

4) Keeble Richard 1948 Ethics for Journalism. Routlege Book Publication, U.K.

5) Frost Chris 2016, Journalism Ethics and Regulation Routledge book Publication, U.K.

❖❖❖❖

२अ

पत्रकारितामधील स्त्रीया
WOMEN IN JOURNALISM

प्रकरणाची रचना :

२ अ.० उद्दिष्टे

२ अ.१ प्रस्तावना

२ अ.२ पत्रकारितेतील स्त्रीची व्याख्या

२ अ.३ पत्रकारितेतील स्त्रीयांचे स्वरूप

२ अ.४ पत्रकारितेतील स्त्रीयांचा पूर्व इतिहास

२ अ.५ पत्रकारितेतील स्त्रीयांच्या समस्या

२ अ.६ पत्रकारितेतील स्त्रीयांच्या समस्येवरील उपाययोजना

२ अ.७ सारांश

२ अ.८ प्रश्न

२ अ.९ संदर्भ पुस्तकांची यादी

२अ.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- पत्रकारितेतील स्त्रीयांविषयीची संकल्पनात्मक स्वरूप समजून घेणे.
- पत्रकारितेतील स्त्रीयांचा पूर्व इतिहास सविस्तर स्पष्ट करणे.
- पत्रकारितेतील स्त्रीयांच्या समस्या व उपाययोजना यांचे सविस्तर विश्लेषण करणे.

२अ.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

पत्रकारितेच्या क्षेत्रामध्ये व्यापक प्रमाणात परिवर्तन होत आहे. या परिवर्तनाचा परिणाम समाज जनमतावरती परिणामकारक व निर्णायक मतावरती होते. हे पाहत असताना बातमी लेखनाच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्री-पुरुषांची बातमीदाराचा भूमिकेतून जबाबदारपूर्वक सादरीकरण करण्यामध्ये सहभाग नोंदवला आहे. विशेषत: पत्रकारितेच्या व्यवसायामध्ये स्त्री पत्रकारांचा सहभाग महत्त्वाचा म्हणून पाहिले जाते. या व्यवसायाचा शोध पत्रकारिता, गुन्हेगारी, पत्रकारिता, मानव अधिकार, भ्रष्टाचार आणि समाजातील इतर समस्येवरती कार्य करत असतात. त्याचबरोबर सहकरी पुरुष पत्रकाराकडून हेतूपुरस्कर विरोध, कमीपणाची वागणूक, भौतिक शारीरिक अत्याचार, समस्या सारख्या समस्यांना सामोरे

जावे लागते. स्त्री पत्रकारांना लिंगभेदभाव आधारित शोषणाला अधिक प्रमाणात अत्याचारांना बळी पडावे लागते. यामध्ये मानसिक, शारीरिक आणि लैंगिक अत्याचाराचे प्रमाण अधिक आढळून येतात.

स्त्री पत्रकारिता संबंधी Women Media Foundation (IWMF) यांनी विविध प्रश्नासंबंधी अभ्यास केला आहे. त्यांच्या मते स्त्री पत्रकार ह्या अडचणीच्या प्रश्नासंबंधी स्पष्ट बोलू शकत नाही. जे कामाच्या संदर्भात स्पष्टता दर्शवत असतात. यामधील समस्या स्पष्ट करणारा अभ्यास यातून दाखवून देण्यात आला. या संस्थेने ९५५ स्त्री पत्रकारांना सर्वे करण्यात आला. ज्यांनी कामाच्या ठिकाणी स्त्री पत्रकाराचा दुरुपयोग करण्यात आला हे स्पष्ट दिसून आले. ज्यामध्ये व्यक्तिगत जबाबदारीच्या आधारे अत्याचार करणे, लैंगिक आणि शारीरिक अत्याचाराचे प्रमाण अधिक प्रमाणात या सर्वेक्षणातून पाहण्यास मिळाले. या सर्वेक्षण स्त्री पत्रकारांना लिंगभाव आधारित दुय्यमत, प्रभूत्व, वर्चस्व, अपमानास्पद वागणूक आणि अत्याचाराच्या प्रमाणात वाढ होताना पाहण्यास मिळते.

जागतिक स्तरावरती स्त्री पत्रकारिता संदर्भात ARTICLE १९ यांनी स्त्री पत्रकारांच्या अत्याचार्याच्या घटनांचे साक्षीपुरावे आणि पुरावे याचे संकलन केले. या सर्वेक्षणात मेस्कीको, बांग्लादेश, ब्रझील, हॉन्डरेस आणि रशिया इत्यादी देशाचा समावेश यामध्ये करण्यात आला. या देशामध्ये पत्रकारांना कोणत्या प्रकारची वागणूक दिली जाते याचा अभ्यास केला. स्त्री-पुरुष पत्रकारीतेमधील दर्जा आणि भूमिकाविषयीचे प्रश्न नोंदवण्यात आले. यामध्ये स्त्री पत्रकारांचा द्वेष करण्याचे प्रमाण पुरुष पत्रकारात अधिक दिसून आले. स्त्री पत्रकारांवरती शारीरिक हल्ले, खून करणे, अपमानकारक भाषा आणि लैंगिक अत्याचार प्रमाण अधिक पाहण्यास मिळाले. हे स्त्री पत्रकारांचा अनुभव कथनामधून नोंदवण्यात आले.

२अ.२ पत्रकारितेतील स्त्रीची व्याख्या (DEFINITION OF WOMEN IN JOURNALSM)

विकिपीडीया यांच्या मते, 'पत्रकारितेतील स्त्रीया ही व्यक्तिगत बाब आहे. ज्या पत्रकारिता व्यवसायामध्ये स्वत:हून सहभागी होतात. ते व्यवसाय म्हणून कार्य करतात. त्यांच्यावरती प्रथांचे निर्बंध असतात आणि व्यवसायामध्ये शोषणाला सामारे जात असता पत्रकारितेतील स्त्रीया या पत्रकार संपादक आणि वृत्तविश्लेषक म्हणून भूमिका निभावतात. त्यांना पत्रकारितेतील स्त्रीया असे म्हटले जाते."

१) **पॅट्रिका होलान्ड (Patrica Holland)** यांच्या मते 'पत्रकारितेतील स्त्रीया यावरती स्त्रीयांची मर्यादा लादण्यात आली आहे. बातमीदारी मध्ये विशिष्ट स्वरूपाचे मेहनतीचे काम करावे लागते. या संबंधीच्या समस्येविषयी स्त्री हक्का विषयीच्या मागणीची सार्वजनिक स्तरावरती न्यायाच्या भूमिकेतून प्रतिनिधी करतात. त्यांना पत्रकारितेतील स्त्री म्हणून म्हटले जाते."

थोडक्यात पत्रकारितेतील स्त्री ही व्यावसायिक भूमिकेतून विविध स्तरावरती कार्य करते. या क्षेत्रामध्ये आपले स्वतंत्र्य अस्तित्व निर्माण करत असते. ती समस्त स्त्रीयांच्या हक्कांचे प्रतिनिधित्व करण्याचा प्रयत्न करते. स्त्री पत्रकार ह्या स्त्रीयांच्या विविध प्रश्नांचे सादरीकरण करण्यात येते. त्यामुळे स्त्रीयांचे वास्तव अनुभव आणि जाणीवानेणीचेच्या तर्कशास्त्रा आधारित चिकित्सेचे प्रश्न उपस्थित करतात. त्याला पर्यायी व्यवस्थेचे अस्तित्व निर्माण करणाने विकासात्मक संरचनात्मक राजकारण प्रस्थापित करत असतात. त्या आपल्या प्रश्नावरती सातत्याने संघर्षात्मक प्रतिरोधाची भूमिका नोंदवण्याचे काम पत्रकारिता व्यवसायामध्ये करते. त्या शासकीय न्यायालयीन आणि जनआंदोलनातून अन्याय भेदभाव आणि शोषणाच्या प्रतिविरोधी कार्य हक्क आधारित कार्य करत असतात.

२अ.३ पत्रकारितेतील स्त्रीयांचे स्वरूप (NATURE OF WOMENS IN JOURNALISM)

१) पत्रकारितेतील स्त्री ही व्यावसायिक स्तरावरील स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करतात.

२) पत्रकारितेतील स्त्रीया आपल्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाची नोंद यामध्ये करण्यात येते.

३) पत्रकारितेतील स्त्रीया या व्यवसायात विविध स्तरावरती बातमीदारी, संपादन, जाहिरात, वृत्त निवेदन, लेखन आणि सादरीकरण या स्तरावरती कार्य करतात.

४) पत्रकारितेतील स्त्रीया या पुरुष पत्रकारांपेक्षा आपली कामाची स्वतंत्र भूमिका घेतात तेव्हा त्या पुरुषी वर्चस्वाला नकार देतात.

५) पत्रकारितेतील स्त्री आपल्या स्वतंत्र दृष्टिकोनातून वास्तविक घटनांच्या सहसंबंधाचे विश्लेषण करत असतात.

६) पत्रकारितेतील स्त्रीया या स्त्रीयांच्या विविध समस्ये विषयीचे स्वतंत्र विचारमंच उपस्थित करतात. ज्यामध्ये स्त्रीयांच्या समस्या, प्रश्न, अनुभव, इच्छा, आकांक्षा, वास्तविक जीवन इत्यादीविषयी मुक्त चर्चा करतात.

७) पत्रकारितेतील स्त्री ही स्त्री प्रश्नाचे प्रतिनिधीत्व करताना स्त्री-पुरुष समानता न्याय हक्क आणि सन्मान या मुल्यांचा जपणूक व्यवहाराच्या स्तरावरती करत असते.

८) पत्रकारितेतील स्त्रीया या पत्रकारिता करत असताना कामाच्या ठिकाणचे पुरुषी वर्चस्व भेदभाव, शोषण आणि अमानवी वर्तन व्यवहाराच्या विरोधी कार्य करत असते.

थोडक्यात, पत्रकारितेतील स्त्रीया या व्यवसायात आपले अस्तित्वाचे प्रतिनिधित्व करत असते. तेव्हा अंतर्गत आणि बहिर्गत व्यवस्थेतून निर्माण केलेल्या अनेक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. त्यासाठी संघर्षात्मक भूमिका निभावत असते. त्यामुळे पत्रकारितेतील स्त्रीया आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून आहेत.

आपली प्रगती तपासा :

१) पत्रकारितेतील स्त्रीची व्याख्या सांगा.

२) पत्रकारितेतील स्त्रीचे स्वरूप थोडक्यात स्पष्ट करा.

२अ.४ पत्रकारितेतील स्त्रीचा पूर्ण इतिहास (PRE HISTORY OF WOMEN IN JOURNALISM)

एकोणिसाव्या शतकामध्ये पत्रकारितेतील स्त्रीया यांची स्वतंत्र ओळख होताना पाहण्यास मिळते. ब्रिटन आणि युनायटेड स्टेट या देशातील शिक्षित स्त्रीया पत्रकारितेच्या व्यवसायामध्ये याबद्दल Edwin Shuman या पत्रकारांनी लिहिले आहे की बातमी संकल्पनांच्या हा नियम आहे ती स्त्रीयांच्या कामाचा भाग बनला आहे. पण स्थानिक वास्तविक घटनाची बातमीदारी पुरुष वर्गाच अधिक प्रमाणात करत होता. त्यामध्ये स्त्रीयांना फारशी संधी दिली जात नसे. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या काळात स्त्रीयांना घराबाहेर जाऊन काम करण्याची संधी आणि मागणी प्रमाण वाढत होते. पत्रकारिता क्षेत्रामध्ये स्त्रीयांना बातमीदाराचे काम उपलब्द करुन देण्यात येऊ लागले. या काळामध्ये पुरुष बातमीदारासोबत राहून बातमी संकलनाच्या कार्यामध्ये नवशिक्षित मध्यमवर्गीय कुटुंबातून आलेल्या स्त्रीया या क्षेत्रात सहभाग नोंदवू लागल्या.

पत्रकारितेतील स्त्रीयांचा संबंध हा प्रकाशमान प्रकरणावरती फॅशन, कला, कौटुंबिक समस्या या प्रश्नावरती लेखन करण्यात येतो. तर पुरुष बातमीदार आर्थिक आणि राजकीय उच्च प्रश्नासंदर्भात गंभीर विषयासंबंधीचे लेखन करत होते. या सोबत स्त्री पत्रकार ह्या ही सामाजिक राजकीय विषयी चर्चात्मक लेखन करत. स्त्री पत्रकार ह्या वाचकाच्या भावनिक मुद्याशी संबंधीत लेखन करत याचबरोबर प्रसिद्धीच्या स्तरावरील बातम्यांचे लेखन करत होते. हे पत्रकारितेचे कार्य करत असताना पुरुषांना मिळणार्या मानधनापेक्षा स्त्रीयांना कमी मानधन मिळत होते. त्यामुळे या क्षेत्रात अनाथ, विधवा, घटस्फोटित स्त्रीयांचे काम करण्याचे प्रमाण अधिक होते. त्याचबरोबर ज्याचे पति कमी वेतनावरती काम करतात. अशा कुटुंबातील स्त्रीया या पत्रकारितेच्या क्षेत्रात कार्य करत होत्या.

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावरती ब्रिटनमध्ये पत्रकारितेच्या माध्यमातून परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरु झाली. या काळात १८५३ साली पत्रकारितेच्या वृत्तपत्रावरील कर रद्द करण्यात आला. या काळात लोकशाही विचारसरणीचा प्रभाव अधिक असल्याने The Common Man सामान्य मानव या आधारे स्त्री-पुरुष भेदभाव न करता समानतेची व सन्मानानाची वागणूक मिळावी यासाठी प्रयत्न करण्यात आला. याच बरोबर नवतंत्रज्ञानाचा वापर करुन वृत्तपत्राचा प्रसार प्रचार आणि वितरण पद्धतीत विकास करण्यात आले.

ब्रिटन मध्ये Mid Victorian Britain या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून राजकारण, व्यापार, वाणिज्य, स्त्रीत्व या विषयाचे गंभीर लेखन करण्यात आले. या मुख्य उद्देश हा अधिक प्रमाणातील कामगार वर्गातील वाचक वर्गासाठी लेखन केले जाई. सन १९५० साली ब्रिटीश Daily Telegraphy या वृत्तपत्रामधून मध्यम वर्गीय वाचकांसाठी लेखन करण्यात येई. या वृत्तपत्रात आर्थिक घडामोडी व विवाहा विषयीच्या जाहिरातींचे प्रकाशन करण्यात येते. या काळातील वृत्तपत्रे ही सर्व सामान्य वाचक वर्गाला माहितीचा पुरवठा करणारे साधन म्हणून त्यांचा उपयोग करण्यात आले. या काळात राजकीय घडामोडीच्या वार्ताकनाला अधिक महत्त्व प्राप्त होत गेले.

ब्रिटन मध्ये सन १८८४ ते १८९६ या कालावधीमध्ये स्त्रीयांचा पत्रकारिता क्षेत्रामध्ये अधिक सहभाग पाहण्यास मिळतो. या स्त्री पत्रकारणी दैनंदिन जीवनात घडणार्या घडामोडींचे बातमी लेखनामध्ये करण्यात येऊ लागले. सन १८७० च्या काळात शिक्षण कायदा करण्यात आला. त्यामुळे नवशिक्षितांचा वर्ग विशेषत: स्त्रीयांच्या शिक्षणामध्ये सुधारणा होऊ लागली. त्यामुळे बातमीवाचन लेखन संपादन आणि सादरीकरणाच्या स्तरावरती स्त्रीयांचा या क्षेत्रामध्ये सहभाग नोंदवण्यात येऊ लागला. त्याचे उच्चशिक्षणाचा स्तर उंचावत आला. आपल्या प्रश्नाची व्यापक जाणीव व्यवहाराच्या स्तरावरती वाढताना पाहण्यास मिळाली.

स्त्री पत्रकारितेच्या क्षेत्रात प्रथम मार्गरेट फुलेर अमेरिका आणि हरेइट मरटीनेयु ब्रिटन या दोन्ही नवशिक्षित स्त्रीयांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. त्यांनी त्यांच्या मैत्रिणीचे संघटन करुन अमेरीकेतील गुलामगीरीच्या विरोधात जनचळवळ उभारण्याचे कार्य केले. यांना घरच्यांकडून या कार्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले. त्यामुळे गुलामगीरीच्या विरोधात संघषात्मक भूमिका घेऊन चळवळ उभारण्यात आली. सन १८४४ साली मार्गरेट फुलेर यांनी New York Tribune वृत्तपत्राचे सर्वप्रथम अमेरिकन स्त्री म्हणून संपादकाचे कार्य केले. तसेच बातमीदारीच्या क्षेत्रात विविध विषयांवरती सातत्याने लेखन करण्याचे कार्य केले. ब्रिटन मधील Martineau Harriet या मध्यमवर्गीय शिक्षित कुटुंबातील स्त्री पत्रकारिता म्हणून ओळखण्यात येते. त्यांनी Daily News या वृत्तपत्रामध्ये स्त्रीयांच्या विविध प्रश्नांची चर्चा केली. त्यांनी ब्रिटन मधील गुलामगीरी लादणार्या कायद्याच्या विरोधात संघर्षात्मक भूमिका स्विकारली. त्यांनी वृत्तपत्र लेखनामध्ये स्त्रीवाद, अर्थकारण, राजकारण या विषयांना अधिक महत्त्व देऊन विश्लेषण केले.

सन १८९० च्या काळात अमेरिकेत स्त्री पत्रकार म्हणून वृत्तपत्राच्या क्षेत्रात कार्य करु लागल्या. The Times (लंडन) या वृत्तपत्र कार्यालयामध्ये स्त्री प्रत्रकाराची प्रथम नियुक्ती पूर्णवेळ करण्यात आली. या स्त्रीया बातमीकक्षा मध्ये कार्य करत, पण त्यांच्या कल्पनांना फारसे महत्त्व देण्यात येत नसे. Edward Bok यांनी Home Journal च्या प्रथम स्त्री संपादक म्हणून कार्य केले. त्यांनी स्त्रीयांच्या विविध प्रश्नासंबंधात वृत्तपत्रामध्ये लेखन केले. त्यांनी वृत्तपत्राच्या क्षेत्रात विविध स्तरावरती बातमीदारीची भूमिका निभावण्यात यासाठी पत्रकारिता क्षेत्रात स्त्रीयांचा सहभाग वाढीसाठी प्रयत्न केले. यांनी या पुस्तकात त्यांनी स्त्री-पुरुष समान शिक्षणाचा मुद्दा उपस्थित केला आहे. त्यामुळे सुशिक्षित स्त्रीया पत्रकारितेच्या व्यवसाय क्षेत्रात संधी उपलब्ध करुन देता येईल.

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या कालावधीत स्त्रीयांनी पत्रकारिता क्षेत्रामध्ये अधिक प्रमाणात सहभाग नोंदवला आहे. स्त्री पत्रकारितेने सामाजिक राजकीय समस्येच्या संदर्भात लेखन करण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रीयांना विविध स्तरावरती येणार्या समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी व व्यापक जनमत जागृत करण्यासाठी पयत्न करण्यात आले. याचबरोबर अनेक मासिकामधून सामाजिक आणि राजकीय प्रश्ना संदर्भात उपाय योजनात्मक लेखन करण्यात येऊ लागले. स्त्री पत्रकारिता ही संभाषणात्मक उत्कट, भावनिक आणि ओरडणे या स्वरुपामध्ये भूमिका व्यवहारात अंमलबजावणी करण्यात आली. कारण स्त्री पत्रकाराचे लिखाण हे स्त्री वाचकांसाठी महत्त्वाचे माणण्यात आले. या काळामध्ये स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढू लागले. त्यामुळे स्त्री पत्रकारांना स्त्रीयांविषयी लेखनाला जागृत स्त्री वाचकवर्ग उपलब्ध होऊ लागला. याचबरोबर औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आधुनिकीकरण या सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया याचा प्रभाव स्त्री जीवनावरती झाल्याचे दिसून येते.

सन १८९४ साली स्त्रीयांसाठी स्वतंत्र मासिक निर्माण करण्यात आले. न्युयार्क मध्ये या मासिका मधून स्त्रीयांच्या संबंधी लेखन करण्यात आले. या मासिका मधून स्त्री पत्रकारणासाठी व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध करुन देणे आणि स्त्री वाचक वर्गाचे प्रमाण वाढवणे यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. याचबरोबर स्त्रीयांच्या रॉमेन्स विषयीची विशेष लेखन Marie Manning याच्याकडून करण्यात आले. एकोणिसाव्या शतकामध्ये स्त्री मासिकांचे प्रमाण वाढू लागले. ज्यामध्ये स्त्री शिक्षण आर्थिक गुंतवणूक आणि फॅशन मासिक निर्मिती करण्यात आली. त्यामुळे या काळात स्त्रीयांच्या विविध विषयाचे लेखन करण्यात आले.

विसाव्या शतकात स्त्री पत्रकाराचा अधिक प्रमाण सहभाग नोंदवण्यात आले. यांनी मासिकाच्या माध्यमातून स्त्रीया आणि बालके यांच्या सार्वजनिक आरोग्य सेवा विषयी, प्रश्न विषयीची चर्चा केली. याचबरोबर शिक्षण, जीवन जगण्याचा दर्जा आणि बालमजूर इत्यादी समस्ये विषयीचे लेखन करण्यात आले. याचा उपविषय मध्ये घरविरहीत मुले, कामगार, दवाखाना, रुग्ण याच्या प्रश्नाविषयीची चर्चा केली आहे. शहरी जीवनमान पद्धतीविषयी भौतिक आणि भावनिक प्रश्नाविषयी चर्चा करण्यात आली. स्त्री पत्रकारांना टोपण नाव धारण करुन लेखन केले. Nellie Bly या नावाची Elizabeth Cochrane याची ओळख आहे. त्यांनी औद्योगिक कामगारांच्या प्रश्नासंदर्भात वृत्तपत्रात लेखन केले. तसेच स्त्रीयांना कारागृहात दिलेली वागणूक, वृद्धापकाळात वृद्धआश्रम मध्ये मिळणारी वागणूक, अनाथ आश्रम परिस्थिती, वेड्याच्या इस्पितळातील परिस्थिती इत्यादी विषयी लेखन करण्यात आले.

स्त्रीयांच्या पत्रकारीतेतील सहभाग संदर्भात अनेक नोंदी करण्यात आल्या आहेत. वृत्तपत्राच्या मुख्य पानावरती Front Page Girls म्हणून नवीन ओळख निर्माण केली आहे. विशेषत: गुन्हेगारी बातमीच्या संदर्भातील लेखन करणारी स्त्री पत्रकार साहसी कार्य करत असतील. सन १९०० ते १९३० या कालावधीत स्त्री पत्रकाराचा सहभाग २००० पासून ते १५,००० इतक्या प्रमाणात नोंदवण्यात आला. त्यामुळे स्त्रीयांचा पत्रकारिते मधील वाढता सहभाग आढळून येतो. सन १९३० ते १९४० या काळात Eleanor

Roosevelt यांनी आधुनिक व्यवसाय म्हणून स्त्री पत्रकारितेमध्ये सहभाग नोंदवला. या काळात स्त्री बातम्यांचे प्रमाण अधिक प्रमाणात दिसून येते.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या कालावधीत स्त्री पत्रकारांनी बातमी लेखनाची मुख्य भूमिका निभावली. या दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात १२५ महिला पत्रकारांनी सहभाग घेऊन बातम्यांचे सादरीकरणात सहभाग नोंदवण्यात आला. Anne O. Hare यांनी दुसऱ्या महायुद्धात हिटलर मोसोलिन, स्टालीन आणि चर्चिल यांच्या मुलाखती घेण्याचा प्रयत्न केला. Marry Marvin Bechinvide यांनी सर्वप्रथम रेडिओवरती Broadcaste करण्याचे काम केले. या युद्धजन परिस्थितीचे विश्लेषण स्त्री पत्रकार म्हणून अधिक संयम चिकित्सक व वस्तुनिष्ठ पद्धतीने नोंदवण्याचे कार्य केले आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर आकाशवाणी प्रसारणामध्ये वाढ होऊ लागली. या काळात पुरुष पत्रकारांना पत्रकारिका क्षेत्रात कमी करण्यात आले. त्याठिकाणी स्त्रीयांचे प्रमाण वाढत असल्याचे पाहण्यास मिळते. या परिस्थिती हवेच्या माध्यमातून सॅटीलाइट उपग्रहाच्या माध्यमातून प्रक्षेपण कार्य होऊ लागले. या माध्यमातून मनोरंजनाचे कार्यक्रम अधिक प्रमाणात स्त्रीयांच्या सादरीकरणातून होऊ लागले. सन १९७० च्या काळामध्ये पुरुषाच्या वृत्तनिवेदनापेक्षा स्त्री वृत्तनिवेदिकाची मागणी श्रोत्यांकडून करण्यात येऊ लागली. त्यामुळे या प्रसारण प्रकारात स्त्री पत्रकारांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण राहिला. या क्षेत्रात Marguerite Higgins, Pauline Frederic and Marlene Sanders या तीन स्त्री पत्रकारांनी यामध्ये सहभाग नोंदवण्यात आला.

सन १९६० ते ७० च्या दशकामध्ये नागरी हक्क आणि सामाजिक दुरत्वाचा विषय समोर येऊ लागला. आफ्रिका, अमेरिका देशातील स्त्री पत्रकारांनी वंश भेदाच्या विरोधात वृत्तपत्रामधून लेखन करण्यास सुरु केली. तेव्हा नागरी हक्काची चळवळ उभारण्यात येऊ लागली. ही चळवळ सामाजिक विषमतेच्या, शोषणाच्या आणि अलगीकरणाच्या विरोधामध्ये कार्य करत होती. आफ्रिकन, अमेरिकन प्रेस मध्ये अनेक स्त्री पत्रकार म्हणून कार्य करत होत्या. त्यांनी गोऱ्या लोकांकडून काळ्या लोकांना मिळणाऱ्या वागणूकी विरोधात लेखन केले. काळ्या लोकांवरील अभ्यासाच्या विरुद्ध जनजागृती व सुधारणात्मक भूमिका घेऊन कार्य केले. या नागरी हक्काच्या प्रश्नावरती Marvel Cooke आणि Charlayne Hunter या स्त्री पत्रकारांनी योगदान दिले आहे.

स्त्रीवादी विचाराचा प्रभाव स्त्री पत्रकारावरती अधिक प्रमाणात पाहण्यास मिळतो. या प्रभावातून स्त्री मासिके स्वतंत्रपणे लेखन संपादन आणि प्रकाशन करण्यात येऊ लागले. या माध्यमातून स्त्रीयांचे विविध प्रश्न कुटुंब विवाह, लैंगिकता, फॅशन जीवनमानाचा दर्जा, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय विषयावरती सखोल चर्चा होऊ लागली. स्त्री-पुरुष समानता, बंधुता, न्याय आणि सन्मान इत्यादी मुल्याची जपणूक करणारी स्त्री पत्रकारिता समोर येऊ लागली. याबरोबरच दारिद्र, बालके, निरक्षरता, स्त्री चळवळ इत्यादी विषयी चर्चा करण्यात येते. यामध्ये Eliza Holbrook Nicholson आणि Eleanor Cissy Patterson या स्त्री पत्रकारितेने यामध्ये योगदान दिले आहे. स्त्री पत्रकारितेमधील सहभागाने स्त्रीवादी चळवळीत वाढ करण्यात आली. या स्त्रीयांना

पत्रकारितेचा सार्वजनिक स्तरावरती वापर करुन व्यवस्था परिवर्तनाचे सामुदायिक कार्य केले.

सन १९९० च्या नंतरच्या काळात स्त्रीयांनी पत्रकारितेच्या क्षेत्रात नेतृत्वाची भूमिका निभावली. सन १९९३ साली Barbara Walters यांनी पुरुष पत्रकारांना मिळणाचे कामाच्या वेतना इतकेच समान वेतन स्त्री पत्रकारांना मिळावे. यासाठी स्वतंत्र मागणी केली. त्यानुसार स्त्री पत्रकारांना समान वेतनाचा अधिकार मिळवून देण्यात आला. त्यांनी स्त्री पत्रकारांच्या विविध प्रश्नांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

सध्य काळामध्ये स्त्री पत्रकार आपले व्यावसायिक क्षेत्रात स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. स्त्री पत्रकारांना विविध माध्यमातून व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध करुन देण्यात आल्या आहेत. या माध्यमातून टी.व्ही. माध्यमावरती स्त्री पत्रकार अधिक प्रमाणात पत्रकारिता करत आहेत. विकसित देशात स्त्री पत्रकारिता ३०... ते ४०... टक्के इतक्या प्रमाणात असे जरी असते तरी माध्यमामध्ये पुरुष पत्रकारांचे प्रमाण अदिक प्रभूत्वशाली आहे. त्यामुळे स्त्री पत्रकारितेला अपेक्षित संधी प्राप्त होत नाही. परिणामी स्त्री पुरुष समानतेचे मुल्य जपता येत नाही. स्त्री पत्रकारिता ही खेळाच्या पत्रकारितेत अधिक सहभाग होतात. यासोबत परदेशी पत्रकारितेमध्ये कार्य करण्याचे आव्हान स्वीकारला आहे. अनेक क्षेत्रात स्त्रीया आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करत आहेत.

स्त्री पत्रकारितेच्या विकासाचा आलेख हा अधिक विकसित होताना पाहण्यास मिळतो. स्त्रीयांना या क्षेत्रामध्ये आपल्या कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्वाचे सादरीकरण करण्यात येताना दिसून येते. नव तंत्रज्ञानाचा विकास होताना स्त्रीयांना कामाच्या संधी उपलब्ध होत आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून स्त्रीया बातमीचे सादरीकरण करण्यामध्ये अधिक सहभाग नोंदवण्यात येतो. डिजीटल माध्यमांचा अधिक प्रमाणात वापर होत आहे. त्यामुळे स्त्री पत्रकारितीचे स्वरूप बदलत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्त्री पत्रकारितेच्या वरती दृष्टिक्षेप लिहा.

२अ.५ पत्रकारिता क्षेत्रातील स्त्रीयांच्या समस्या (PROBLEMS OF WOMEN IN JOURNALISM)

प्रस्तावना (Introduction) :

आधुनिक प्रसारमाध्यमाच्या काळामध्ये स्त्रीयांचा पत्रकारितेच्या व्यावसायिक भूमिका अधिक प्रमाणात आढळून येतात. त्यामुळे स्त्रीयांचे पत्रकारितेच्या क्षेत्रात विविध स्तरावरती आपले स्थान निर्माण केले आहे. त्यामुळे स्त्रीयांना पुरुष पत्रकाराच्या सोबत काम करताना पाहण्यास मिळते. या क्षेत्रात बातमीदारी, मुलाखत, संपादकीय, जाहिरात आणि मनोरंजन इत्यादी विविध क्षेत्रात काम करतात. असे जरी असले तरी या क्षेत्रात

स्त्रीयां काम करत असताना लिंगभाव आणि पुरुषसत्ता भांडवली राजकीय सत्ताकारण यांच्याकडून प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रित्या विविध शारीरिक, मानसिक, लैंगिक आणि कामाच्या ठिकाणच्या परिस्थितीनुसार होणार्या अत्याचारांना बळी पडण्याचा प्रमाण उघडकीस येत आहे.

International Women's Media Foundation (IWMF) आंतरराष्ट्रीय स्त्री माध्यम संघटना यांनी स्त्री पत्रकाराच्या विविध समस्येविषयी आवाज उठवला आहे. स्त्री पत्रकारानंवरती होणाऱ्या अन्यायाबाबत या क्षेत्रातील स्त्रीया स्पष्टपणे बोलण्यास भितीपोटी घाबरुन जातात. कारण या क्षेत्रामध्ये पुरुषाच्या वर्चस्वाला बळी पडण्याचे प्रमाण अधिक आहे. या क्षेत्रात स्त्री पत्रकार कार्य करत असताना लिंगभाव आधारित दुय्यमत्व वर्चस्व आणि शोषणाला कामाच्या ठिकाणी जावे लागते. वरिष्ठ संपादक बातमीदार कार्यालयीन व्यवस्थापक या कडून अन्याय अपमानास्पद वागणूक या सारखे अनेक अतिप्रसंगाला सामोरे जावे लागते. या सर्वेक्षणा मधून वरील स्त्री पत्रकाराच्या समस्यांना सामारे जाताना पाहण्यास मिळाले.

स्त्री पत्रकाराच्या विविध समस्या :

स्त्री पत्रकारितीच्या विविध समस्येविषयी अनेक संशोधक पत्रकार संघटना आणि अभ्यासक यांच्या सर्वेक्षणामधून विविध मुद्दे यासंबधी नोंदवण्यात आले आहेत. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) लिंगभाव (Gender) :

जागतिक आणि स्थानिक स्तरावरती स्त्री पत्रकारांची ओळख लिंगभावाच्या आधारित केली जाते. या लिंगभावाचा अर्थ स्त्री-पुरुष भेदभाव असा आहे. लिंगाच्या आधारे स्त्री-पुरुषाचे वर्चस्व भेदभाव आणि शोषणाचे स्वरूप निर्धारित होते. त्यामुळे समाजात असमानता हे शोषणाचे कारण म्हणून समोर येते. ते पत्रकारितेच्या व्यावसायिक क्षेत्रात पाहण्यास मिळते. या क्षेत्रात स्त्री पत्रकारांना लिंगभाव आधारित तिरस्कार, मान-अपमान आणि हल्ले यांसारख्या अत्याचाराना सामोरे जावे लागते. त्यांच्या सुरक्षित समस्या अधिक प्रमाणात आहे. त्यामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्काच्या प्रश्नांशी संघर्ष करावे लागते. या पत्रकाराच्या अधिक प्रमाणात हत्या झाल्याचे दिसून आले. विशेषत कलम १९ प्रमाणे स्त्री पत्रकाराना अधिकार प्राप्त होत नाही. त्यामुळे स्त्री पत्रकारांचे मत विचार कृती आणि नियंत्रणा संबंधीचे अधिकार, प्रतिनिधित्व नाकारण्यात येतात. तसेच कामाच्या ठिकाणी होणारे अत्याचार अधिक प्रमाणात दिसून येतात. हे सर्व अत्याचार स्त्री पत्रकाराना केवळ लिंगभावाच्या आधारे अधिक स्पष्ट होतात.

२) सामाजिक समस्या (Social Enequality) :

स्त्री पत्रकारांना सामाजिक असमानतेच्या पार्श्वभूमिवर अनेक स्वरुपाच्या असमानतेला सामोरे जावे लागते. स्त्री पत्रकारीतेच्या व्यवसायात काम करत असताना ती कोणत्या पार्श्वभूमीतून आली आहे याचा परिणाम तिच्यातील गुणवत्ता कार्यक्षमता आणि व्यवस्थापन यांच्याशी संबंधीत आहे. या स्त्रीयांच्या पार्श्वभूमीत लिंग, भाव, वंश, रंग, जात,

परिस्थिती इत्यादी अनेक गोष्टी संबंधीत आहेत. या सर्व घटकाचा परिणाम त्या स्त्रीयांना मिळणारा दर्जा, भूमिका, सन्मान, मान-अपमान, तिरस्कार, अत्याचार आणि जीवघेणे हल्ले यांच्याशी संबंधीत आहे. या पार्श्वभूमीवर या स्त्रीया अनेक समस्यांना सामोरे जात आहे.

३) स्त्री पत्रकारांच्या सुरक्षितता (Security of Women Journalist) :

व्यावसायिक पत्रकारितेमध्ये कार्यरत असणार्या स्त्री पत्रकारितेच्या सुरक्षिततेची समस्या अधिक गंभीर बनत जात आहे. Article १९ प्रमाणे स्त्री पत्रकारांना सुरक्षितता देण्यात आली आहे. तरी स्त्री पत्रकारांना सुरक्षिततेच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. Article 19 प्रमाणे स्त्री पत्रकारांना सुरक्षितता, समान संधी, कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता, अभिव्यक्ती, स्वातंत्र्य, संघटनात्मक समस्या इत्यादी विषयीची सुरक्षितता देण्यात कार्यालयीन कामाच्या ठिकाणी स्वतंत्र अवकाश आणि संधीची सुरक्षिततेला अधिक महत्त्व आहे. कारण स्त्री पत्रकारांना बातमी निर्मिती करताना वरिष्ठाचे वर्चस्व, दबाव, नियंत्रणला सामोरे जावे लागते. तेव्हा अभिव्यक्ति स्वातंत्र्याच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण होतो. स्त्री पत्रकाराच्या सोबत कार्य करताना पुरुष पत्रकाराचे वर्चस्व अधिक असते. तसेच कार्यालया बाहेरील राजकीय भांडवली, गुंडशाही चे हल्ले अधिक होतात. त्यांना अपहरण, अमानवी, अश्लील, शीवीगाळ, वागणूक, तिरस्कार, बलत्कार, हल्ले इत्यादी मुळे स्त्री पत्रकारांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न उपस्थित झाला आहे.

४) लिंगभाव दृष्टिकोणाकडे दुर्लक्ष (Neglected Gender Sensitive Approach) :

स्त्री पत्रकारांना लिंगभावाच्या आधारे कनिष्ठ व पुरुषी वर्चस्व आणि भांडवली शोषणाला सामोरे जावे लागते. स्त्री पत्रकारांना अनेक समस्यांना बळी पडत असताना लिंगभाव जाणीव दृष्टीकोनाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. या क्षेत्रातील स्त्रीयांना समान संधी आणि सन्मानाची आवश्यकता आहे, पण ती प्रत्यक्षामध्ये व्यवहारिक स्तरावरती वर्तन व्यवहारातून दिसून येत नाही. त्यामुळे त्याच्या सुरक्षिततेच्या संदर्भातील प्रश्नांची गुंतागुंत अधिक वाढताना दिसते. त्यामुळे त्यांच्यातील गुण, कौशल्य, धाडस, आत्मविश्वास यांचे खच्चीकरण करण्यात आल्याचे दिसून येते.

५) मानव अधिकाराचे उलंघन (Decling Human Rights) :

प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या मानवी अधिकाराचे संरक्षण करण्याचा अधिकार आहे. तसेच स्त्री पत्रकारांना मानवी अधिकाराचे अपेक्षित संरक्षण प्राप्त करुन देणे आवश्यक आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र व्यवहारात होत नाही. त्यामुळे स्त्री पत्रकारांना मानवी अधिकाराचे संरक्षण मिळत नाही. स्त्री पत्रकार प्रत्यक्ष क्षेत्र कार्यावरती काम करत असताना अनेक समस्येला सामोरे जावे लागते.

६) कामाच्या ठिकाणची परिस्थिती (Condition of Work Place) :

स्त्री पत्रकारांना विविध स्तरावरती कार्य करावी लागतात. यामध्ये कार्यालयीन कार्य प्रत्यक्ष क्षेत्रामध्ये शासकीय स्तरावर जावून कार्य करावी लागतात. स्त्री पत्रकारांना बातमीचे संकलन, संपादन आणि सादरीकरण इत्यादी स्वरूपाची कामे करावी लागतात. तेव्हा त्यांचे बरे वाईट अनुभव येत असतात. स्त्री पत्रकारांना कामाच्या ठिकाणी वरिष्ठ अधिकार्याकडून अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होताना दिसतात. या क्षेत्रात वरिष्ठ संपादक, बातमीदार, व्यवस्थापक सोबत काम करत असताना शारीरिक, मानसिक आणि लैंगिक समस्येना सामोरे जावे लागते. कामाच्या ठिकाणी स्त्री पत्रकारांना लैंगिक, शाब्दिक अत्याचार, लैंगिक इशारे, नको वाटणारा स्पर्श, अश्लिल चाळे, बलत्कार इत्यादी सारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

७) बढती कमी वेतन (Promotion and low wages) :

स्त्री पत्रकारांना पत्रकारितेच्या क्षेत्रात काम करताना योग्य बढ़ती आणि पगार मिळणे आवश्यक आहे पण केवळ स्त्री आहे म्हणून पुरुष पत्रकारापेक्षा बढती आणि वेतनामध्ये तफावत करण्यात येते. त्यामुळे स्त्री पत्रकाराना दुय्यमतवाची वागणू मिळताना दिसून येते. स्त्री पत्रकार पुरुष पत्रकाराच्या बरोबरीने कार्य करतात. त्यापेक्षा अधिक धाडसाचे सहसी, ध्यैर्याने आणि कौशल्याने काम करुन ही स्त्री पत्रकारांना दुय्यमत्वाची वागणूक पुरुषी अधिकार्यांकडून केले जाते त्यामुळे स्त्री पत्रकारांना बढती आणि कमी वेतनाच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

८) स्त्री पत्रकारावरील हल्ले (Attacks on Women's Journalists) :

स्त्री पत्रकारांची प्रामुख्याने त्यांच्यावरती होणारे हल्ल्याच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. स्त्री पत्रकार म्हणून काम करत असताना सामाजिक सत्य आणि न्यायाच्या भूमिकेतून कार्य करत असताना पुरुषी राजकीय भांडवली वर्चस्वाच्या आधारे स्त्री पत्रकारांवरती हल्ले केले जातात. यामध्ये स्त्री पत्रकाराचे अपहरण करणे शारीरिक इजा करणे, जीवघेणा हल्ला प्रसंगी मृत्यूला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे स्त्री पत्रकाराच्या सुरक्षेबाबतची समस्या अधिक स्पष्ट दिसते. सन २०१७ साली Committee to Protect Journalists याच्या सर्वेक्षणानुसार ४२ पत्रकारांना हल्ल्यामध्ये मृत्यूला सामोरे जावे लागले. सन २०१६ च्या UNESCO'S यांच्या सर्वेक्षणानुसार ३८ स्त्रीयांच्या खून करण्यात आला. या वरुन स्त्री पत्रकारांवरील होणाऱ्या हल्ल्याचे प्रमाण समजुन येते.

९) इंटरनेट माध्यमातून छळ (Online Harassment) :

नवीन माध्यमांचा पत्रकारितेच्या क्षेत्रामध्ये अधिक प्रमाणात वापर होत आहे. त्यामुळे पत्रकारिता अधिक विकसित आणि गतीशील होत आहे असे असले तरी स्त्री पत्रकारांना इंटरनेटच्या माध्यमांचा वापर करुन छळाला सामोरे जावे लागते असे अनेक सर्वेक्षणातून दिसून आले. Pew Research Center यांच्या सर्वेक्षणानुसार युनायटेड स्टेट मधील तरुण मुलांनी इंटरनेटचा वापर करुन स्त्रीयांचा अमानवी स्वरूपात लैंगिक छळ केल्याचे

आढळून आले. स्त्री पत्रकारांमध्ये २ लाख स्त्रीयांना या इंटरनेटच्या माध्यमातून लैंगिक छळाला सामोरे जावे लागले. यामध्ये स्त्री पत्रकारांना अधिक प्रमाणात Dismissire Trolling करण्यात आल्याचे आढळून आले. यासंबंधी International Federation of Journalists and South Asia Media Solidarity Network या संघटनाच्या माध्यमातून स्त्री पत्रकारांना Online Harassment विषय Byte Bact ही मोहीम उभारण्यात आली. तसेच Organization for security and cooperation in Europe (OSCE) या संघटनेने स्त्री पत्रकारांच्या Online Harssment प्रश्नांवरती चर्चासत्र आयोजन करुन स्त्री पत्रकारांच्या या प्रश्नावरती कार्यात्मक जनजागृती करण्यात आली.

स्त्री पत्रकारांना पत्रकारितेच्या व्यवसायात अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. स्त्री पत्रकारांवरती होणारे हल्ले, अत्याचार, छळ, अपहरण, बलत्कार, लैंगिक अत्याचार, कामाच्या ठिकाणी होणारे अत्याचार अशा अनेक समस्यांना सामोरे जाताना पाहण्यास मिळते. नवीनच Me to च्या प्रकरणाला स्त्री पत्रकारांना समस्या म्हणून सामोरे जावे लागत आहे. यासंबंधी योग्य पद्धतीने समस्या सोडवण्यासाठी विविध स्तरावरती प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्त्री पत्रकारांच्या विविध समस्येवरती सविस्तर विश्लेषण करा.

२अ.६ स्त्री पत्रकारांच्या समस्यांवरील उपाययोजना (SOLUTION ON WOMEN JOURNALIST ISSUES)

पत्रकारिकता क्षेत्रात स्त्री पत्रकारितेच्या वाढत्या समस्ये संबंधी विचार केला असता त्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. स्त्री पत्रकारांना या प्रश्नांवरती स्वतंत्र काम करणे आवश्यक आहे. असे यासंबंधी विविध अहवाल सर्वेक्षण संशोधन मधून दिसून आले आहे. याविषयी उपाययोजना करणे आवश्यक आहेत त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) लिंग भेदभाव नकार (Regecting Gender) :

स्त्री म्हणून पत्रकारिता व्यवसायाच्या क्षेत्रात करत असताना त्यांना लिंगभाव आधारे वागणूक दिली जाते. म्हणून स्त्री पत्रकारांचे स्थान हे पुरुष पत्रकारांपेक्षा दुय्यम कमी महत्त्वाचे दर्जा कमी अपेक्षाचा प्रमाण जबाबदारी कमी अशाप्रकारे लिंग भाग केला जातो. या प्रकारची स्त्री पत्रकारांना मिळणारी वागणूक ही अमानवी आहे. ती नाकारुन स्त्री पुरुष समानता स्वातंत्र आणि सन्मान मूल्याची जपणूक करता यावी असा व्यवहार अपेक्षित आहे. तरच स्त्री पत्रकारांना लिंगभाव समस्या सोडवता येईल.

२) स्त्री पत्रकारांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनात बदल (Changing Prespective of Womens Journalist) :

स्त्री पत्रकारांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोणाची समस्या पुरुषी वर्चस्व जात कौटुंबिक पार्श्वभूमी, जात, वंश, रंग, शिक्षण व व्यवसाय इत्यादी आधारित पाहिले जाते. यामुळे स्त्री पत्रकारांना दुय्यमत्व, असबळ, निष्क्रीय अवलंबी या ही दृष्टीने पाहण्यात येते. तेव्हा त्या दृष्टीकोनामध्ये परिवर्तन होणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने कार्य केले पाहिजे.

३) कामाच्या ठिकाणचे चांगले वातावरण (Good Environment in Work Place) :

स्त्री पत्रकार कामाच्या ठिकाणी योग्य परिस्थिती असेल तरच कार्य करु शकतात. स्त्री पत्रकारांना कामाच्या ठिकाणी सन्मानाची वागणूक मिळणे गरजेचे आहे. कार्यालयात काम करत असताना वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या अत्याचार विशिष्ठ आवाज उठविणे आवश्यक आहे. तसेच कामाच्या ठिकाणी पुरुष पत्रकारांना स्त्री पत्रकारांना सन्मानपूर्वक वागणूक देण्यासाठी लिंगभाव जाणीव जागृती करणे आवश्यक आहे. तसेच उपक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात यावी.

४) बढती आणि वेतन वाढ करणे (Promotion and Increasing Payment) :

स्त्री पत्रकार ही स्वत: पत्रकारितेच्या क्षेत्रात काम करत असते. तेव्हा तिच्या कौशल्य प्रामाणिकता कर्तव्यनिष्ठा जबाबदारी इत्यादींच्या आधारे बढती आणि वेतन वाढ करणे आवश्यक आहे. स्त्री पत्रकारांना पुरुष पत्रकारां इतकेच समान कामाचे समान वेतन पदोन्नती सुरक्षा सुविधा प्रदान करणे आवश्यक आहे तरी स्त्री पत्रकारांना आपली प्रगती करता येईल.

५) कायद्याची अमंलबजावणी (Implimenting Law):

स्त्री पत्रकारांच्यावरील वाढत्या अत्याचाराच्या परिस्थिती नियंत्रीत आणण्यासाठी कायद्याची योग्य अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. स्त्री पत्रकारांवरती होणारे विविध स्वरूपाचे अत्याचार रोखण्यासाठी पोलीस प्रशासन कायदा सुव्यवस्था आणि न्यायालयीन यंत्रणेच्या माध्यमातून कायद्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. स्त्री पत्रकारांवरती होणार्या अत्याचाराचे स्वरूप समजून घेऊन पोलीस प्रशासनामार्फत गुन्हेगारावरती योग्य कार्यवाही करण्यात यावी तसेच कायदे मंडळा मार्फत न्यायालयीन निवाडे निकालात काढून न्यायाची अंमलबजावणी करावी लागेल.

६) शासकीय सेवा पुरवठा (Providing Government Service) :

स्त्री पत्रकारांना शासकीय सेवांचा पुरवठा करणे आवश्यक आहे, त्यांना प्रवास निवास दैनंदिन सुविधांच्या स्वरूपात शासकीय सेवांचा पुरवठा करणे आवश्यक आहे.

वरील सर्व उपाययोजनांची स्थानिक स्तरावरती अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) स्त्री पत्रकाराच्या समस्या दूर करण्यासाठी उपाययोजना सूचवा.

२अ.७ सारांश (SUMMARY)

आधुनिक काळामध्ये पत्रकारितेचे स्वरूप विकसित आणि गतिशील होताना पाहण्यास मिळते. विशेषत: स्त्री पत्रकारांचा या क्षेत्रामध्ये वाढता सहभाग ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. या क्षेत्रामध्ये स्त्रीया पत्रकार म्हणून गुणवत्ता कौशल्य आणि व्यवस्थापिक व्यक्ति महत्त्वाचा स्वरूप आपले स्वतंत्र स्थान आणि अस्तित्व निर्माण करत आहेत. त्यामुळे या स्त्रीया पुरुष पत्रकाराच्या बरोबरीने आपल्या भूमिका निभावत आहेत. त्यामुळे नव्या आव्हानाना सामोरे जात आहेत. स्त्री पत्रकारांना पुरुषी सत्तेच्या दृष्टिकोनातून पाहण्याचे वर्चस्वाच्या स्वरूपात पाहिले जाते. त्यामुळे लिंगभावाचे स्वरूप अधिक व्यावहारिक स्वरूपात समस्या म्हणून समोर येते. त्यामुळे स्त्री पत्रकाराच्या मानवी अधिकाराचा प्रश्न म्हणून सुरक्षिततेच्या संदर्भात पाहण्यास मिळतो. यासंबंधी अनेक अभ्यासक संशोधक आणि संशोधन संस्थांच्या सर्वेक्षणामधून आढळून आले आहे तसेच आधुनिक तंत्रज्ञान इंटरनेट यांचा चुकीच्या स्वरूपात वापर केल्यामुळे स्त्री पत्रकाराच्या नव्या प्रश्नामध्ये वाढ होत आहे. या प्रश्नासंबंधी सविस्तर चर्चा होणे आवश्यक आहे.

२अ.८ प्रश्न (QUESTIONS)

१) स्त्री पत्रकारितेची संकल्पना सांगून स्वरूप स्पष्ट करा.

२) स्त्री पत्रकारितेच्यावरती दृष्टीक्षेप सविस्तर लिहा.

३) स्त्री पत्रकारितेच्या समस्या आणि उपायाविषयी सविस्तर लिहा.

२अ.९ संदर्भ ग्रंथ (REFERENCES)

1) Marion Marzolf, 1977, Up from the rootnote : A History of women journalist, Hastings House.

2) Madelon Golden Schilpp : Murphy S.M. 1983, Great Women of the Press, Souther Illionis University Press.

3) Kathleen A Cairns, 2003, Front Page Women Journalist 1920-1950. University of Nebraska Press.

4) D.W. Deborah Chambers. Linda Steiner Carola Flems. 2004 Women and Journalism, Routledge Publication.

❖❖❖❖

३

उद्योजकतेचा अर्थ भूमिका कौशल्या
Entrepreneurship Meaning

अभ्यासाचे घटक

३.० अभ्यासाचे उद्देश्य

३.१ प्रस्तावना

३.२ उद्योजकाचा अर्थ संकल्पना

३.३ उद्योजकाच्या भूमिका व कार्ये

३.४ उद्योजकांसमोरील आव्हाने

३.५ उद्योजकांचे गुण व कौशल्ये

३.६ सारांश

३.७ अभ्यासाचे प्रश्न

३.८ संदर्भग्रंथ सुची

३.० अभ्यासाचे उद्देश

- उद्योजकाचा अर्थ व संकल्पनांची ओळख करून देणे.
- उद्योजकांच्या उद्योगासंबंधी कार्ये आणि भूमिकांचा आढावा सांगणे.
- उद्योजकांच्या समोरील विविध आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
- उद्योजकाच्या गुण-कौशल्य स्पष्ट करणे.
- नविन उद्योजकांची निर्मिती होणे.

३.१ प्रस्तावना

उद्योग व व्यवसाय ही संकल्पना तशी जुनी आहे. पण जगातील औद्योगिक क्रांती नंतर स्वरूप पूर्णपणे बदलते आहे. पूर्वी कुटुंबातच कारागीरी पद्धतीने उत्पादन केले जात होते. यांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे होते. काळाच्या ओघात व्यापारी प्रणाली हळूहळू विकसीत होत होती. याचा परिणाम उत्पादने प्रक्रियेवर होत होते. .जगात औद्योगिक क्रांती नंतर जगात व्यापारी क्षेत्रात अधिक विकास झाला. ज्या देशाचे उद्योग विकसीत झाले ने देश

विकसीत देश म्हणून उदयास आले आहेत म्हणून देशाचा विविध स्वरूपाच्या उद्योगाचा विकास महत्त्वाचा असतो.

असे विविध उद्योगांच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बनवणारी व्यक्ती म्हणजे उद्योजक होय. कारण उद्योजकाशिवाय उद्योगाची स्थापना होत नाही. जोपर्यंत व्यक्तीच्या मनात उद्योग स्थापनेचा विचार निर्माण होत नाही तोपर्यंत उद्योग निर्माण प्रक्रिया सुरू होत नाही. म्हणून त्या स्वरूपाचे पोषक वातावरण पण असल्याशिवाय व्यक्ती उद्योग स्थापनेकडे विचार करत नाही.

भारतीय समाजात नविन उद्योजक निर्माण होणे आवश्यक आहे. यासाठी नविन व्यक्तीने पुढे येणे गरजेचे अशा यासाठी मागणारे इच्छाशक्ती निर्माण करण्याच्या उद्देशाने हा पाठ अभ्यासाला दिला आहे. समाजाच्या प्रत्येक घटकातून उद्योजक निर्माणासाठी लागणार्या गोष्टीची ओळख प्रस्तुत पाठात केली आहे.

३.२ उद्योजकाचा अर्थ संकल्पना

समाजाला आवश्यक असणाऱ्या गरजा पुर्ण करण्यासाठी एखादी व्यक्ती विशिष्ट स्वरूपाची प्रक्रिया करते. शमाजातील अशी व्यक्ती जी धोका पत्करून व अनिश्चितता स्विकारून आपल्या मनातील ध्येये व स्वप्न परिपूर्ण करण्यासाठी जे प्रयत्न करणे होय.

मानवी समाजाला चालू गरजा आणि भविष्यातील गरजांचा विचार करून त्यापैकी एखादी गरज पुर्ण करण्याकरीता नियोजन पद्धतीने क्रिया करणे, उद्योजकांना नेतृत्त्व कौशल्य आणि संघटन कौशल्याच्या आधारे आपले उद्दीष्ट्ये पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. असे प्रयत्न करणारी व्यक्ती म्हणजे उद्योजक होय. अशा उद्योजक किंवा संयोजक या संबंधी काही विचारवंतानी दिलेल्या महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) मार्शल यांच्या मते 'जबाबदारी स्विकारून जोखीम पत्कारणारी व्यक्ती उत्पादन, नियोजन, पर्यवेक्षण अशी संघटने संबंधीची सर्व कामे पार पाडणारी व्यक्ती म्हणजे उद्योजक होय."

२) पीटर ड्रकर यांच्या मते, 'संयोजक म्हणजे अशी व्यक्ती जी सतत होणार्या बदलांचा शोध घेऊन त्यांचा पाठपुरावा करते. म्हणजेच संयोजकासमोर आलेल्या व्यावसायिक संधीचा उपयोग करून घेताना त्यासाठी विविध व्यावसायिक संधीचा उपयोग करून घेतात. त्यासाठी वेगवेगळ्या व्यावसायिक प्रारंभ करतात."

३) जे. बी. से यांच्या मते, 'संयोजक हा एक तसा समाजाचा प्रतिनिधी असतो. जो व्यवसाय उद्योगधंद्याला लागणार्या सर्व संसाधनांची उजळणी करतो. व विविध उत्पादन घटक वापरून भ्रमांचा आणि भांडवलांचा योग्य तो उपयोग करून वस्तूचे उत्पादन व सेवांची पुर्तता करण्यास सकारात्मक कृती करतो."

४) प्रा. सर्जेराव बोराडे यांच्या मते, 'विशिष्ट वस्तू-सेवांच्या गरज पुतीच्या उद्देशाने स्थापन केलेल्या औद्योगिक संघटनेच्या नियोजन समयोजन मार्गदर्शन संयोजन आणि नेतृत्त्व करणार्या व्यक्तीला उद्योजक किंवा संयोजक असे म्हणतात.

उद्योजकता संकल्पना

एखादी व्यक्ती नवे आर्थिक साधने हाती घेण्यासाठी एखादा उपक्रम ज्यास इंग्रजीमध्ये Enterprise शब्दप्रयोग केला जातो. अशा उद्योगाची निर्मिती करण्यासाठी योजनाबद्ध कार्य करतो अशा व्यक्तीसाठी उद्योजकता (Entrepreneur) असे म्हणतात. जॉन काओ यांनी उद्योजकतेची संकल्पनात्मक मांडणी केली आहे. उद्योजकते मध्ये जोखीम पत्कारण्याची क्षमता, संघटनांची कौशल्य आणि उद्योगास विविध निर्माण करणे व नवनिर्मिती करण्याची प्रबळ इच्छा असणे गरजेचे असते. ड्रकर यांच्या मते उद्योजकता केवळ मोठे उद्योग किंवा आर्थिक संस्था पर्यंतच मर्यादीत नसते तर ती लघुउद्योग किंवा इतर आर्थिकतर संस्थामध्ये पण तितकीच महत्त्वाचे असते. त्यांनी उद्योजकताचे एक प्रारूप सांगितले आहेत. व्यक्ती, कृती पर्यावरण आणि संघटन यांचा विशिष्ट संबंधातून उद्योजक उदयास येतो.

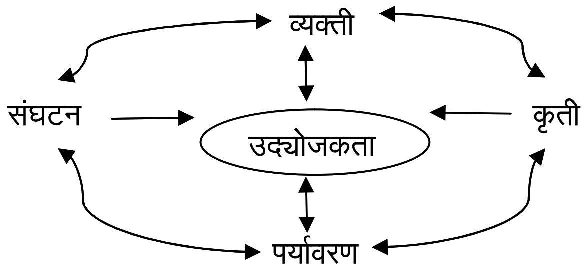

यामध्ये उद्योजकांना जोडणार्या व्यक्ती कृती, पर्यावरण आणि संघटन यांचे संबंध पण एक दुसऱ्याशी असतात पण या सर्वांना जबाबदार उद्योजक असतो.

उद्योजक हा गुंतवणूक आणि उत्पादन संबंधीची संधीच्या शोधात असतो. उद्योग व्यवसायात नवनवीन उत्पादन प्रक्रिया घडवून आणण्यासाठी उत्पादन संघटन करणे, भांडवली उभारणी करणे, कामगारांच्या नियुक्त्या करणे, कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यांची योग्य सोय करणे. उद्योगासाठी जागाचे शोध घेणे. नवीन यंत्र व तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन करणे, कच्च्या माला करीता नवीन संसाधने माहिती करणे. उद्योग व्यवसायात दैनंदिन व्यवस्थापन करण्यासाठी उच्च गुणवत्तेच्या व्यवस्थापकांची नियुक्ती करून या सर्व बाबीचे समन्वय साधणे या सर्व जबाबदारी पूर्ण व्यक्तीला उद्योजक म्हणून ओळखले जाते.

उद्योग व उद्योजक यातील फरक

अनेकदा उद्योग व उद्योजक यामध्ये सारखे पण दिसत असले तरी यात विशिष्ट पद्धतीचे प्रकारचे फरक आहे याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

अ) स्वरूप

सर्वसाधारणपणे उद्योग, कारखाने, व्यवसाय, कंपनी ह्या संस्था आहेत. त्या विशिष्ट इमारत किंवा स्थानावर वसलेल्या असतात. मात्र उद्योजक किंवा संयोजक ही एका व्यक्ती मध्ये असणारी मानसिक प्रक्रिया आहे. उद्योगातील वस्तू साधना प्रमाणे निर्णय व धोरणे ठरविणे या बाबी साधन स्वरूपात दिसत नसल्या तरी त्या संयोजकाच्या कृती मधून दिसत असतात. सामान्यपणे उद्योजक ही एक व्यक्ती असते. जी उद्योजकाला पुर्ण कार्यान्वित करत असते.

१) व्याप्ती

विविध स्वरूपाच्या वस्तू व सेवा निर्मितीसाठी उद्योगांची स्थापना होत असते. उद्योगाचा मुख्य उद्देश वस्तू व सेवांची निर्मिती करून नफा कमवणे हाच असतो. उद्योग विविध स्वरूपाचे असले तरीही उत्पादन कार्य करणे एवढी व्याप्ती मर्यादीत असते. परंतु उद्योजकता या घटकांची व्याप्ती व्यापक असते. व्यवसायिक संधी या घटकांची मर्यादीत नाही. उद्योजकांच्या मनात विविध भावना असतात त्यांची ते पुर्तता करण्याची व्यापक स्तरावर कार्यरत असतो.

२) प्रकार

उद्योगांचे अनेक प्रकार असतात. कुटीर उद्योग, लघु उद्योग, मोठे उद्योग साखळी उद्योग एकाच प्रकारचे अनेक उद्यागे असतात. उदा. तांत्रिक, परंपरागत, आर्थिक स्थिती, शिक्षण, स्त्री-पुरूष वगैरे प्रकार उद्योग असतात.

३) **उद्देश**

उद्योगात कारखाने व यांत्रिकीकरण यांचे ध्येय, विशिष्ट वस्तूची निर्मिती करण्याचे असतात. व्यवस्थापकाने ती उत्पादन उद्दिष्टे ठरवून दिलेली असतात. ती साधने करण्यासाठी औद्योगिक संस्था कार्य करते. परंतु उद्योजकांची ध्येय स्वतःसाठी व समाजासाठी रोजगार निर्माण करणे व वस्तू सेवांचा पुरवठा करणे या शिवाय आधुनिकीकरण करून उद्योगाचा विस्तार करणे हा उद्देश असतो.

३.३ उद्योजकांच्या भूमिका व कार्ये

उद्योजक हा उद्योगाचा सर्वेसर्वा असतो. म्हणून उद्योगात उत्पादन वाढ करून उद्योगाचा सर्वांग विकासाच्या दृष्टिने महत्त्वाच्या तीन भुमिका पार पाडाव्या लागतात. त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१) नव निर्मितीची भूमिका

उद्योजक नवनव्या संधीचा शोध घेण्यास आणि त्या मिळवून त्यांचा जास्तीत जास्त उत्कृष्ट पद्धतीने उपयोग करून उद्योजकांची सर्व कौशल्य दाखवण्याची भूमिका साकारावी लागते. उद्योगधंद्यात व्यवस्थापकांची सर्व कार्ये समाविष्ट असतात. परंतु या

शिवाय त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटलेला असतो. ते सर्वात महत्त्वाचे असते. नवनवीन कल्पना सतत मनात निर्माण होत असतात. ग्राहकांच्या गरजा कोणत्या आहेत हे ओळखण्याची क्षमता असते. म्हणून तो त्या ग्राहकांचे समाधान करू शकतो. अशाच वस्तूचे उत्पादन करतो. निर्माण होणार्या वस्तू प्रत्येक कोळी नविन स्वरूपाच्या असतील असे नाही. पण वस्तू उत्पादनाकरीता वापरलेला माल, निर्मिती पद्धती यामध्ये नाविन्य असते. वस्तू वितरण पद्धती नवीन असते. विक्रीनंतर देणाऱ्या सेवामध्ये नाविन्य असते. अशा पद्धतीने नविन स्वरूपाची निर्मिती करून ग्राहक राजाला आकर्षित करण्याची भूमिका उद्योजकाला पार पाडावी लागते.

२) धोका पत्करण्याचे धाडस

उद्योजकांना उद्योगात अधिक प्रमाणात धोका पत्करण्याचे धाडस करावे लागते. या धाडसा बरोबर पुढील परिणामांची कल्पना असते. तरी ही होणार्या परिणामाची पर्वा न करता स्वतःला झोकून द्यावे लागते. कोणताही उद्योग सुरू करणे हे पण मोठे धाडस असते. कारण अशा निावन उद्योगाला सतत अपयश येण्याची शक्यता असते. व्यवसायासाठी गुंतवणूक केलेले भांडवल म्हणजे एक बुडवणूक किंवा जुगार असतो. कारण उद्योगातून फायदा होईल याची खात्री नसते. परंतु भांडवलाबरोबरच स्वतःचे आयुष्य, करिअर वैयक्ती विकास वगैरे बाबीत धोका स्विकारावा लागतो.

नविन उद्योगात वैयक्तिक क्षमता व कौशल्याचा उपयोग किती होईल याची खात्री नसते. स्वतःच्या फायदा तोट्याचे मुल्यांकन न करता उद्योग निर्मितीकडे लक्ष देतो. भविष्याच्या अनिश्चिततेचा विचार न करता धाडस करणे गरजेचे असते. पुढे उद्योग विकासनंतर ही सरकारी धोरणे बदलणे, महामंदीचे निर्माण होणे, अतिरिक्त उत्पादन होणे, जागतिक युद्ध, साथीची रोगराई वगैरे सारख्या समस्या निर्माण झाल्यास न घाबरता त्याचा सामना करण्याचे धाडस करावे लागते. जे उद्योजक धोका पत्करण्याचे धाडस करतात तेच भविष्यात मोठे उद्योजक म्हणून उदयास येतात.

३) उत्पादन घटकांचे संघटन व व्यवस्थापन

प्रत्येक उद्योजकांना संघटक व संयोजकांच्या भूमिका साकार कराव्या लागतात. उत्पादन घटकांचे योग क्रमाने एकत्रित करून त्याला उत्पादनांची प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. म्हणून व्यवस्थापकांची पण विविध कार्य करावी लागतात. व्यवसायाचे स्वरूप निश्चितीपासून प्रत्यक्ष उत्पादतीत वस्तू किंवा सेवा बाजारपेठेत विक्री होईपर्यंतची सर्व कार्यांची जबाबदारी घ्यावी लागते. उद्योजक आपल्या व्यवसायासाठी योग्य ठरेल अशी संघटना निर्माण करून योग्य त्या प्रक्रियेसाठी मार्गदर्शन करून सुचना किंवा आदेश देत असतो. उद्योजकासमोर निर्माण होणार्या समस्या सोडवून उत्पादन कार्यप्रणाली सतत चालू राहिल याची काळजी घेतो. उद्योजकाला आर्थिक हिशोब आणि भांडवलासंबंधीची कार्य करावी लागतात. बाजारपेठेतील उद्योगाची प्रतिष्ठा निर्माण करून त्यात सातत्य राखण्याची भुमिका पार पाडावी लागत असते.

उद्योजकांना व्यवस्थापकीय कामाची भूमिका पार पाडत असताना आपले मुख्य उद्देश साध्य करण्यासाठी योग्य पद्धतीत उपाय राबवले जातात किंवा नाही याची पाहणी करत असतो. उद्योजक एक उत्तम व्यवस्थापक असावा तसाच तो सर्वोत्तम संघटक ही असणे गरजेचा असतो. संघटकांच्या नात्याने त्याचा सतत पर्यावरणाशी संपर्क साधून राहावे लागते. सामाजिक पर्यावरण, राजकीय पर्यावरण, राजकीय स्थिती आणि आर्थिक दर्जा यांचा बाबतीत उद्योजकांना सतर्क राहावे लागते. भांडवलांचे पर्यावरण हे सतत बदलत असते. या बदलत्या पर्यावरणामध्ये टिकण्यासाठी उद्योगातील काही प्रणालीत सुधारणा कराव्या लागतील. रोजच्या व्यवहारातील कामे उद्योजकांना कामे पण करावी लागतात तसेच व्यवसायातील सर्व कामाविषयी सुचना व आदेश द्याव्या लागतात. भविष्यकाळातील बाजारपेठेत आपल्या मालाला किती मागणी असू शकेल याला अंदाज करण्याचे काम त्याला करावे लागते. उद्योगासाठी लागणार्या आर्थिक मानवी मालाच्या साधनांचे समन्वय निर्माण करावे लागते. तसेच त्यांच्या कार्यप्रणालीत मार्गदर्शने करावे लागते. उद्योगधंद्याला प्रगतीपथावर घेऊन जाण्यासाठी लक्ष द्यावे लागते. कामावरील देखरेख आणि नियंत्रण यांतून त्याच्या कार्याची कल्पना येत यशस्वी होण्यासाठी उद्योजकाला व्यावसायिकांची व व्यवस्थापकांचे परिणामकारक कामे करावी लागतात.

उद्योजकांची कार्ये

वरिल प्रमाणे भुमिका शिवाय उद्योजकाला महत्त्वाचे कार्ये करावी लागत असतात. ऑर्थर कोल यांनी उद्योजकांना महत्त्वाच्या पाच स्वरूपाची कार्ये करावी लागत असतात. त्यांच्या विचारानुसार उद्योजकांना कराव्या लागणार्या कार्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

१. उद्दिष्ट्ये निश्चिती

उद्योजकांना त्यांच्या व्यवस्थापकांची उद्दिष्ट्ये निश्चित करावी लागत असतात. उद्दिष्ट्ये निर्धारण हे आजच्या परिस्थितीशी तडजोड करणारी असावी लागतात. याशिवाय त्यामध्ये परिस्थितीप्रमाणे बदल करण्याची क्षमता असावी लागत असते.

२. संघटन निर्मिती

उद्योजकांना विकसीत करणारे संघटन निर्माण करावे लागते. उद्योगातील सर्वोत्तम सहकार्यांचा समूह तयार करून त्यांच्याकडून संघटीत सहकार्य मिळवण्याची जबाबदारी उद्योजकांची असते.

३. तांत्रिक परिपूर्णता

आपल्या उद्योगाला तांत्रिक दृष्ट्या परिपूर्ण करावे. बदलत्या मागणीप्रमाणे तांत्रिक बदल करून नवनवीन यंत्र तंत्राची मदत घेऊन उद्योगाला प्रगती पथावर घेऊन जाण्यासाठी नविन यंत्र तंत्र साधना करीत लागणारा अर्थपुरवठा करण्याचे ही कामे करावी लागते.

४. भांडवल उभारणी

कोणतीही कामे करतांना पुरेसे भांडवल म्हणजे आर्थिक गरज असते. जर असे भांडवल आपल्याकडे उपलब्ध नसेल तर भांडवलांची उभारणी करावी लागत असते. यासाठी शेअर्सची विक्री, कर्जरोख किंवा बँकाकडून कर्ज आणि सरकारी आर्थिक मदत वगैरे मार्ग पैकी योग्य मार्गाच्या मदतीनी उद्योगाच्या विविध कामासाठी पतपुरवठा करणे ही जबाबदारी पूर्ण करावी लागते. यासाठी सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे अशा आर्थिक संस्थांशी उत्तम संबंध निर्माण करून त्यांच्याकडून आर्थिक गरज पूर्ण करण्याची कामे उद्योजकांना करावी लागत असतात.

५. ग्राहकांची आवड निवडीची माहीती -

बाजारपेठेत ग्राहक राजा असतो. तो त्याच्या आवड - निवड आणि परवडेल अशाच वस्तू खरेदी करत असतो. म्हणून ग्राहकांच्या योग्य पद्धतीने सेवा देऊ शकतील अशाच नवनवीन वस्तूचे उत्पादन करून बाजारात मांडावे लागते. म्हणजेच आपल्या उत्पादनांचे खरेदीदार ग्राहक वाढवण्याचा सतत प्रयत्न करावा लागतो. त्याशिवाय उत्तम स्वरूपाचा लोकसंपर्क निर्माण करणे पण उद्योजकांसाठी अतिशय महत्त्वाचे असते.

अशा विविध पद्धतीच्या भूमिका आणि कार्यात्मक योगदान उद्योजकांना करावे लागत असते.

३.४ उद्योजकांसमोरील आव्हाने

उद्योगक्षेत्रात विविध स्वरूपाचे नियोजनात्मक भूमिका व कार्ये पार पाडून बदलत्या परिस्थितीचा परिणाम म्हणून विविध स्वरूपाच्या आव्हानांना सामोरे जाण्याची तयारी उद्योजकांची असते. कार्ल एच. व्हेस्पर यांनी उद्योगातील अडथळ्याच्या संदर्भा सविस्तर चर्चा केली आहे. त्याची थोडक्यात माहिति पुढील प्रमाणे आहे.

सामाजिक परिस्थितीत समाजामध्ये विविध स्वरूपाची मुल्य व मापदंड असतात. देशातील औद्योगिक स्तर सामाजिक परिस्थितीवर अवलंबून असतो. याच सामाजिक घटकांकडून वस्तू व सेवांची मागणी वर उद्योग आधारीत असतो पण समाज हा परिवर्तनशील आहे. लोकसंख्या विचारधारा आवडी-निवडी फॅड फॅशन यामध्ये बदल होत असतात. अशा विविध स्थितीचा विचार करून आपल्या उत्पादनाची तयारी करावी लागते.

उद्योजकांच्या समोरील अडथळ्यांचा तक्ता

परिस्थितीमुळे जमेची बाजू	अडथळा किंवा नुकसानीची बाजू
१) बाजारपेठेशी संबंध	१) अस्तित्वात देऊ शकणाऱ्या वस्तू सेवांची कमतरता
२) स्थानिक संस्था - कंपन्या	२) बाजारपेठेची ओळख नसते.
३) सक्षम स्थानिक मनुष्य बळ	३) तांत्रिक कौशल्यांची उणीव
४) तांत्रिक शिक्षणाची मदत	४) भांडवलाची कमतरता
५) पुरवठादारांची मदत आणि पुरवठादारांकडून उदारी	५) व्यवसायाबद्दल माहितीचा अभाव
६) स्थानिक पत पुरवठा मदत	६) इच्छा शक्तीचा अभाव
७. बँकामार्फत पतपुरवठा सहकार्य	७. सामाजिक समस्या
८. स्थानिक स्तरावर योग्य सल्लागार	८. नोकरी म्हणजे पैशाची सहायता
९. योग्य उद्योजकीय प्रशिक्षण	९. ताणतणाव व थकवा याकडे विशेष लक्ष देणे.
१०. यशस्वी आदर्श	१०. कायदेशीर अडचणी व लाल फिती कारभार
११. निकोप स्पर्धा	११. पेटंटविषयी शंका

अ) सामाजिक आव्हाने

समाज आणि उद्योजक यांचे जवळचे आणि कायमचे संबंधी असतात. समाजात विविध प्रकारचे गट असतात. पण कुटुंब हा व्यापक असतात. कारण तो उपभोक्ता गट आहे. वस्तू व सेवांची कायम मागणी कुटुंबाकडून होत असते. कुटुंबाच्या मागणीचा पुरवठा करण्याची जबाबदारी असते. अशा पुरवटा संबंधामुळे विविध स्वरूपाची आव्हाने निर्माण होतात. यापैकी काही महत्त्वाची आव्हाने पुढील आहेत.

१. सुरक्षा

समाजात विविध कारणामुळे आंदोलने, संप मोर्चे व बंद करून अशांतता निर्माण केले जाते. अशा वेळी उद्योजकांना सहकार्य करावे लागते. अन्यथा समाजाचा रोष पत्करावा लागत असतो. यामुळे उद्योगाचा मालमत्ता व मनुष्यबळाची हानी होऊ शकते अशा वेळी मिळालेली मागणी योग्य वेळी पूर्ण करण्याचे मोठे आव्हान असते. याचा दुष्परिणाम उद्योगावर होण्याची शक्यता असते.

२. प्रशासकीय दिरंगाई

देशातील विविध कार्यालये पण समाजाचे घटक आहेत. अशा कार्यालयीन कार्यपद्धती एक आव्हाने असतात. यास लाल फितीचा कारभार म्हणून ओळखतात. केवळ फाईली टेबलावरच पडून राहतात. यामुळे उद्योजकांना व्यावसायिक निर्णय घेणे आव्हानात्मक होते. याशिवाय सहारी कार्यक्रमातील भ्रष्टाचार हा शिष्टाचार होऊन बसल्यामुळे उद्योजकांना अर्थ भुर्दंड पण सोसावा लागतो.

३. सहकार्य अभाव

समाजातील सर्व घटकांकडून व्यावसायिकास सहकार्याची अपेक्षा असतात. व्यक्तिगत ग्राहक वर्ग आणि शासकीय कचेर्यात यांना जेव्हा उधारीवर माल विकला जातो. तेव्हा त्यांना वस्तूचे पैसे वेळेवर देण्याचे सहकार्यांच्या अपेक्षा असतात. पण ग्राहकांना सरकारी कार्यालयात सहकार्यांची वसुलीची मोठी समस्या असते. यामुळे उद्योगाच्या आर्थिक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक सहकार्य मिळवणे ही उद्योगाच्या व्यावसायिकदृष्ट्या खूप मोठी समस्या असते.

४. जनसंपर्काचा अभाव

व्यवसायाची बाजारपेठेतील प्रसिद्धी शिवाय विकास होणे अशक्य असते. तसेच जुन्या ग्राहकवर्गाला कायम ठेवण्यासाठी बाजारातील इतर उत्पादनाप्रमाणे आपली ही जाहिरात गरजेचे असते. या शिवाय प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाने संपर्क वाढविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागत असतो. ग्राहकांच्या मागणी प्रमाणे त्यांच्या अपेक्षा पूर्ण करणे उद्योजकांच्या समोर खूप मोठे आव्हान असते.

५. श्रमशक्तीचे पाठबळ

समाजात असंख्य स्वरूपाचे कामगार शक्ती मोठ्या प्रमाणात आहे. पण प्रामाणिक, गुणी, कर्तव्यदक्ष व उद्योगाशी एकनिष्ठ कर्मचार्यांचा पुरवठा मिळवणे मोठे आव्हान असते. कारण श्रमशक्ती शिवाय एकटा उद्योजक उत्पादन करु शकत नाही. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे कुशल कामगारांचा अभाव असल्यामुळे उद्योजकांना खूप मोठे प्रयत्न करून चांगले कामगार मिळवावे लागतात.

ब) जागतिकीकरण व उदारीकरणाचे आव्हान

आधुनिक काळात जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरण या नविन संकल्पना उद्योग क्षेत्राच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. जगातील उद्योग व अर्थव्यवस्थेला मुक्त बाजाराची संकल्पना जगातील स्तरावर निर्माण झाली आहे. जागतिक व्यापारी संघटना 'गट करारा' नुसार नविन धोरणे पुढे आली आहे. व्यापाराला पारदर्शक मुक्त व्यापार व गुंतवणूक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची निर्मिती सरकारी उद्योगाची निर गुंतवणूकीकरण व विदेशी भांडवल गुंतवणुकीला निर्बंधाना शिथिलता असते ही नवीन प्रमाणे आहे. थोडक्यात

देशातील उद्योगाबरोबरच विदेश कंपन्या आणि खाजगी उद्योजकांशी स्पर्धेचे मोठे आव्हान आहे. अशा या व्यवस्थेमुळे निर्माण होणार्या समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) विकसनशील देशातील बाजारपेठेत विदेशी उत्पादने आणि सेवा आल्यामुळे स्पर्धा तीव्र बनली आहे. उदा. चीनच्या स्वस्त वस्तूने भारतीय बाजारपेठेत रेलचेल केली आहे.

२) आज जगात अमेरीका ही महासत्ता आहे. यामुळे जगातील विविध देशांवर त्यांचा प्रभाव

३) आहे. व्यापाराबरोबरच देशातील आर्थिक धोरणावर महासत्तेचा प्रभाव दिसून येतो.

४) जागतिक मंदीच्या लाटेच्या समस्या उघुउद्योगांना अधिक प्रभावित करणार्या आहेत. जगात उपभोग प्रवृत्ती निर्माण झाल्याने व कर्जे स्वस्त झाल्यामुळे वस्तूची मागणी वाढते. चलन वाढीला वेग येतो. जीवनावश्यक वस्तू व चैनीच्या वस्तूच्या किंमती झपाट्याने वाढतात. परदेशातील वस्तू निर्यातीमधून अधिक आर्थिक कमाई करण्याच्या प्रवृत्तीने खाजगीकरणाने पुन्हा भर घातली आहे.

५) देशातील उत्पादकांपुढे स्पर्धेत टिकण्यासाठी उत्पादन खर्च कमी करण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे.

६) जागतिक अर्थ व्यवस्थेचे उदारीकरण झाल्यामुळे नविन समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जगातील मंदीच्या लाटेने अमेरिका, इंग्लंड यांच्यासह त्यांच्यावर आधारीत असणाऱ्या राष्ट्रांची आर्थिक परिस्थिती कोलमडली आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात माहिती तंत्रज्ञानाचे उद्योगांत कामगार कपातीचे धोरण राबवले गेले होते. जर रोजगार कपातीचा प्रश्न निर्माण होणार असेल तर असे धोरण नको म्हणण्याची वेळ आली आहे. कांही काळाआधी भांडवली बाजारातही निर्देशांक घसरण हा चिंतेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

क) सांस्कृतिक विविधतेची आव्हाने

उद्योजकांना योग्य धोरण निर्माण करून व्यावसायिक आराखडा तयार करतांना विविध सांस्कृतिक परिस्थितीच्या व्यक्तीच्या मागण्याचा विचार करून आंतरराष्ट्रीय उद्योजक निर्माण होतात. याकरिता परंपरा तंत्रज्ञान, आर्थिक, राजकीय भाषा वगैरे सांस्कृतिक फरक लक्षात घेऊन आपले उत्पादन निर्माण करावे लागते. देशातील छोट्या उद्योगांनाही स्थानिक सांस्कृतिक भेदांना लक्षात घेणे आवश्यक असते.

१. सांस्कृतिक भेद

ग्राहकांच्या आवडी-निवडी संस्कृतीवर आधारीत असतात. विदेशी व्यावसायिक धोरण ठरवतांना त्या देशातील समाजाची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये माहिती करून घेणे आवश्यक असते. उदा. भारतात दिवाळीला फटाके फोडणे, मकर संक्रांतीला पतंग तर गाईच्या

मांस विक्रीवर बंदी आहे. यांचा विचार करूनच उत्पादन निर्माण करून विक्री करणे आवश्यक आहे.

२. भाषा

उद्योगात विविध भाषिक कामगार असतात. त्यांच्याशी संवाद साधणे एक समस्या असते. विदेशी व्यवसाय करताना इंग्रजी भाषेचा वापर करावा तसेच जाहिराती करतांना विविध देशातील स्थानिक भाषांचा वापर करावा याचा विचार काळजीपूर्वक करावा लागतो. भारतासारख्या देशात विविध लोक विविध भाषा बोलणारे असतील तर छोट्या किंवा स्थानिक उद्योजकांना पण स्थानिक भाषा विविधतेच्या समस्या निर्माण होत असतात.

३. तंत्रज्ञान

उद्योजकांने उत्पादन आणि विक्री यातील संधीचा विचार तंत्रज्ञान विकास आणि सुविधा यातील फरक लक्षात घेऊन करायला हवा. जे तंत्रज्ञान उपलब्ध नाही तेथे त्याच्या वस्तूची विक्री करू शकत नाही. उदा. पाचव्या जनरेशनचे (5G) नेटवर्क उपलब्ध नसतात. पाचव्या जनरेशनचे मोबाईल विक्री करणे चुकीचे असते. समाजातील लोकांना प्राथमिक माहितीसाठी नेट हवे आहे. पण तुम्ही इंटरनेटवर तुमच्या उत्पादनाच्या विविध जाहिराती करून फायदा होणार नाही. उदा. शेतकर्यांसाठी इंटरनेटवर खते, बी-बियाणांच्या जाहीराती करणे.

४. व्यावसायिक दृष्टिकोन

विदेशी बाजारात व्यवसाय करतांना त्या त्या देशातील लोकांच्या आवडी-निवडी त्यांचा दृष्टिकोन आणि वर्तन पद्धती यांची माहिती उद्योजकांना असणे महत्त्वाचे असते. व्यवसायाच्या दृष्टीने तेथील वातावरण अनुकूल आहे की नाही याचा उद्योगावर काय परिणाम होऊ शकेल याचे अनुमान उद्योजकांना घेता यावे. विदेशी कंपन्यांशी स्थानिक बाजारात स्पर्धा करतांना छोट्या उद्योजकांना पण अशी माहिती महत्त्वाची असते.

ड) भारतीय उद्योजकांसमोरील आव्हाने

भारत हा विकसनशील देश आहे. यामुळे विकसित देशातील उद्योजक आणि इतर उद्योजकांच्या बरोबर व्यावसायिक स्पर्धा करणे आवश्यक आहे पण त्यापुर्वी भारतीय स्थानिक समस्यांचे आव्हान आहे.

१. शिक्षण

उद्योग क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी योग्य तांत्रिक शिक्षण मिळणे गरजेचे असते. याबरोबर विशिष्ट व्यवसायाचे प्रशिक्षण घेणे गरजेचे असते. असे प्रशिक्षण योग्य दरात मिळणे गरजेचे असते. शिवाय शिक्षण - प्रशिक्षण हे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे असणे गरजेचे असते. ग्रामिण क्षेत्रात मुलभूत शिक्षणांच्याच समस्या आहेत तर औद्योगिक प्रशिक्षण मिळणे कठिण बाब आहे. या सर्व परिस्थितीवर मात करून जगातील उद्योजकांना सामना करणे मोठे आव्हान आहे.

२. शासकीय मान्यता

भारतात कोणताही नियम सुरु करण्यापुर्वी त्या संबंधीच्या विविध परवानग्या आणि प्रमाणपत्र मिळविणे आवश्यक असते. त्यासाठी विहित नमुन्याचा अर्ज सरकारी कार्यालयांना करावा लागतो. यासाठी सरकारच्या संबंधीत विविध खात्यांचे सहकार्य निर्माण करावे लागते. अशा परिस्थितीत उद्योग वेळेवर सुरु होईलच याची खात्री नसते. शिवाय सरकारी कार्यालयातील भ्रष्टाचार एक समस्या आहे. कांही तरुणांना तर इच्छा असुनही परवानगी मिळत नाही म्हणून उद्योग सुरू करणे शक्य होत नाही.

३. मुलभूत साधनांच्या समस्या

केवळ उद्योग सुरु करण्याची इच्छा असून चालत नाही तर उद्योगासाठी लागणार्या पायाभूत सुविधा पण योग्य प्रमाणात उपलब्ध असणे गरजेचे असते. औद्योगिक वसाहतीत (MIDC) मध्ये माफक दराने जागा उपलब्ध असणे पाणी, वीज, वाहतूक कामगार पुरवठा, कच्चा मालाची उपलब्धता, योग्य प्रमाणात उपलब्ध हव्यात. शिवाय इंधन, दूरध्वनी वगैरे सेवा माफक दरात हव्यात पण भारतीय महागाईचा विचार केल्यास हा प्रश्न खूप कठिण आहे.

४. भांडवल पुरवठा

उद्योगाच्या स्थापनेपासून ते उद्योग भरभराटीपर्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे भांडवल उपलब्धता होय. भारतीय वित्तीय संस्थांकडून भांडवल मिळविण्याच्या विविध प्रक्रिया पद्धतीमुळे अनेक अडचणी निर्माण होतात. केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध योजना अनेक योजना केवळ कागदावर आहेत. प्रत्येक नव उद्योजकांना तर त्याचा फायदा होत नाही. सुलभ पद्धतीने वित्तीय पुरवठा होऊन नवीन उद्योग सुरू होऊन विकसीत होतील अशा योजना नसल्यामुळे अनेक उद्योग बंद होताना दिसतात.

५. उद्योग संरक्षण धोरण

लघु उद्योग व मध्यम उद्योगधंद्यांना अस्तित्त्व टिकविण्यासाठी सक्षम होईपर्यंत शासनाने संरक्षणात्मक धोरणात्मक कार्यक्रम राबवणे गरजेचे आहे. सर्व उद्योगाच्या निकोप विकासाची काळजी घेतली पाहिजे. देशात उद्योजकांचा विकास ही काळाची आवश्यकता आहे. वाढती लोकसंख्या असणार्या चीन, भारतासारख्या देशात रोजगार संधीमध्ये वाढीची गटनी खूपच मंद असते. अशा रोजगाराचे समाजातील सर्व स्तरात समान होत नाही. म्हणून नव्या पिढीला साक्षर-निरक्षर तरुणांना स्वतःच्या पायावर उभे करणे गरजेचे असते. उद्योजक विकासाला पर्याय नसतो. त्यासाठी शासनाने निर्माण होणार्या समस्या सोडविण्याची तयारी सतत ठेवणे गरजेचे असते. म्हणजे उद्योजकांची वाट सोपी केली पाहिजे. जर उद्योजकांना संरक्षण मिळाले तर भारत लवकरच आर्थिक महासत्ता म्हणून नाव रूपाला आलेली दिसेल.

उद्योजक हा उद्योगक्षेत्रातील सर्व बाबींना जबाबदार असतो. तसेच समाजातील सर्व घटकांचा समन्वय साधून उद्योगाच्या विकासाबरोबर राष्ट्रीय प्रगती व सामाजिक परिवर्तनाची जबाबदारी पण पूर्ण करावी लागत असते. असा उद्योजक हा सर्वगुणसंपन्न असणे गरजेचे आहे. उद्योजकांच्या अंगी कोणते गुण कौशल्य असावेत याची माहिती पाहू.

३.५ उद्योजकांची गुण कौशल्य

उद्योगाची निर्मिती करण्यासाठी जमिन, भांडवल, पाणी व्यवस्थापक व कामगार या घटकांची नितांत गरज असते पण या सर्व साधनाची उपलब्ध करून समन्वय साधुन प्रत्यक्ष उत्पादन करून घेणारी सर्वात महत्त्वाची व्यक्ती म्हणजे उद्योजक होय. असा हा महत्त्वाचा सर्वगुणसंपन्न असणे आवश्यक असते. जर औद्योगिक क्षेत्रात एक प्रभावी उद्योगपती म्हणून नावलौकिक मिळवण्यासाठी आवश्यक असणार्या गुण व कौशल्यांची ओळख महत्त्वाची आहे.

अ) उद्योजकांचे आवश्यक गुण

१) ज्ञानसंपन्नता

उद्योजकाला उद्योग क्षेत्राबरोबरच जगातील विविध क्षेत्राचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. म्हणून उद्योजक हा उच्च-पदवीधर असावा म्हणजे त्याच्याकडे जगातील विविध परिस्थितीबरोबर समन्वय साधण्यासाठी परिपूर्ण ज्ञान असू शकेल. थोडक्यात उद्योजक एक ज्ञानी व्यक्ती असावी.

२) बाजारपेठेचे आकलन

उद्योजकाला उद्योगातून जे उत्पादन करावयाचे असते त्याला बाजारात चांगली मागणी असणे गरजेचे असते. म्हणून बाजारातील मागणी पुरवठा, तेजीमंदी आणि इतर चढ-उतारासंबंधीचे आकलन असणारी व्यक्तीच ग्राहकांच्या गरजा पूर्ण करून अधिक नफा कमवून यशस्वी होऊन प्रभावी उद्योगपती म्हणून उदयास येत असते म्हणून बाजारातील प्रत्येक हालचालीचे संपूर्ण माहिती असणे गरजेचे असते.

३) विकसीत व्यक्तीमत्त्व

उद्योजक हा प्रथम एक 'मानव' असतो यामुळे मानवी समाजाच्या निती-नियमाप्रमाणे विविध भूमिका त्यास पार पाडाव्या लागत असतात. अशा भूमिका साकारतांना व्यक्तींचा स्वभाव, गुणधर्म, आचार-विचार यांचा परिणाम हा व्यक्तीच्या वर्तनावर होत असतो. म्हणून उद्योजकांच्या सद्गुणी व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करून सामाजिक संबंध सुधारण्याची गरज असते. म्हणजे उद्योगात संघर्षजन्य परिस्थिती निर्माण झाल्यास त्याचा उपयोग होत असतो.

४) व्यवस्थापकीय प्रशिक्षण

उद्योजक हा उद्योगाचा मालक असला तरीही आपला उद्योगा सुनियोजित चालवण्यासाठी विशिष्ट पद्धतीच्या व्यवस्थापकीय शिक्षण - प्रशिक्षणाची नितांत गरज असते. कारण उद्योगासंबंधीचा कोणताही निर्णय घेतांना सारासार विचार करून नियोजनबद्ध निर्णय घेऊन वेळ व पैशाची बचत होत असलते. प्रत्येक बाब इतरांच्या सल्ल्यावर आधारीत न राहता काही ठोस निर्णयासाठी अशा प्रशिक्षणाची गरज असते.

५. आर्थिक ज्ञान

उद्योगक्षेत्रातील प्रत्येक व्यवहार हा आथिर्ाक देवाण-घेवाणी शिवाय करणे शक्य नसते. नफा-तोटा, खरेदी-विक्री, मागणी पुरवठा, कर्जरोखे, शेअर बाजार, बँकांचे व्यवहार, प्रतधोरण, आर्थिक पतपुरवठा करणार्या विविध संख्या, सरकारचे आर्थिक नियम-कायदे-धोरण या संबंधी सर्व प्रकारे माहिती व आकलन उद्योजकाला असणे गरजेचे आहे. कारण आर्थिक उलाढाल ही उद्योगाचा महत्त्वाचा विभाग असतो.

ब) उद्योजकांची कौशल्य

१. संघटन कौशल्य

उद्योजकांना आपल्या उद्योग संघटनेचा प्रभावी संघटकांची भूमिका साकार करावी लागते. उद्योगात श्रम करणारे कामगार, व्यवस्थापक, बाजारपेठ, ग्राहक, पतसंस्था यांत उत्तम प्रकारे समन्वय निर्माण करण्यासाठी कौशल्यपुर्ण संघटक होणे गरजेचे असते. एक कणखर नेतृत्त्वाप्रमाणे औद्योगिक संघटन चालवण्याची क्षमता उद्योजकांच्या अंगी असणे गरजेचे आहे.

२. व्यवस्थापन कौशल्य

उद्योग एक मोठी व्यवस्था असते. विविध विभाग व शाखांचा समावेश असतो. अशा विविध घटकांना सुनियोजित करण्यासाठी व्यवस्थापकीय कौशल्य महत्त्वाचे असते. म्हणून उद्योजकांनी व्यवस्थापकीय कौशल्य संपन्नतेसाठी उत्तम प्रकारे प्रशिक्षण घेणे गरजेचे असते.

३. समस्या निर्मुलन कौशल्य

उद्योगात अनेक घटकांचा सहभाग असतो यामुळे चांगल्या बाबी बरोबर कांही समस्या पण निर्माण होत असतात. यामुळे उत्पादन प्रक्रियेवर वाईट परिणाम होण्याची शक्यता असते. म्हणून उद्योजकांच्या अंगी अशा समस्या सोडविण्याची पात्रता असणे गरजेचे असते. तांत्रिक बिघाड, संघर्ष, आर्थिक मंदी, अतिरिक्त उत्पादन, महागाई नैसर्गिक आपत्ती, जुनी उत्पादन प्रणाली यासारख्या समस्या सोडविण्याचे कौशल्य अवगत असणे गरजेचे असते.

४. मानवी संबंध संवर्धन कौशल्य

उद्योग संघटनेत मानवी हक्क व यंत्रिक घटक यांच्या मदतीने उत्पादन केले जाते. यंत्र हा निर्जीव घटक असतो तर कामगार हा जिवंत मानवी प्राणी असतो. निसर्ग नियमानुसार त्यास तहान, भूक, आळस, थकवा, प्रेम यासारख्या सहज प्रकृती असतात. हे ओळखून औद्योगिक क्षेत्राचा विकासात मानवी संबंध विकसीत करण्यासाठी विविध कार्यक्रम राबविणे गरजेचे असते. ज्यामुळे मानवी हित संबंधाची जतन करण्याचे कौशल्य आत्मसात असावे.

५. तांत्रिक कौशल्य

आधुनिक काळात उद्योगाच्या सर्वांगीण विकासासाठी बदलत्या परिस्थिती प्रमाणे नवीन यंत्रतंत्राचा उपयोग करणे गरजेचे आहे. परंतु अशा नवीन प्रणाली बद्दल उद्योजकाकडे कौशल्य असणे गरजेचे आहे. संगणकीय हिशोबांची टॅली पद्धती इ-मेल, फॅक्स, इंटरनेट या शिवाय धोक्याच्या ठिकाणी स्वयंचलित यंत्र आणि यंत्रमानव (रोबो) यांच्या विषयीचे कौशल्य असणे गरजेचे आहे.

६. नेतृत्त्व कौशल्य

उद्योजक हा आपल्या व्यवसायाचा नेता असतो. कारण त्यानेच निर्माण केलेली ती व्यवस्था असते. यासाठी योग्य-अयोग्य या संबंधीची जाणिव केवळ अधिक क्षमतेने उद्योजकालाच असते. म्हणून तो एका प्रभावी नेतृत्त्वाप्रमाणे संकटसमयी आपली संघटना सक्षमपणे पुढे घेऊन जाऊ शकतो. म्हणून संघटना चांगल्या पद्धतीने प्रगती करू शकते यासाठी उद्योजकांनी संकटाची जबाबदारी आणि प्रगतीचा आनंद घेऊन चालणारा नेता असावा.

अशा पद्धतीने उद्योजक हा उद्योगासाठी अतिशय महत्त्वाची व्यक्ती असते.

३.६ सारांश

औद्योगिक समाजशास्त्र किंवा श्रमाचे समाजशास्त्र या दृष्टिकोनातून उद्योजक ही संकल्पना अतिशय महत्त्वाची आहे. औद्योगिक क्रांती नंतर जगातील व्यावसायिक स्वरूपात मोठा बदल झाला. कारागीरी पद्धती र्हास पाहून कारखानदारी उद्योग विकसीत झाली. परंतु यामध्ये केवळ विशिष्ट घटकातील उद्योजक निर्माण होणे समाजाच्या दृष्टिने हिताचे नाही. म्हणून समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला एक उत्तम उद्योजक होण्याच्या दृष्टिने हा पाठ अतिशय महत्त्वाचा आहे. भारतीय समाजाच्या दृष्टिने स्त्री वर्गाला वर्षानुवर्षे पुरूषांची दासी म्हणून गुलामीचे जीवन जगायला लागत होते. म्हणून स्त्री समाजालाही आर्थिक स्वावलंबन होण्यासाठी विविध क्षेत्रात संधी आहेत यास उद्योग क्षेत्र पण अपवाद नाही. जगात अनेक देशात स्त्री उद्योजक नावारूपाला आल्या आहेत. तशा भारतात पण काही बोटावर मोजण्याइतक्या स्त्री उद्योजक आहेत. परंतु या पेक्षाही अनेक स्त्रियांनी या क्षेत्रात आपला ठसा उमटवणे गरजेचे आहे म्हणून हा पाठ अतिशय महत्त्वाचा आहे.

समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला उद्योजक होण्यासाठी ज्या पद्धती शिक्षण प्रशिक्षण व संसाधनाची गरज आहे. याबद्दल सविस्तर चर्चा केलेली आहे. ज्यामुळे कोणतीही व्यक्ती जर उद्योजक होऊ इच्छित असेल तर तिला विविध गुण कौशल्याचे ज्ञान आत्मसात करणे गरजेचे आहे.

उद्योग क्षेत्राचा विकास म्हणजे देशाचा आणि पर्यायाने समाजाचा विकास असतो. म्हणून देशातील बहुसंख्य व्यक्ती जर उद्योग प्रक्रियेत सहभागी असतील तर त्या देशातील आर्थिक स्थिती सुधारत असते. म्हणून वैयक्तिक विकासा बरोबर सामाजिक विकासासाठी जास्तीत जास्त विकास प्रगती पथावर जाणे गरजेचे असते पण उद्योगाला विकसीत करण्यासाठी सर्वगुणसंपन्न उद्योजक उदयाला येणे महत्त्वाचे असते.

३.७ अभ्यासाचे प्रश्न

१) उद्योजकाचा अर्थ व संकल्पना स्पष्ट करून उद्योग व उद्योजक यातील फरक सांगा.

२) उद्योजकांच्या महत्त्वाच्या कार्यासंबंधीच्या विविध भूमिका स्पष्ट करा.

३) उद्योजकांच्या समोरील आव्हाने सांगून त्यांच्या गुण-कौशल्यांचा सविस्तर आढावा घ्या.

४) एखाद्या तरूणाला उद्योजक बनण्यासाठी आवश्यक त्या माहितीवर निबंध लिहा.

टिपा लिहा

१) उद्योजकाची संकल्पना

२) उद्योजकाची भूमिका

३) उद्योजकाची कौशल्ये

३.८ संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. सुधा काळदाते औद्योगिक समाजशास्त्र

२) प्रा. सुहास निर्गुण श्रम आणि व्यावसायाचे समाजशास्त्र

३) सर्जेराव बोराडे, डॉ. प्रदीप गांगुर्डे, शिल्पा जाधव, समाजशास्त्रातील उदयोन्मुख क्षेत्रे, निराली प्रकाशन, पुणे - २०१८.

❖❖❖❖

४

महिला उद्योजिका

घटक रचना

४.० उद्दीष्टे
४.१ परिचय
४.२ उद्योजकतेची वाढती गरज
४.३ महिला उद्योजक
४.४ भारतातील महिला उद्योजक
४.५ महिला उद्योजकता आव्हाने
४.६ महिला उद्योजकांचे योगदान
४.७ आव्हानांवर मात करण्यासाठी सूचना
४.८ निष्कर्ष
४.९ सारांश
४.१० प्रश्न
४.११ संदर्भ

४.० उद्दीष्टे

- उद्योजकतेत महिलांची भूमिका समजून घेणे
- उद्योजकतेमध्ये महिलांनी घेतलेली आव्हाने जाणून घेणे
- असे बदल सुचविणे ज्यामुळे महिलांना आव्हानांवर मात करण्यास मदत होईल

४.१ परिचय

पुरातन काळापासून उद्योजकत्व नेहमीच पुरुषप्रधान क्षेत्रात राहिले असे म्हणण्याची गरज नाही तथापि, परिस्थितीत महिलांना नाविन्यपूर्ण आणि प्रेरणादायी उद्योजक बनविण्यामध्ये बदल झाले आहेत. महिलांनी आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्याचा आग्रह धरला

शिक्षणाच्या प्रसारामुळे महिलांना उद्योजकतेत प्रवेश मिळाला. पूर्वी लोक त्यांच्या घराच्या बाहेर काम करणाऱ्या स्त्रियांकडे विचित्रपणे पाहत असत. पण आज परिस्थिती बदलली आहे आणि जवळपास प्रत्येक प्रकारच्या उद्योगात महिला उद्योजक आपल्याला दिसतात. आर्थिक विकासात महिलांच्या भूमिकेकडे कोणी दुर्लक्ष करू शकत नाही, तर त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. तरीही महिला उद्योजकतेच्या विकासामध्ये खूप वाव आहे. महिला कौशल्य

आणि वैशिष्ट्ये आत्मसात करण्यासाठी महिला उद्योजकांना योग्य प्रशिक्षण दिले पाहिजे जेणेकरुन बदलत्या जागतिक परिस्थितीतील आव्हानांना सामोरे जावे लागेल.

४.२ उद्योजकतेची वाढती गरज

महिला उद्योजकता ही अलीकडील घटना आहे जी १९७० मध्ये अस्तित्त्वात आली. परंतु नवीन औद्योगिक धोरण अस्तित्त्वात आल्यानंतर ही संकल्पना १९९१ मध्ये प्रख्यात झाली. या धोरणामुळे जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाला प्रोत्साहन मिळाले ज्यामुळे पुरुष आणि स्त्रियांसाठी जास्तीत जास्त स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. सरकारने देऊ केलेल्या योजना व प्रोत्साहन महिला उद्योजकांच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, या यादीची यादी भारतात फार लांब आहे. या महिलांनी उद्योजकतेत प्रवेश केलेली कारणे भिन्न असू शकतात. काहींनी आपल्या कुटुंबाचे समर्थन करण्यासाठी किंवा कौटुंबिक व्यवसाय विकसित करण्यासाठी किंवा आर्थिक स्वतंत्रपणे प्रवेश केला असेल. समस्या काहीही असो, महिला उद्योजक कार्यक्षम जोखिम असणारी नवनिर्माते आणि आयोजक म्हणून ओळखल्या जातात. वेगवान गतीमान जागतिक परिस्थितीने आपल्या अर्थव्यवस्थेत मोठे बदल घडवून आणले आहेत. वातावरणातील स्पर्धा रोजगाराच्या संधींना मर्यादित करते त्यामुळे स्वयंरोजगाराची गरज निर्माण होते. स्वयंरोजगार आणि उद्योजकता विकासाच्या संधी कोणत्याही लिंगभेदाशिवाय पुरुष आणि महिला दोघांनाही द्याव्या लागतील. अशा प्रकारे बेरोजगारीच्या समस्यांशी लढण्यासाठी उद्योजकता विकास हे एक शक्तिशाली साधन असेल. उद्योजकता हे देशाच्या विकासास हातभार लावणारे प्रमुख घटक आहे. लोकांचा उद्योजक आत्मा आर्थिक उन्नती करतो विकास.

४.३ महिला उद्योजक

एक महिला उद्योजक ही एक महिला किंवा महिलांचा एक गट आहे जो आरंभ, आयोजन आणि ऑपरेट करतो वैयक्तिक फायद्यासाठी व्यवसाय उपक्रम. महिला उद्योजक संकल्पना संबंधित आहे महिला सबलीकरण आणि मुक्ती यासारख्या संकल्पना महिला सापडतात पूर्वीच्या दिवसांच्या तुलनेत वेगवेगळ्या क्षेत्रे जेथे महिलांचे क्रियाकलाप होते फक्त घरगुती कामापुरती मर्यादित नाहीत. आज आपल्याला केवळ पापड, लोणचे आणि पावडर व्यवसायातच नव्हे तर उत्पादन, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रातही महिला आढळतात. यात वेग नक्कीच कमी आहे यात शंका नाही, परंतु महिला उद्योजक क्षेत्रात प्रवेश करीत आहेत आणि निश्चितच ते त्यांचा प्रभाव निर्माण करीत आहेत.

आपली प्रगती तपासा

१. उद्योजकता आर्थिक वाढीस कशी मदत करते?

२. आपण महिला उद्योजकांचा अर्थ स्पष्ट करू शकाल का?

४.४ भारतातील महिला उद्योजक

७० आणि ९० च्या दशकात स्त्रिया विविध संधींकडे आकर्षित झाल्या अध्यापन नोकरी, बँकिंग क्षेत्र. रोजगारमध्ये अशा स्त्रिया देखील होत्या ज्या कृषीसारख्या कमी उत्पादक कार्यात सापडल्या. ते गृहपाठकार म्हणून समजले गेले आणि स्त्री उद्योजकीय क्रियाकलाप घेऊ शकते ही कल्पना एक विनोद मानली गेली. नवीन औद्योगिक धोरण सुरू झाल्यानंतर महिलांनी बदलांना प्रतिसाद देणे सुरू केले आणि उद्योजकांच्या बाजारात प्रवेश करण्यास सुरवात केली. महिलांनी पापड, लोणची इत्यादींनी घरगुती उत्पादनांपासून सुरुवात केली परंतु नंतर उत्पादन, व्यापार आणि सेवा संबंधित क्षेत्राशी संबंधित मध्यम उद्योगांच्या उद्योजक कार्याकडे लक्ष केंद्रित केले गेले. नियोजन आयोगाने आणि भारत सरकारनेही त्यांची गरज ओळखली महिलांनी आर्थिक विकासाच्या मुख्य प्रवाहात भाग घ्यावा. भारत सरकार विविध धोरण आणि कार्यक्रमांच्या माध्यमातून भारतीय महिलांना पुढे येण्यास प्रोत्साहित करीत आहे. उदाहरणार्थ. रूरल यूथ फॉर सेल्फ एम्प्लॉयमेंट (टीआरवायएसईएम), पंतप्रधान रोजगार योजना (पीएमआरवाय), ग्रामीण भागात महिला आणि मुलांचा विकास (डीडब्ल्यूआरसीए), एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (आयआरडीपी). महिला उद्योजकांना अनुदान, कर माफी योजना आणि सवलती देखील सरकारने वाढविल्या आहेत. शासनाने देऊ केलेल्या काही योजना खालीलप्रमाणे.

१. राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळ (एनएसआयसी) द्वारे पुरवलेली एकात्मिक समर्थन योजना

२. पंतप्रधानांचा रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (केव्हीआयसी) आणि कॉयर बोर्ड

३. बँक ऑफ इंडिया द्वारे प्रियदर्शिनी योजना

४. स्त्रियांसाठी व्यापार संबंधित उद्योजकता सहाय्य आणि विकास (TREAD) योजना, जी सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालयाने पुरविली आहे.

५. मायक्रो व स्मॉल एंटरप्राइजेज क्लस्टर डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (एमएसई - सीडीपी)

६. महिलांसाठी प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमांना सहाय्य (एसटीईपी)

७. बिगर शेती विकास (एआरडब्ल्यूएनडी) योजनांमध्ये ग्रामीण महिलांना सहाय्य

८ . महिला व बालविकास मंत्रालयाच्या योजनांनुसार स्वयंसिद्ध सिद्ध

९ . क्रेडिट गॅरंटी फंड योजना

१०. महिलांसाठी सिडबी विपणन निधी

११. व्यवस्थापन विकास कार्यक्रम

१२. महिला समिती योजना

१३. इंदिरा महिला योजना

१४. कृषी व ग्रामीण विकास योजनांसाठी राष्ट्रीय बँका

१५. एसबीआयची स्त्री शक्ती योजना

१६. स्वयंसेवी संस्था क्रेडिट योजना

१७. मायक्रो क्रेडिट योजना

१८. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (आयआरडीपी)

१९. महिला विकास महामंडळ (डब्ल्यूडीसी)

२०. ग्रामीण महिलांच्या शेती नसलेल्या उत्पादनांचे विपणन (माहिमा)

भारत सरकार, बँका, स्वयंसेवी संस्था आणि इतर विविध संघटनांच्या प्रयत्नांनी महिलांना स्वतःचे उद्योग सुरू करण्यास प्रोत्साहित केले. महिलांनी या क्षेत्रात प्रदीर्घ प्रवास केला असला तरी, भविष्य कठीण आणि अत्यंत आवश्यक आहे.

४.५ महिला उद्योजकता आव्हाने

ज्याप्रमाणे एखाद्या स्त्रीला तिच्या दैनंदिन जीवनात आव्हानांचा सामना करावा लागतो तसाच ती जेव्हा आर्थिक बाजारात प्रवेश करते तेव्हा तिच्यासाठी परिस्थिती मुळीच वेगळी नसते. प्रत्यक्षात कोणत्याही उद्योजकीय कार्यात प्रवेश करताना आणि ते आपल्या व्यवसायात सुरू असताना आव्हाने प्रत्येक टप्प्यावर वाढतात. यात काही शंका नाही की पुरुष उद्योजकांनादेखील आव्हानांचा सामना करावा लागतो परंतु केवळ एक महिला 'किंवा स्त्रीत्व' अशी अनेक आव्हाने निर्माण केली जातात जी महिलापुरते मर्यादित आहेत.

घरगुती आणि उद्योजक प्रतिबद्धता दरम्यान संघर्ष : एखाद्या महिलेला सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे उद्योजिक कार्यांसह घरगुती काम कसे व्यवस्थापित करावे. एक स्त्री प्रामुख्याने घरगुती कामाची काळजी घेते. तिचे कौटुंबिक जबाबदाऱ्या तिच्या उद्योजकीय क्रिया करण्यासाठी बहुतेक वेळा अडथळे असतात. तिची मुले व वृद्ध सदस्य आणि संपूर्ण कुटुंबाप्रती असलेली तिच्या जबाबदा्यांमुळे तिला कोणत्याही व्यवसायात व्यस्त राहण्यास खूप कमी वेळ मिळाला. त्यांच्यातील बहुतेक लोक त्यांच्या घरगुती कामाशी तडजोड करू शकत नाहीत म्हणून त्यांच्या आर्थिक कार्यांसह तडजोड करू शकता.

शिक्षणामध्ये लैंगिक अंतर : भारतातील बऱ्याच कुटुंबांमध्ये मुली / स्त्रियांकडे जाणे टाळले जाते विविध कारणांमुळे शाळा आणि महाविद्यालये. कुटुंबातील सदस्य येथे त्यांचे शिक्षण थांबवतात पदवीपूर्वी विविध स्तर, अशा प्रकारे उच्च शिक्षणाचा प्रश्न येणार नाही चित्र. शिक्षण, व्यावसायिक अभ्यासक्रम आणि इतर अभ्यासक्रमांच्या संयोजनाचा अभाव आहे कोणत्याही उद्योजकीय क्रियाकलाप करण्यासाठी आवश्यक.

गंभीरपणे घेतले जात नाही : ज्या स्त्रिया कोणताही व्यवसाय करतात त्यांना गांभीर्याने घेतले जात नाही. तिच्या आसपासच्या लोकांना असे वाटते की तिचा छंद आहे किंवा तिच्या कौटुंबिक कर्तव्यांकरिता कोणताही साइड प्रोजेक्ट आहे. महिलांचे मते आणि सल्ले नेहमीच माणसाच्या मताशी तुलना करता तज्ञ म्हणून पाहिली जात नाहीत. (डॉ. विजयकुमार ए. आणि जयचित्रा एस). बहुतेक वेळा त्यांच्या कल्पनांचा उपहास देखील केला

जातो, कारण ती स्त्री म्हणून जन्माला आली आहे. यामुळे प्रेरणा होते .या लिंगभेद स्त्री उद्योजकासाठी मोठा अडथळा ठरतो.

सर्वांना संतुष्ट करू इच्छित : पुरुषप्रधान समाजात, प्रत्येकाच्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी आणि त्यांना आनंदी ठेवण्यासाठी महिला नेहमीच समाजीकृत केल्या जातात. ते तडजोड करतात आणि स्वतःला आपल्या समाजाच्या मागणीनुसार समायोजित करतात. त्यांच्यातील बहुतेक महिला त्यांच्या कौशल्यांचा, स्वप्नांचा त्याग करतात.

पुरुषप्रधान समाज : आजही स्त्रिया पुरुष अहंकाराला बळी पडतात. बहुतेक वेळेस ते मुद्दाम त्यांच्या घरात ठेवले जातात आणि त्यांना व्यवसायात भाग घेण्याची परवानगी नसते. अशा सोसायट्यांमध्ये एखादी स्त्री उद्योजकता स्वीकारणे अत्यंत कठीण आहे. केवळ स्त्रीची स्वप्नेच नव्हे तर त्यांच्यातील कलागुणांचा नाश करण्यासाठीही पुरुषप्रधान संस्था जबाबदार आहेत.

४.६ महिला उद्योजकांचे योगदान

राष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये महिलांच्या भूमिकेकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. खरं तर त्यांना कोणत्याही व्यवसायात सक्रिय सहभाग घेण्यासाठी प्रोत्साहित आणि प्रेरित केले जावे. भारतातील अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेमध्ये आणि सूक्ष्म आणि लघु उद्योग क्षेत्रातही महिलांचा मोठा वाटा आहे. आर्थिक विकासाच्या गतीसाठी महिला उद्योजकांचा वाढीव पुरवठा आवश्यक आहे (शाह, २०१२) महिला उद्योजक केवळ कुटुंबातच नव्हे तर समाजातही बदल घडवणारी भूमिका निभावतात आणि समाजातील इतर सदस्यांना असे उपक्रम राबविण्यास प्रेरित करतात. महिला उद्योजक ही देशाची मालमत्ता असतात कारण ते काही उत्पादक कामात व्यस्त असतात आणि इतरांना रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात. यामुळे गरिबी कमी होते आणि बेरोजगारीची समस्या कमी होते. त्यांच्या योगदानाचे सारांश खालीलप्रमाणे आहेत :

भांडवल रचना : निष्क्रिय बचत काही उत्पादक कामांमध्ये गुंतविली तर अर्थव्यवस्था वेगाने वाढते. उद्योगात गुंतवलेला निष्क्रिय निधी आणि अशा प्रकारे राष्ट्रीय स्रोतांचा इष्टतम उपयोग केला जातो. भांडवलाच्या निर्मितीची ही घटना आर्थिक वाढीस वेगवान करते.

दरडोई उत्पन्नात सुधारणा : जमीन, कामगार आणि भांडवल अशा निष्क्रिय संसाधनांमध्ये रूपांतरित करण्याच्या संधींचे शोषण वस्तू आणि सेवांच्या स्वरूपात राष्ट्रीय उत्पन्न आणि संपत्तीमध्ये प्रवेश करणे हा एक परिणाम आहे उद्योजक क्रियाकलाप वाढविणे. दरडोई उत्पन्न आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन होईल वाढविले जाऊ.

रोजगार निर्मिती : उद्योजकीय क्रिया रोजगाराच्या संधींना जन्म देतात. महिला उद्योजक नोकऱ्या बनवतात नोकऱ्या शोधत नाही. रोजगारनिर्मिती करून आर्थिक विकासाला गती मिळते.

संतुलित प्रादेशिक विकास : देशाचा प्रादेशिक विकास संतुलित आहे कारण स्त्रिया बहुतेक व्यवसाय सुरू करतात ग्रामीण आणि अविकसित प्रदेशातील क्रिया सरकार देखील

प्रोत्साहित करते उद्योजकांनी या क्षेत्रात विविध योजना आणि अनुदानाद्वारे व्यवसाय सुरू केले.

राहणीमानात सुधारणा : स्त्रिया त्यांच्या छोट्या छोट्या व्यवसायात विविध उत्पादने तयार करतात लोकांना वाजवी दरात देऊ केले. नवीन उत्पादने सादर केली जातात आणि टंचाई जीवनावश्यक वस्तू काढल्या जातात. यामुळे जीवनमान सुधारण्याची सोय होते. जसे आपण वर पाहिले आहे की एंटरप्राइझमुळे वेगवेगळ्या कोनातून आर्थिक वाढीस वेग येते. महिला उद्योजक व्यवसाय विकासाबरोबरच कुटुंबे व समाज बदलत आहेत. स्त्रिया देखील त्यांचा नफा वाचविण्याची आणि पुन्हा गुंतवणूकीची शक्यता जास्त असतात. या सर्व योगदाना असूनही महिला उद्योजकांची संख्या खूपच कमी आहे. जरी महिला कमी वेगाने उपक्रम क्षेत्रात प्रवेश करत असल्या तरी आम्हाला बऱ्याच महिला दिसतात त्यांचे व्यवसाय स्थानिक बाजारात आणि आंतरराष्ट्रीय दोन्हीमध्ये यशस्वीरित्या चालवित आहेत बाजारपेठा. किरण मुजुमदार शॉ, शहनाज हुसेन, एकता कपूर, ज्योती नाईक, रजनी बैक्टर (क्रिमिका)

आपली प्रगती तपासा

१. महिलेला उद्योजकता घेण्यासाठी दिल्या गेलेल्या काही सरकारी योजनांचा उल्लेख करता येईल का?
२. महिला उद्योजकांसमोर असलेल्या काही आव्हानांचा उल्लेख करा? वर उल्लेख केलेल्यांपेक्षा आणखी काहींचा उल्लेख करता येईल का?

४.७ आव्हानांवर मात करण्यासाठी सूचना

आपण आधीच आव्हानांवर नजर टाकली आहे. याचा अर्थ असा आहे की महिलांनी उपक्रम राबवू नये? आपण काही उपायांकडे पाहूया ज्यामुळे माहिलांना आव्हानांवर मात करण्यास मदत होईल.

त्यांच्या वर विश्वास ठेवणे: महिलांना व्यवसाय बाजारात येण्यास मदत करण्यासाठी ही सर्वात मोठी पायरी आहे. जेव्हा ती एखादी कल्पना घेऊन आली, तिची चेष्टा करण्याऐवजी जर समाज तिला पाठिंबा देऊ लागला तर महिलांचे भवितव्य वेगळे असेल.

वित्त पेशी: वित्त पेशी सुरू केल्या पाहिजेत जेणेकरुन महिला उद्योजकांना अर्थसहाय्य मिळू शकेल त्यांना उपलब्ध असलेल्या आर्थिक योजनांबाबत योग्य मार्गदर्शन.

शिक्षण आणि जागरूकता : विविध जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करून आणि महिलांना आणि महिलांना उद्योजकीय कार्यात गुंतलेल्या फळांविषयी समाजात शिक्षित करून समाजाची नकारात्मक सामाजिक दृष्टीकोन बदलली जाऊ शकते. महिलांना शिक्षणाचे महत्त्व, विविध व्यावसायिक अभ्यासक्रम याची जाणीव करून दिली पाहिजे जेणेकरुन ते उद्यम सुरू करण्यासाठी आपले मन तयार करु शकतील.

प्रशिक्षण सुविधा : व्यवस्थापकीय कौशल्ये, दळणवळणाची कौशल्ये, भाषेच्या समस्या इत्यादीसारख्या स्त्रियांमध्ये भिन्न कौशल्यांचा अभाव असतो. विविध प्रशिक्षण कार्यक्रम

विकसित केले जाऊ शकतात जेणेकरून स्त्रिया पूर्ण फायदा घेतील आणि आत्मविश्वासाने कोणत्याही व्यवसायिक कार्यात स्वत: ला गुंतवू शकतात.

योजना : योग्य नियोजन केल्याशिवाय महिलांनी कधीही कोणत्याही व्यवसायात प्रवेश करू नये. त्यांना तयार करावे लागेल योग्य रणनीती. हाती घेतल्या जाणाऱ्या उपक्रमांचे ब्लू प्रिंट तयार केले जावे जे उत्पादन / सेवा, लक्ष्यित ग्राहक, वित्तपुरवठा आणि निर्दिष्ट करते

मार्ग दररोज व्यवसाय हाती घेतला जाईल. हे महिला उद्योजकांना तिच्या जबाबदाऱ्या आणि तिच्या वचनबद्धतेची योग्य कल्पना देईल.

कार्यसंघ इमारत : महिला उद्योजकाला ही गोष्ट विसरली पाहिजे की ती एकमेव ती व्यक्ती करेल जी विशिष्ट कार्य उत्तम प्रकारे पारपडेल. तिच्याकडे एक टीम असावी, ज्याच्या सदस्यांची कौशल्ये वेगळी आहेत आणि सामर्थ्य आणि महिलांनी संघाशी समन्वय साधण्यास सक्षम असावे आणि अशा प्रकारे ते बाहेर येऊ शकतील व्यवसायाच्या यशासाठी सदस्यांमधील सर्व शक्ती आणि कौशल्ये.

कर्मचार्यांशी जवळ जाणे टाळणे: स्त्रिया नैसर्गिकरित्या कौटुंबिक असतात. ती तिच्या कर्मचाऱ्यांच्या अगदी जवळ जाते ज्यामुळे त्यांच्याशी व्यावसायिक संबंध राखणे बऱ्याच वेळा कठीण होते. अशा प्रकारे स्त्रिया नेहमीच व्यावसायिक आणि व्यावहारिक आणि काही वेळा अनौपचारिक राहण्यास सक्षम असाव्यात.

४.८ निष्कर्ष

आर्थिक वाढ, दारिद्र्य कमी आणि महिला यांच्यात थेट संबंध आहे. आपले पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल यांनी ते बरोबर सांगितले आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की जेव्हा महिला पुढे जातात, कुटुंब चालते, गाव हलते आणि पुढे राष्ट्र चाल. वरील चर्चेतून असे दिसून आले आहे की जरी महिला उद्योजक अलीकडेच प्रसिद्धी मिळवित आहेत, तरीही त्यांना अजून खूप पल्ला गाठायचा आहे. गृहिणीपासून स्त्री उद्योजकाकडे संक्रमण इतके सोपे नाही आणि त्याच प्रकारे स्त्रीला आपल्या व्यवसायात यशस्वी होणे आणि टिकवणे देखील अवघड आहे. तिला तिच्या अनुभवांमधून शिकावे लागेल, स्वत: ला जुळवून घ्यावे लागेल आणि तिच्या क्षेत्रातील आव्हानांवर मात करावी लागेल. धमक्या दूर करण्यासाठी आणि तिच्यातील दुर्बलता कमी करण्यासाठी सर्व संधींचा तिला उपयोग करुन घेणे आवश्यक आहे. आणि मुख्य म्हणजे तिचा उपहास करणाऱ्या समाजाशी तिला परत लढावे लागेल. तिच्या व्यवसायात यशस्वीरित्या विकास होणे आणि वाढवणे हा तिच्यासाठी नक्कीच एक मंत्र असेल.

४.९ सारांश

उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या आगमनाने महिलांनी स्वत: ची रोजगाराची कौशल्ये विकसित करुन बाजारात प्रवेश करण्यास सुरवात केली. महिला उद्योजकांच्या सोयीसाठी आणि प्रोत्साहित करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीत महिलांचा मोठा वाटा

असतो. तथापि, महिला उद्योजकता घेताना अनेक आव्हानांना तोंड देतात. बऱ्याच वेळा समाज स्वतःच बाई बनतो. परंतु स्वतंत्र राहण्यासाठी आणि आपल्या कुटुंबासाठी पैसे कमावण्यासाठी एखाद्या महिलेला सर्व प्रकारच्या संघर्षासह संघर्ष करावा लागतो आणि नोकरी किंवा उद्योजक म्हणून व्यवसाय क्रियाकलाप स्वीकारावा लागतो.

४.१० प्रश्न

१. अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये महिलांची भूमिका स्पष्ट करा. महिलांना उद्योजकीय क्रियाकलाप विकसित करण्यासाठी सुविधा देण्यासाठी सरकारने घेतलेल्या पुढाकारांचे स्पष्टीकरण द्या.

२. महिला उद्योजकांचे योगदान आणि महिलांना उद्योजकीय उपक्रमांच्या विकासासाठी सुविधा देण्यासाठी सरकारने घेतलेल्या पुढाकारांचे स्पष्टीकरण.

३. महिला उद्योजकांसमोर कोणती आव्हाने आहेत? यावर मात करण्यासाठी उपाय सुचवा.

४. अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी महिला उद्योजकांची भूमिका स्पष्ट करा.

४.११ संदर्भ

- https://www.economicshelp.org/blog/143207/economics/the-importance-and-role-of-an-entrepreneur/
- https://smallbusinessbc.ca/article/5-key-attributes-successful-entrepreneurs-possess/
- https://docs.google.com/document/d/1o7GV1jmpii-R2ncBcrHWztKZSJUcoXun39AoDiZJOQE/edit#

❖❖❖❖

५

स्मार्ट सिटीजची योजना आणि वाढ - क्रिटिक केस स्टडी (कोची) केरळ, (जयपूर) राजस्थान

घटक रचना

५.0 उद्दिष्टे

५.१ परिचय

५.२ स्मार्ट सिटी योजना भारतातील शहरांनी स्वीकारली

५.३ स्मार्ट सिटी संकल्पना

५.४ स्मार्ट सिटीची वैशिष्ट्ये

५.५ स्मार्ट शहरांची गरज

५.६ स्मार्ट शहरांचे आधारस्तंभ

५.७ पुढील आव्हाने

५.८ कोची आणि जयपूर शहरांची केस स्टडी

५.९ सारांश

५.१० प्रश्न

५.११ संदर्भ

५.0 उद्दिष्टे

- स्मार्ट सिटीची संकल्पना समजून घेणे.
- स्मार्ट सिटीची गरज ओळखणे.
- कोची आणि जयपूर या स्मार्ट सिटीवर टीका करणे.

५.१ परिचय

भारताची शहरी लोकसंख्या 1901 मध्ये 26 दशलक्ष वरून 2011 मध्ये 377 दशलक्ष झाली आहे आणि 2030 पर्यंत ती 590 दशलक्षांपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. शहरी लोकसंख्येच्या वाढीतील हा मोठा बदल उपेक्षित गटांसाठी कमी स्वागतार्ह आहे. याक्षणी, भारतातील महानगरे सीमवर फुटत आहेत, परिणामी पायाभूत सुविधा कोलमडल्या आहेत आणि प्रदूषण, गरिबी, घरांची कमतरता, पाणी टंचाई, शहरी संघर्ष यासारख्या शहरी समस्यांचा उदय होत आहे आणि यादी पुढे जात आहे. या शहरी समस्यांमुळे शहर व्यवस्थापक आणि धोरणकर्त्यांसमोरही एक आव्हान आहे.

जलद शहरीकरण टिकवून ठेवण्यासाठी, भारत सरकारने 2015 मध्ये 'स्मार्ट सिटीज मिशन' सुरू केले, ज्याचे उद्दिष्ट नागरिक-केंद्रित, शाश्वत आणि सर्वसमावेशक वाढ आणि शहरांच्या विकासाद्वारे शहरवासीयांचे जीवनमान सुधारणे आहे.

गुप्ता आणि हॉल (2017) च्या मते, स्मार्ट सिटी मिशनचे तीन घटक खालीलप्रमाणे आहेत:

- क्षेत्र-आधारित विकासामुळे झोपडपट्ट्यांसह विद्यमान प्रदेशाचे पुनर्विकास आणि पुनर्विकासाद्वारे नियोजित क्षेत्रांमध्ये रूपांतर होईल, शहर राहण्यायोग्य होईल.
- शहराच्या वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्यासाठी शहरामध्ये नवीन क्षेत्र विकसित करण्याचे उद्दिष्ट असलेले हरित क्षेत्र प्रकल्प.
- पॅन-सिटी डेव्हलपमेंट, जे विद्यमान शहर-व्यापी पायाभूत सुविधांच्या समस्यांसाठी स्मार्ट उपायांच्या वापराची कल्पना करते.

भारत सरकारच्या स्मार्ट सिटी मिशनचे उद्दिष्ट शहरी पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे आणि देशातील इतर शहरांसाठी स्मार्ट सिटी मॉडेल्सना प्रोत्साहन देणे आहे. पाच वर्षांच्या कालावधीत अशी १०० शहरे बांधण्याचा सरकारचा मानस आहे.

५.२ स्मार्ट सिटी योजना भारतातील शहरांनी स्वीकारली

मोझेस आणि इलँगो (2017) यांनी भारतीय शहरांनी दत्तक घेतलेल्या खालील स्मार्ट सिटी योजनेचे तपशीलवार वर्णन केले आहे:

1. **पुनर्विकास:** झोपडपट्ट्यांचा पुनर्विकास, जुन्या शहरातील बस थांब्यांचे अपग्रेडेशन आणि लाइट रेल ट्रान्झिट सिस्टमचा विकास.
2. **रेट्रोफिटिंग:** स्मार्ट ओपन स्पेसचे व्यवस्थापन, वॉटर फ्रंटचे पुनर्संचयनआणि विकास, सीबीडी आणि बाजारपेठेचा विकास, समुद्रकिनारे सुशोभीकरण, किनाऱ्याचा जीर्णोद्धार, खाड्यांचा विकास, हेरिटेज क्षेत्रांचे संवर्धन आणि जतन, खुल्या जागांची सुधारित परस्पर संपर्क, उद्याने, जलमार्ग आणि सार्वजनिक प्लाझा, लॉजिस्टिक हब, आपत्ती व्यवस्थापन, इंटरमॉडल हबचा विस्तार इ.
3. **मोठ्या प्रमाणावर प्रकल्प:** नवीन आंतरराष्ट्रीय अधिवेशन केंद्र आणि स्टेडियम बांधणे.
4. **एक-प्रकारचे प्रकल्प:** GIS वापरून, उष्मायन केंद्रे, संग्रहालये, भाड्याने घरे आणि मालमत्ता यांसारखे एक-एक प्रकारचे प्रकल्प तयार करणे.

स्मार्ट पार्किंग सिस्टीम, पेमेंट आणि ऑपरेशन्ससाठी एक कॉमन कार्ड, ट्रॅफिक माहितीसाठी मोबाईल ॲप, एरिया-आधारित ट्रॅफिक कंट्रोल, गळती ओळखण्याची यंत्रणा, सीसीटीव्ही पाळत ठेवणे आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी हे पॅन सिटी योजनेत समाविष्ट असलेल्या प्रकल्पांपैकी आहेत. त्यासोबतच घनकचरा व्यवस्थापन, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेचे निरीक्षण, रेनवॉटर हार्वेस्टिंग, जीपीएस ट्रॅकिंग, स्मार्ट स्ट्रीट लाइट्स,

आपत्कालीन प्रतिसाद प्रणाली आणि सीवरेज ट्रीटमेंट प्लांटसाठी मोबाइल अँप यांचा हि समावेश यातआहे.

५.३ स्मार्ट सिटी संकल्पना

राठी इत्यादींच्या मते. (2015), "स्मार्ट ग्रोथ" ची संकल्पना प्रथम 1992 मध्ये दिसली ज्यामुळे शहरी विस्तार, खंडित घरे आणि ऑटोमोबाईल्सवर अवलंबून राहण्यासाठी पर्यायी प्रतिमान सुचले. हे प्रामुख्याने नियोजक, कार्यकर्ते, वास्तुविशारद आणि ऐतिहासिक संरक्षकांनी चालवले होते. या संकल्पनेचा संदर्भ मिश्रित जमिनीचा वापर आणि संकुचित शहराची वाढ, चालण्याची क्षमता आणि निर्णय घेण्यात समुदायाचा सहभाग आहे. यावेळी, शहरी नियोजन डिझाइनची संकल्पना उदयास आली आणि त्वरीत लोकप्रियता प्राप्त झाली. तथापि, ही संकल्पना हळूहळू कमी होत गेली आणि एक नवीन संकल्पना, "बुद्धिमान शहरे" उदयास आली. या पार्श्वभूमीवर स्मार्ट सिटी संकल्पना पुढे आली. आय बी एम आणि सिस्को सारख्या स्मार्ट उद्योगांनी स्मार्ट शहरांच्या वादात योगदान दिले आहे आणि मायक्रोसॉफ्ट आणि हिताची सारख्या तंत्रज्ञान क्षेत्रातील कंपन्यांनी देखील स्मार्ट तंत्रज्ञान शहरांची संकल्पना मांडली आहे. या चर्चेला एमआयटी प्रयोगशाळांनीही मदत केली होती. तथापि, 2008 च्या आर्थिक संकटामुळे स्मार्ट शहरांच्या चर्चेला जोर आला. परौतीस, बेनेट, आणि हेराकलेऊस (2014) च्या मते, या कालावधीत शहरी आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणामध्ये कपात झाली, ज्यामुळे सार्वजनिक शहरी सेवा प्रदान करण्यासाठी खाजगी क्षेत्राची मदत आवश्यक होती. त्यामुळे स्मार्ट सिटी मॉडेल उदयास आले. आय बी एम ने 2011 मध्ये "स्मार्टर शहरे" ट्रेडमार्कची अधिकृतपणे नोंदणी केली. हॉलंड्स (2008) नुसार स्मार्ट शहरे ही एक विकसनशील संकल्पना आहे ज्याचा अर्थ वेगवेगळ्या लोकांसाठी वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. परिणामी, "स्मार्ट सिटी" या शब्दाची एकच व्याख्या नाही.

बर्रीअणुइवो इट अल च्या मते (2012), एक स्मार्ट शहर असे आहे जे एकात्मिक, राहण्यायोग्य आणि शाश्वत शहरी केंद्रे तयार करण्यासाठी सर्व उपलब्ध तंत्रज्ञान आणि संसाधने बुद्धिमान आणि समन्वित पद्धतीने वापरते.

2014 मध्ये, भारत सरकारने स्मार्ट शहरे अशी शहरे म्हणून परिभाषित केली जी आर्थिक वाढ, रोजगार निर्मिती आणि त्यांच्या नागरिकांच्या विस्तृत विभागासाठी, त्यांच्या कौशल्य, शिक्षण किंवा उत्पन्नाची पर्वा न करता उत्पन्न निर्मितीच्या दृष्टीने टिकाऊ आहेत.

मार्शल लाचुन इट अल च्या मते, तेथे बरेच स्मार्ट शहर उपक्रम आहेत. शहरे अधिक कार्यक्षमतेने चालवण्यासाठी, विद्यमान पायाभूत सुविधांचा सर्वोत्तम वापर करण्यासाठी, विविध व्यवसायांमधील सहकार्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि खाजगी आणि सार्वजनिक दोन्ही क्षेत्रांमध्ये नवीन व्यवसाय मॉडेल्सना प्रोत्साहन देण्यासाठी हे उपक्रम डेटा आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करतात.

स्मार्ट सिटी बनवणाऱ्या काही गोष्टी म्हणजे पुरेसे पाणी, पुरेशी वीज, सुव्यवस्थित कचरा, सुनियोजित शहरी गतिशीलता आणि सार्वजनिक वाहतूक, प्रत्येकासाठी घरे, मजबूत आयटी कनेक्टिव्हिटी आणि डिजिटलायझेशन, ई-गव्हर्नन्स आणि नागरिकांचा सहभाग,

शाश्वततेवर भर. विकास आणि आरोग्य आणि शिक्षण, नागरिकांसाठी, विशेषतः वृद्ध, मुले आणि महिलांसाठी सुरक्षा.

५.४ स्मार्ट सिटीची वैशिष्ट्ये

- क्षेत्र-आधारित विकासामध्ये मिश्र-वापराच्या विकासास प्रोत्साहन देणे. ते एकमेकांना लागून असलेल्या समरूप क्रियाकलाप आणि जमिनीच्या वापरांची साखळी स्थापन करून अनियोजित प्रदेशांसाठी योजना बनवण्याचा प्रयत्न करते, त्यामुळे जमीन वापराची कार्यक्षमता वाढवते. राज्ये बदलास अनुकूल अशी धोरणे लागू करून जमीन वापराच्या लवचिकतेला प्रोत्साहन देतील.

- घरे अधिक सुलभ करण्यासाठी. स्मार्ट सिटीचा उद्देश महत्त्वाचा आहे कारण तो सर्वांसाठी घरांच्या संधींचा विस्तार करण्याचा प्रयत्न करतो.

- शहराची गर्दी कमी करणे, स्थानिक अर्थव्यवस्थेत सुधारणा करणे, वायू प्रदूषण आणि संसाधनांच्या ऱ्हासाचा सामना करणे, संपर्क वाढवणे आणि सुरक्षा प्रदान करणे स्मार्ट सिटीचा उद्देश चालता येण्याजोगा परिसर विकसित करणे हा आहे. पायी चालणाऱ्यांना आणि दुचाकींसाठी उपयुक्त असे रस्ते जाळे तयार केले जातील.

- नागरिकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी क्रीडांगणे, उद्याने आणि मनोरंजन क्षेत्रे यांसारख्या खुल्या जागांचे संवर्धन आणि विकास करणे.

- वाहतुकीच्या विविध पद्धतींचा प्रचार करणे.

- किफायतशीर आणि नागरिकांसाठी अनुकूल सरकारचे स्वरूप विकसित करणे. उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता प्रदान करण्यासाठी ऑनलाइन सेवांवर अवलंबून राहणे, जसे की फीडबॅकसाठी ई-समूह, सेवा खर्च कमी करण्यासाठी मोबाइल वापरणे आणि कार्यक्रमांचे ऑनलाइन निरीक्षण इ.

- शहराला इतर गोष्टींबरोबरच तिची संस्कृती, शिक्षण आणि खेळ यांच्या आधारे एक वेगळे चरित्र प्रदान करणे.

- शहरे अधिक राहण्यायोग्य बनवण्यासाठी क्षेत्र-आधारित विकासाद्वारे पायाभूत सुविधा आणि सेवा यासारख्या शहरी समस्यांवर बुद्धिमान उपाय लागू करणे.

तुमची प्रगती तपासा

१. स्मार्ट सिटी म्हणजे काय?

२. स्मार्ट सिटीचे घटक स्पष्ट करा.

३. स्मार्ट सिटीची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये कोणती?

५.५ स्मार्ट शहरांची गरज

इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापासून भारतात शहरे अस्तित्वात आहेत. यात धार्मिक, व्यावसायिक आणि उत्पादन क्षेत्रांसह विविध शहरांची श्रेणी आहे. तथापि, जसजशी लोकसंख्या वाढत गेली, आणि पद्धतशीर नियोजन आणि दृष्टीचा अभाव, तसेच वसाहतवादामुळे, रहिवाशांच्या गरजा किंवा पर्यावरणाच्या चिंतेशी जोडलेले नसून, नागरी विकास अव्यवस्थितपणे झाला. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा प्रभावीपणे वापर करण्यासाठी आणि त्यांना स्थानिक गरजांशी जोडण्यासाठी भारत सरकारने स्मार्ट सिटी मिशन हा संपूर्ण भारत उपक्रम म्हणून सुरू केला. राज्याची भूमिका ही सुविधा देणाऱ्याची आहे, लोकांना अल्प आणि दीर्घकालीन प्रकल्पांचा पाठपुरावा करण्यासाठी आणि योग्य तंत्रज्ञानाची निवड करण्यात मदत करणे. सु-परिभाषित स्मार्टनेस मेट्रिक्सचा वापर करून देखरेख करता येईल अशी दीर्घकालीन वाढही राज्याला साधायची होती. स्मार्ट शहरे त्यांच्या रहिवाशांना उत्तम नियोजन आणि विकास, ई-गव्हर्नन्स, स्थानिक आर्थिक विकास, वाढीव उत्पादकता आणि पुनर्वापर, पुनर्वापर आणि कमी करण्याच्या तत्त्वावर आधारित कचरा व्यवस्थापन प्रणालीद्वारे लाभदायक ठरतील. यामध्ये स्मार्ट सिटी वॉटर इन्फ्रास्ट्रक्चर देखील असेल, ज्यामध्ये स्मार्ट मीटर, गळती शोधणे आणि प्रतिबंध करणे समाविष्ट आहे. हरित बांधकाम, स्मार्ट पार्किंग, बुद्धिमान वाहतूक व्यवस्थापन आणि एकात्मिक मल्टीमोडल वाहतूक ही काही उदाहरणे आहेत.

सर्व नागरिकांचे कल्याण, तसेच जोडणी, समानता, कार्यक्षमता आणि दूरदृष्टी या स्मार्ट शहरांच्या विकासामागील प्रेरक शक्ती असतील.

५.६ स्मार्ट शहरांचे आधारस्तंभ

- **स्मार्ट गव्हर्नन्स:** वीस वर्षांच्या कालावधीत, स्मार्ट शहरांना स्मार्ट गव्हर्नन्ससाठी सुमारे $1.2 ट्रिलियनची आवश्यकता असेल. हे पूर्ण करण्यासाठी सरकारने एफडीआयचे नियम कमी केले. सरकारने डिजिटलायझेशनसाठी सुमारे $83 दशलक्ष ठेवले आहेत. 500 शहरी केंद्रांच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी धोरण तयार करण्यात आले. शहरी विकास मंत्रालयाचा राज्याच्या २९ राज्यांमध्ये प्रत्येकी दोन स्मार्ट शहरे बांधण्याचा मानस आहे.

- शहरी विकास मंत्रालयाने भारतातील 29 राज्यांपैकी प्रत्येकी दोन शहरे स्थापन करण्याची कल्पना केली.

- **स्मार्ट ग्रीड:** स्मार्ट ऊर्जा प्रणालीचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे विजेचा सार्वत्रिक प्रवेश, तसेच स्मार्ट ग्रीड चाचणी बेड आणि नॉलेज सेंटरचे बांधकाम, तसेच आठ स्मार्ट ग्रिड प्रकल्पांची अंमलबजावणी. याशिवाय, 2012 ते 2017 दरम्यान 88,000 मेगावॅट नवीन उत्पादन क्षमता जोडली जाईल. 2021 पर्यंत सुमारे 130 स्मार्ट मीटर बसवले जातील.

- **स्मार्ट वातावरण :** शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत 30,000 मेगावॅट जोडण्याचा नवीन आणि नवीकरणीय ऊर्जा मंत्रालयाचा

मानस आहे. त्याचप्रमाणे, भारताचे जल संसाधन मंत्रालय पाणी आणि सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्याच्या उद्देशाने जल क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याचा मानस आहे. भारत सरकारने, जागतिक बँकेच्या सहकार्याने, आसाम, उत्तर प्रदेश, झारखंड आणि बिहारसह अनेक राज्यांमध्ये ग्रामीण पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता प्रकल्प सुरू केले आहेत.

- **स्मार्ट वाहतूक:** देशाच्या सतत वाढणाऱ्या शहरी लोकसंख्येला मदत करण्यासाठी भारत सरकार एक स्मार्ट वाहतूक व्यवस्था स्थापन करण्याचा मानस आहे. हे पूर्ण करण्यासाठी, सरकारने 2020 पर्यंत इलेक्ट्रिक आणि हायब्रीड वाहनांच्या निर्मितीला गती देण्याची आणि 2027 पर्यंत सर्व राज्य आणि राष्ट्रीय महामार्गांवर चार्जिंग स्टेशन्स स्थापित करण्याची योजना अधिकृत केली आहे. याव्यतिरिक्त, सरकार भुयारी मार्ग, मोनोरेल, आणि हाय-स्पीड ट्रेन या विकासामध्ये गुंतवणूक करण्याचा मानस आहे.

- **स्मार्ट आयसीटी :** केंद्रीय मंत्रालयाचा सुरक्षित शहर प्रकल्प मुंबई, दिल्ली, चेन्नई आणि अहमदाबादसह सात भारतीय शहरांमध्ये तंत्रज्ञानाच्या वाढीवर लक्ष केंद्रित करण्याचा प्रयत्न करतो.

- **स्मार्ट इमारती:** स्मार्ट इमारतींच्या विकासामुळे पाण्याचा वापर जवळपास तीस टक्के कमी होईल, ऊर्जा वापरात चाळीस टक्के कपात होईल आणि इमारत देखभाल खर्चात दहा ते तीस टक्के कपात होईल.

- **स्मार्ट आरोग्य:** सरकारने 2014-15 मध्ये आरोग्य बजेटमध्ये 27% वाढ केली आहे, प्रत्येकासाठी स्वस्त आरोग्य सेवा सुनिश्चित करण्याच्या उद्दिष्टाने. तसेच देशभरात बारा सरकारी वैद्यकीय महाविद्यालये आणि सहा एम्स-शैलीच्या संस्था स्थापन करण्याची योजना आखली. तेथील रहिवाशांना सुलभ, स्वस्त आणि प्रभावी आरोग्य सेवा प्रदान करणे हे सरकारचे ध्येय आहे.

- **स्मार्ट शिक्षण:** परदेशी सरकार आणि गैर-सरकारी संस्था स्मार्ट सिटी उपक्रमांवर भारत सरकारसोबत भागीदारी करत आहेत. भारत सरकारने शिक्षण उद्योगात 100 टक्के एफडीआयला परवानगी दिली आहे. औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी कामगारांना प्रशिक्षण देण्याच्या उद्देशाने 1,000 खाजगी संस्थांची निर्मिती करण्याचा मानव संसाधन विकास मंत्रालयाचा मानस आहे.

५.७ पुढील आव्हाने

गर्दी, अपुरीआणि निकृष्ट पायाभूत सुविधा, प्रदूषण आणि बिघडत चाललेले राहणीमान यासारख्या विविध कारणांमुळे भारताच्या स्मार्ट सिटी संकल्पनेसाठी शहरी शाश्वतता ही एक महत्त्वाची अडचण आहे. त्यामुळे सध्याच्या शहरांची पुनर्रचना करण्यात आणि नवीन स्मार्ट शहरे विकसित करण्यात अडचणी निर्माण होतात. याव्यतिरिक्त, भारतातील महानगर पालिका सरकारांकडे संसाधन विकासासाठी मर्यादित आर्थिक स्वायत्तता आणि क्षमता आहेत. ते आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून आहेत. अशा प्रकारे, जटिल संस्थात्मक संरचना आणि आच्छादित न्यायिक जबाबदाऱ्या कार्यक्रमांच्या कार्यक्षम अंमलबजावणीमध्ये आणि

रहिवाशांना सेवांच्या तरतूदीमध्ये अडथळा आणतात. याव्यतिरिक्त, विद्यमान मालमत्तेची अपुरी देखभाल आणि ऑपरेशनमुळे महानगर प्रदेशांच्या अडचणी वाढल्या आहेत.

या अडचणी दूर करण्यासाठी सरकारने स्मार्ट सिटी उपक्रम सुरू करण्यासाठी पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. स्मार्ट शहरांच्या वाढीसाठी आणि नियोजनासाठी सरकारचा दृष्टिकोन अधिक समावेशक असायला हवा. हे करण्यासाठी, शहरी स्थानिक सरकारे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असण्यासाठी आणि प्रभावी स्थानिक उपाय शोधण्यासाठी सक्षम असणे आवश्यक आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांनी परिस्थितीला त्वरीत प्रतिसाद देण्यासाठी, नागरिकांच्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी अनुकूल आणि कल्पक असण्यासाठी तयार आणि सुसज्ज असले पाहिजे.

दुसरी समस्या म्हणजे भारताची गुंतागुंतीची सामाजिक रचना, ज्यात विविध सामाजिक-धार्मिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, भारतात, त्यातील बहुतेक रहिवासी झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात. स्मार्ट शहरांनी त्यांच्या गोपनीयतेचे रक्षण करताना आणि त्यांची सुरक्षा राखताना या विविध गटांना सेवा दिली पाहिजे. त्याच बरोबर, स्मार्ट शहरांच्या सेवा आणि पायाभूत सुविधा समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचल्या पाहिजेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. स्मार्ट सिटीची गरज का आहे?

२. स्मार्ट सिटीचे आधारस्तंभ स्पष्ट करा.

३. भारतातील स्मार्ट शहरे विकसित करण्यासाठी कोणती आव्हाने आहेत?

५.८ कोची आणि जयपूर शहरांची केस स्टडी

कोची हे भारताच्या केरळ राज्याच्या पश्चिम किनाऱ्याजवळ स्थित आहे. हे केरळची व्यावसायिक, औद्योगिक, पर्यटन आणि शैक्षणिक राजधानी आहे, तसेच राज्याच्या प्रमुख बंदर शहरांपैकी एक आहे. युरोपियन वसाहत ते प्रादेशिक शहरी केंद्रापर्यंत, शहर विकसित झाले आहे. कोचीची अर्थव्यवस्था नारळापासून मिळणारी उत्पादने, काजू, रबर आणि मासे यांच्या निर्यातीवर आधारित आहे. त्यात पंचावन्न कृषी आणि अन्न-उत्पादक उद्योग, तसेच रसायने, कापड, लेटेक्स उत्पादने, इलेक्ट्रॉनिक हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर, जैवतंत्रज्ञान आणि अभियांत्रिकीसह सर्वाधिक औद्योगिक केंद्रीकरण आहे. कोचीच्या अलीकडच्या प्रमुख विकास उपक्रमांमध्ये मेट्रो रेल्वे, एलएनजी, जागतिक दर्जाचे कंटेनर ट्रान्स-शिपमेंट हब इत्यादींचा समावेश आहे. तथापि, शहराला वाहतूक आणि पायाभूत सुविधांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे संसाधनांचा अपव्यय, वाहतूक कोंडी आणि प्रदूषण होते.

समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी केरळ सरकार आणि दुबईच्या TECOM ने स्मार्ट सिटी कोची PP उपक्रमात सहकार्य केले. स्मार्ट सिटी मिशनचा भाग म्हणून 100 स्मार्ट शहरे विकसित करण्यासाठी भारत सरकारने निवडलेल्या 20 शहरांपैकी हे एक आहे. हा प्रकल्प

एकल सेझ म्हणून नियुक्त करण्यात आला आहे आणि तो 246 एकर जमिनीवर पसरलेला आहे; अंदाजे 90,000 लोकांना रोजगार मिळण्याची अपेक्षा आहे. हा प्रकल्प दुबई इंटरनेट सिटी आणि दुबई नॉलेज सिटी यांच्या संयुक्त विद्यमाने विकसित केला जात आहे. 2015 पर्यंत पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवून स्मार्ट सिटी योजना 2011 मध्ये सुरू करण्यात आली होती. पूर्ण झाल्यानंतर, शहर लोकांना आधुनिक व्यावसायिक आणि निवासी जागा, तसेच शैक्षणिक संस्था आणि आदरातिथ्य उद्योगांच्या रूपात मजबूत आधारभूत पायाभूत सुविधा प्रदान करेल. हा प्रकल्प सेझ म्हणून विकसित केल्यामुळे, व्यावसायिक क्षेत्राला सेझ प्रोत्साहनांचा फायदा होईल.

या प्रकल्पांचे महत्त्वाचे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. उच्च बँडविड्थ आणि सुरक्षित रिमोट कनेक्शनमध्ये सहज प्रवेश

२. निवासी आणि व्यावसायिक युनिट्ससाठी हाय स्पीड इंटरनेट.

३. वनस्पती आणि जीवजंतूंचे जतन, कामावर चालणे, सायकल ट्रॅकचे बांधकाम, सायकल डॉकिंग स्टेशनची स्थापना, आधुनिक फूटपाथ रेन वॉटर हार्वेस्टिंग सिस्टीम, डिजिटलीकृत दूरसंचार नेटवर्क इत्यादीद्वारे पर्यावरणाची शाश्वतता.

४. सौरऊर्जेवर चालणारे दिवे, नैसर्गिक वायुवीजन आणि ग्रीन बिल्डिंगचा वापर करून ऊर्जेची बचत करणे.

तथापि, स्मार्ट शहरे आव्हानांशिवाय नाहीत. CSML ने हाती घेतलेले अनेक प्रकल्प वादात अडकलेले आहेत. स्थानिक लोकही या प्रकल्पाला विरोध करत आहेत (सुशील कुमार, 2020).

जयपूर

भारतातील गुलाबी शहर, जयपूर हे राजस्थानची राजधानी आहे. या शहराची स्थापना महाराजा स्वाई जयसिंग द्वितीय यांनी केली होती. शहरामध्ये हवा महल, अंबर किला आणि सिटी पॅलेस सारख्या भव्य इमारती आणि चित्तथरारक वास्तुकला आहे आणि ते गंगौर महोत्सवासारख्या प्रमुख पर्यटन स्थळांचे आयोजन देखील करते. 2011 च्या जनगणनेनुसार, शहराची लोकसंख्या 484.64 चौरस किलोमीटरमध्ये 6,663971 लोकसंख्या आहे. हे शहर केवळ पर्यटकांच्या आकर्षणासाठीच प्रसिद्ध नाही, तर आयटी क्षेत्रातील वाढीलाही जोर मिळत आहे. व्यवसाय करणे सुलभ करणे, गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि लोकांना उत्तम नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून देणे यासाठी ते भारतात सहाव्या क्रमांकावर आहे. यामध्ये प्रतिष्ठित शैक्षणिक आणि प्रशिक्षण संस्था देखील आहेत. हे कापड उद्योग, रत्न आणि खनिज उद्योग आणि जगातील सर्वात मोठे IT SEZ आहे. शहराच्या सुधारित पायाभूत सुविधा, ज्यामध्ये आंतरराष्ट्रीय विमानतळ, इंटरसिटी बसेस आणि मेट्रो ट्रेनचा समावेश आहे, मानसरोवर आणि विवेक विहार सारख्या क्षेत्रातील रिअल इस्टेट मार्केटला चालना देईल.

जयपूर शहराची निवड स्मार्ट सिटी मिशनचा भाग म्हणून क्षेत्र आधारित विकासासाठी करण्यात आली. हे परंपरा आणि आधुनिकतेचे संश्लेषण असून, जागतिक दर्जाचे स्मार्ट हेरिटेज शहर तसेच पर्यटकांचा अनुभव वाढविण्यासाठी स्मार्ट आणि टिकाऊ पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट आहे. त्याशिवाय, चांगल्या पायाभूत सुविधा आणि सेवा प्रदान करण्यासाठी, तसेच नागरिक, पर्यटक आणि समाजातील वंचित घटकांना सेवा देऊन सामाजिकदृष्ट्या सर्वसमावेशक करण्यासाठी ICT चा वापर करून नाविन्यपूर्ण बनण्याचे उद्दिष्ट आहे. अशाप्रकारे, शहराची गर्दी कमी करण्यासाठी मल्टीमोडल मोबिलिटीला चालना देणे आणि शहरात चांगली स्वच्छता आणि स्वच्छता प्रदान केल्याने लोकांचे जीवनमान सुधारेल.

या प्रकल्पाचे प्रमुख घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

१. दर्शनी भाग सुधारणा आणि सुशोभीकरण

२. राजस्थान स्कूल ऑफ आर्ट्ससह किशनपूर बाजारातील हेरिटेज इमारतींचे संवर्धन आणि जीर्णोद्धार.

३. बुद्धिमान आणि टिकाऊ पायाभूत सुविधा, जसे की एकात्मिक वाहतूक व्यवस्थापन प्रणाली असलेले स्मार्ट रस्ते, CCTV, WIFI, सुरक्षित पादचारी हालचाल, चार्जिंग पॉईट्स, बुद्धिमान दिवे आणि पार्किंग व्यवस्था, चालण्यायोग्यता, सार्वजनिक बाइक शेअरिंगला प्रोत्साहन देणे, इ.

४. कार्यक्षम घनकचरा व्यवस्थापन

वीस शहरांच्या पहिल्या यादीसाठी निवडण्यात आलेले जयपूर शहराच्या काही भागांचे सुशोभीकरण आणि पुनर्संचयित करण्यापलीकडे जाण्यात कमी पडले आहे. जेएससीएल आर्थिक संकटात सापडल्याने आणि त्यानंतरच्या सरकारकडून कोणतेही समर्थन नसल्यामुळे, या प्रकल्पाचा शुभारंभ झाला आहे. जीवनाच्या गुणवत्तेच्या बाबतीत जयपूर शहरातील रहिवाशांचे जीवन बदललेले नाही (TNN, 2019).

तुमची प्रगती तपासा

१. स्मार्ट सिटी ‘कोची’ वर एक टीप लिहा.

२. ‘स्मार्ट सिटी जयपूर परंपरा आणि आधुनिकतेचे मिश्रण’. टिप्पणी लिहा.

५.९ सारांश

भारतातील शहरे गर्दी, बेरोजगारी, प्रदूषण आणि ढासळत चाललेल्या पायाभूत सुविधांसारख्या समस्यांनी ग्रासलेली आहेत. या अडचणींवर उपाय म्हणजे मानव-केंद्रित शहरी रचना, तंत्रज्ञानावर आधारित शहरी नियोजन नाही. खरंच, तंत्रज्ञानामुळे शहरी गरिबांसाठी फायदेशीर परिवर्तन झाले पाहिजे.

भारतातील स्मार्ट सिटी उपक्रमांच्या चौकटीत, भौतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक पायाभूत सुविधा वाढवण्याची प्रक्रिया सर्वांगीण विकास प्रदान करण्याच्या उद्देशाने आहे. हे शहरी रेट्रोफिटिंग, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि सेवा वितरणावर लक्ष केंद्रित करते. स्मार्ट सिटी योजनांचा एक उद्देश गुंतवणुकीला आकर्षित करून आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करून लोकांचे जीवनमान सुधारणे, त्यामुळे वाढ आणि आर्थिक विकासाला चालना देणे हे होते. तथापि, सध्याच्या स्वरूपात स्मार्ट सिटी योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी सामाजिक खर्च आहे.

दास (2019) असा विश्वास करतात की भारतातील 100 स्मार्ट शहरांचा उपक्रम शहरांना वस्तूंमध्ये रूपांतरित करतो आणि शहरांचे सुधारित जीवनमान आणि शाश्वतता हे शहरी खाजगीकरणाला हातभार लावणाऱ्या संकुचित आर्थिक दृष्टीकोनासाठी केवळ एक स्मोक्सस्क्रीन आहे. दीर्घकाळात, ही रणनीती लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेल्या सरकारांना खोडून काढेल, परिणामी शहरी गरिबांना दुर्लक्षित करताना मोठ्या प्रमाणात श्रीमंतांना फायदा होणारी खंडित वाढ होईल.

शहरांचे जगण्याचे संकेतक जसे विकसित केले जातात त्याच पद्धतीने मानवी हक्क निर्देशक तयार करण्याची गरज आहे. सर्वसमावेशक मानवी हक्क निर्देशांकाचा विकास सुनिश्चित करण्यासाठी सरकारने तज्ञ, नागरी समाज संस्था, नागरिक आणि गैर-सरकारी संस्थांचा समावेश केला पाहिजे. स्मार्ट सिटी योजनेत एससी, एसटी, महिला, मुले, ज्येष्ठ नागरिक, रस्त्यावरील मुले, बेघर, स्थलांतरित आणि धार्मिक अल्पसंख्याक यांसारख्या अल्पसंख्याकांच्या गरजांना प्राधान्य दिले पाहिजे.

५.१० प्रश्न

१. स्मार्ट सिटी म्हणजे काय? भारतातील स्मार्ट शहरांची वैशिष्ट्ये आणि गरज यावर चर्चा करा.

२. कोची आणि जयपूर या स्मार्ट शहरांवर छोट्या नोट्स लिहा

३. स्मार्ट सिटी योजना आणि भारतातील वाढीचे समीक्षणात्मक विश्लेषण करा.

५.११ संदर्भ

1. Albino. V, Berardi. U and Dangelico. R, 2015, Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives, Journal of Urban Technology 22(1).

2. Barrionuevo J.M, Berrone P., and Ricart J.E., 2012, ‘Smart Cities, Sustainable Progress, IESE.

3. Bhattacharya. S and Rathi. S, 2015, ‘Reconceptualising Smart Cities: A Reference Framework for India, CSTEP-Report.

4. Das. D. 2019, 'In Pursuit of being Smart? A critical analysis of India's Smart cities endeavour, Urban Geography.

5. Dr.Moses and Dr.Elango, 2017, 'A critical analysis of Smart Cities Approaches in India, IJARIIE, Vol.3, Issue 4.

6. Exploratory Research on Smart Cities, 2015, cidco-smartcity.niua.org

7. Gupta. K and Hall. R, 2017, 'The Indian Perspective of Smart Cities',

https://www.researchgate.net/pubication/318410262

8. Hollands. R, 2008, 'Will the real smart city please stand up? Intelligent, Progressive or Entrepreneurial?' City, Vol.12, Issue 3.

9. India's Smart Cities Mission: Smart for Whom? Cities for Whom?, 2018, Housing and Land Rights Network, New Delhi

10. Kunkulol, M.K and Waghware. A, 2016, 'Smart City Development and Progress Indian Scenario', Vol.8, Issue 7.

11. M.L M,arshal Llacuna, J. Colomer Llima's and J. Mele'ndez-Frigola, 2014, 'Lessons in Urban monitoring taken from sustainable and livable cities to better address the smart cities initiative: Need for Intelligent Indexes', Technological forecasting and social change.

12. Ministry of Housing and Urban Affairs, Govt. of India.

13. Ministry of Urban Development, Government of India, 2015, Smart Cities Mission Statement and Guidelines.

14. M.K Sushil Kumar, 2020, 'Smart City projects face uncertain future'.

15. Paroutis.S, Bennett. M and Heracleous. L, 2014, 'A strategic view on Smart City Technology: The Case of IBM smarter cities during a recession', in press at Technological forecasting and social change, special issue upgrading a city via Technology.

16. Rumi. A, 2016, 'Challenge of Making Smart Cities in India', Asie Vissions, Vol.87, ifri.

17. TNN, 2019, 'Jaipur: No 'smart work', projects fail to pep up city life'.

❖❖❖❖

६

खुल्या जागांच्या उपलब्धतेचा अभाव, रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाले, रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेता कायदा २०१४

घटक रचना

६.० उद्दिष्टये

६.१ प्रास्ताविक

६.१ १ खुल्या जागांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

६.२ खुल्या जागांचे वर्गीकरण

६.३ शहरांमधील खुल्या जागांची भूमिका

६.४ खुल्या जागांच्या उपलब्धतेचा अभाव

६.५ रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाले यांचा जागेसाठीचा लढा

६.६ भारतातील रस्त्यावरील किरकोळ विक्री

६.७ किरकोळ विक्रेता कायदा २०१४

६.८ कायद्याचा मागोवा

६.९ सारांश

६.१० पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

६.११ सरावासाठी स्वाध्याय

६.१२ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

६.० उद्दिष्टये

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला –

खुल्या जागा आणि रस्त्यावरील किरकोळ विक्री या संकल्पनेचे आकलन होईल.

रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेत्यांच्या समस्यांचा शोध घेणे शक्य होईल.

रस्त्यावरील किरकोळ विक्री कायदा २०१४ मूल्यमापन करणे.

६.१ प्रास्ताविक

खुल्या जागा ह्या नागरी व्यवस्थेचा महत्वाचा भाग आहेत. त्या विशेष प्रकारचे कार्य करीत असतात. नागरी जीवनाच्या गुणवत्तेसाठी नागरी भागात खुल्या जागांची

आवश्यकता असते. नागरी लोकांच्या विविध गरजा खुल्या जागा भागवत असतात. खुल्या जागा नागरी लोकांच्याजीवनमानाचा दर्जा उंचवट असतात. खुल्या जागांचे योगदान हे केवळ परिस्थितीकीय नाही तर नागरी लोकांचे सामाजिक-मानसिक समाधान करण्यामध्येही आहे. त्या शहरी आहे. त्या शहरी जीवनास जगण्यायोग्य बनवितात. खुल्या जागा शहराच्या सांस्कृतिक विविधतेला साजरा करण्याचे ठिकाण आहे आणि नागरी रहीवाशांना नैसर्गीक प्रक्रियांमध्ये सहभागी होण्यास त्यांच्या स्मृती जगविण्यास ह्या खुल्या जागा जणू परवानगीच देतात. पण खुली जागा सहज उपलब्ध होत नाही. तिचे वितरण आणि संपादन ह्या शहरांसाठी प्रमुख समस्या आहेत.

विकसित न झालेला जमिनीचा भाग अशी खुल्या जागेची व्याख्या करता येईल. तिथे कसल्याही प्रकारचे बांधकाम किंवा इमारती नाहीत. खुल्या जागांचा अर्थ हा उद्याने आणि नैसर्गिक क्षेत्र यांच्यापुरता मर्यादित नाही तर अनैसर्गिक सार्वजनिक जागा, क्रीडा संकुले, रस्ते, शाळांची मैदाने, दफनभूमी, क्रीडांगणे, रिकामे प्लॉट, बसण्याच्या जागा आणि सार्वजनिक जागा असा त्याचा विस्तार करता येईल. यामध्ये गावात, झाडाझुडपांनी आच्छादलेली हरित जागा आणि उद्याने सामुदायिक बगीचे यांचाही समावेश होतो. खुल्या जागा समाजाच्या सदस्यासाठी खुल्या आणि त्या योग्य नियोजन आणि आराखड्यावर आधारलेल्या असतात. काही विद्वान असा विचार करतात की, निवासस्थाने, वाणिज्य आणि दळणवळणाच्या जागा यांच्या तुलनेने शहरवासियांच्या सांस्कृतिक, मनोरंजनात्मक आणि नैसर्गिक गरजा भागविण्याऱ्या म्हणून खुल्या जागांकडे दुर्लक्ष केले जाते.

६.१.१ खुल्या जागांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

अभ्यासका खुल्या जागांच्या ऐतिहासिक विकासावर प्रकाश टाकतात. त्यांच्या मते, खुल्या जागांच्या इतिहासाची सुरुवात प्राचीन काळापासून होते. उदा. इजिप्शियन, रोम, ग्रीक यांच्या प्राचीन संस्कृतीमधील ग्रीक होली गार्डन आणि इतर यांचा जाणीवपूर्वक वापर होत होता. वसाहतीसाठी किंवा वसतिस्थानासाठी खुल्या जागांचे महत्व हे तत्कालीन सामाजिक नियमाने आणि लोकांच्या गरजा यावर आधारित सभ्यतांच्या विकसनाबरोबर सातत्याने विकसित होत राहिले. भारतातसुद्धा वैदिक स्त्रोत खुल्या जागांच्या अस्तित्वाला अधोरेखित करतात ज्या जागा खाजगी आणि सामान्य आवार असत. इस्लाम शहरांमध्ये सुद्धा मस्जिदी आणि मदरशे यांच्यासाठी खुल्या जागांची संकल्पना अस्तित्वात होती. आधुनिक काळात नागरी स्थापत्य खुल्या जागांच्या विकासाद्वारे शहराच्या विशिष्ट भागांना उंचावण्याचा आणि सुंदर करण्याचा प्रयत्न करते. जे नागरी नुतनीकरण कार्यक्रमाचे सामान्य वैशिष्टय आहे. याची सुरुवात उद्याने आणि हरीतपट्टे, रस्ते यांच्या नुतनीकरण आणि उभारणीने होते. अलीकडच्या काळात शासकीय क्षेत्राशिवाय खाजगी क्षेत्र सुद्धा खुल्या जागांच्या व्यवस्थापन आणि विकासामध्ये महत्वाची भूमिका बजावत आहे.

६.२ खुल्या जागांचे वर्गीकरण

खुल्या जागांचे पारंपारिक आणि आधुनिक असे वर्गीकरण करता येऊ शकते ते खालीलप्रमाणे :

अ) पारंपारिक :

१) **निवासी पातळी :** खुल्या जागा या निवासी क्षेत्रामध्ये विकसित केल्या जातात. या खुल्या जागांकडे स्थानिक शासन शहराच्या निश्चित खुल्या जागेच्या भूभागाचा एक भाग म्हणून पाहते. उदा. क्रीडांगणे

२) **शेजारील क्रीडांगणे :** अशी क्रीडांगणे बालकांना आणि प्रौढांसाठी सीईसुविधा पुरवितात. उदा. व्यायामाची साधने, झोके, सी-सॉ आणि घसरगुंडी इ.

३) **सार्वजनिक जागा :** शहरामधील केंद्रवर्ती असणाऱ्या अशा जागांचा विकास आणि त्यांचे व्यवस्थापन स्थानिक प्रशासनाकडून केला जातो. उद्यानांच्या तुलनेने अशा प्रकारच्या जागांचा आकार मोठा असतो.

४) **रस्ताच्याकडेचे मॉल्स :** अशा प्रकारचे मॉल्स मुख्य रस्त्याह्य जवळ वसलेले असतात. शहरातील या जागा सामाजिक, मनोरंजनात्मक आणि प्रशासकीय हेतूंसाठी कामी येतात.

ब) निर्माण केलेल्या खुल्या जागा :

आजकाल जास्तीत जास्त शहरवासीय समुदायाबरोबर संबंध ठेवू इच्छितात. ते आपल्या नव्या कल्पनांना घेऊन या जागांसाठी येतात. त्यामध्ये खालील जागांचा समावेश होतो.

अ) सामुदायिक खुल्या जागा : या जागा निर्माण केल्या जातात. त्या स्थानिक रहिवाश्यांच्या स्वतःच्या मालकीच्या असतात किंवा त्यांच्याकडूनत्याचे व्यवस्थापन केले जाते. उदा. क्रीडांगणे, सामुदायिक बगीचे इ. हे खाजगी जमिनीवर विकसित केले जातात म्हणून यांच्याकडे सहकाराच्या खुल्या जागांचा भाग म्हणून पहिले जात नाही.

आ) शेतकरी बाजार : शेतकरी बाजार हे सृजनशील खुल्या जागांच्या व्यवस्थेचा भाग असतात. हे बाजार विविध प्रकारच्या जागांमध्ये आढळतात. उदा. रिकामे भूखंड, रस्त्याच्या कडेला, उद्याने आणि रस्ते इ. शेतकरी बाजारामध्ये शेतकरी त्यांची कृषी उत्पादने विकतात. काही वेळा या जागा उपहारगृहे आणि किराणा दुकानासाठी वापरल्या जातात.

इ) रस्ते : रस्ते हे शहरात सहज उपलब्ध होणाऱ्या खुल्या जागा आहेत. हे रस्ते मुख्य आर्थिक क्रिया, सामाजिक अवकाश आणि प्रशासकीय जागा म्हणून उदयाला येतात.

ई) संक्रमण मॉल्स : संक्रमण मॉल्स हे रस्त्याच्या कडेच्या मॉल्सपेक्षा वेगळे आहेत. या जागा सार्वजनिक परिवहनासाठी राखीव असतात. उदा. रेल्वे, बसेस इ. दळणवळणाचे व्यवस्थापन करणे, चांगली सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उभी करणे, पादचाऱ्यांना संरक्षण देणे हे या जागांचे उद्देश असतात.

खुल्या जागांच्या उपलब्धतेचा अभाव, रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाले, रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेता कायदा २०१४

उ) जलाशय : शहरांमधील नद्या, नाले आणि तलाव यासारखे जलाशय हे सामाजिक कार्यक्रमासाठी, मनोरंजनासाठी आणि आनंद घेण्यासाठीची ठिकाणे म्हणून विकसित करण्याची जाणीव वाढलेली आहे. यामुळे शहरवासियांचे जीवन सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या उंचावते.

ऊ) सापडलेल्या जागा : सापडलेल्या जागा या नागरी क्षेत्रातील अनौपचारिक खुल्या जागा आहेत, यामध्ये रस्त्यांचे कोपरे, बस थांबे, पाठ रस्ते इ. चा समावेश होतो.

आपली प्रगती तपासूया :

१) खुल्या जागा म्हणजे काय?

२) शहरातील खुल्या जागांचे प्रकार स्पष्ट करा?

६.३ शहरांमधील खुल्या जागांची भूमिका

शहरांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, परिस्थितीकीय आणि आर्थिक कर्यांच्याद्वारे शहरांचा विकास शक्य आहे. असा शाश्वत विकास संपादन करण्यासाठी या खुल्या जागा निर्णायक भूमिका बजावतात.

परिस्थितीकीय :

जमिनीचे शोषण करून विकसित झाले आहेत. नागरीकरणाच्या अतिवेगाने नैसर्गिक भूभाग आणि परिसंस्था बदलत आहेत. त्याचा परिणाम परिसंस्थेच्या इतर घटकाच्या इतर घटकावर उदा. तलाव, नद्या, मिठागरे, जंगले, झाडे आणि प्राणी यावर होत आहे. विकासाच्या मानवकेंद्री दृष्टिकोनामुळे मानवाने अविचारीपणे पर्यावरणाचा ऱ्हास केला आहे. त्यामधून हवेचे प्रदूषण, जल प्रदूषण, पाण्याची टंचाई, भुस्सखलन, नैसर्गिक आदिवासींचा ऱ्हास, प्रजातींचे नष्ट होणे, महापूर आणि इतर यासारख्या घटना घडून येतात. प्रदूषण हे एक आजच्या शहरांना सामोरे जावे लागणारे प्रमुख आव्हान आहे. उदा. दिल्ली आणि मुंबई ही शहरे त्याचे आवश्यक प्रतिबिंब आपण जमिनींच्या उपयोगाचे कसे व्यवस्थापन करित आहोत आणि आपल्या शहराला आकार देत आहोत यावर पडते.

खुल्या जागांचे चांगले व्यवस्थापन केले तर या जागा शहराच्या पर्यावरणीय पैलूंचे व्यवस्थापन करण्यात महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. गवताने आच्छादलेल्या खुल्या जागा शहरवासियांच्या जीवन शास्वत आणि जगण्यायोग्य बनविण्यासाठी फायदेशीर आहेत. त्या खुल्या जागा जागतिक तापमान वाढीची भिंती कमी करतात, सावली आणि थंडावा देतात, हवेची गुणवत्ता उंचावतात, ध्वनी प्रदूषण कमी करतात. इ.

सामाजिक मानसशास्त्रीय भूमिका :

वाढत्या शहरीकरणाने शहरवासियांची खुल्या जागेसंबंधीची व्यस्तता आणि संपादन कमी केले आहे. शहरवासियांच्या कल्याणासाठी आणि शहरास जोवानायोग्य बनविण्यात खुल्या जागा निर्णायक भूमिका बजावतात. शहरी जीवन अनेक आव्हानांनी बनलेले आहे. त्याचा परिणाम म्हणून शहरवासीय हे नैराश्य, मानसिक आणि तणाव आणि चिंतेने ग्रासलेले असतात. उद्याने, क्रीडांगणे यासारख्या खुल्या जागा लोकांना मनोरानाजन आणि विरंगुळा पुरवीत असतात. खुल्या जागा केवळ शारीरिक आणि मानसिक सुदृढतेसाठीच फायदेशीर असतात असे नाही तर समुदाय आणि शहरविकासाचा त्या महत्वाचा भाग असतात. त्या सामाजिक अडथळे कमी करतात. विविध सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभूमीमधून आलेले लोक आणि या ठिकाणी एकमेकांशी आंतरक्रिया करतात.

सांस्कृतिक भूमिका :

खुल्या जागा या बहूसांस्कृतिक आणि बहूप्रजातिक असणाऱ्या शहरांना अवकाश देतात. विविध सांस्कृतिक समारंभाचे आयोजन करण्यासाठी सुविधा पुरवितात. शहरातील खुल्या जागा या क्षेत्रावर खाद्यान्न महोत्सव, सांस्कृतिक महोत्सव, फन फेअर यासारखे समारंभ आयोजित करण्याची संधी देतात. उदा. अंधेरीमधील कोळी समाजाच्या वतीने आयोजित केला जाणारा सी फूड महोत्सव आणि कालाघोडा येथील कालाघोडा फेस्टिवल इ.

३.४ खुल्या जागांच्या उपलब्धतेचा अभाव

भारतीय शहरे आणि नागरी विभाग गुंतवणुकीकडे आकर्षित झाले आहेत, त्यांच्या परिणामी विकास आणि उद्योग क्षेत्रात वाढ झाली आहे आणि स्थलांतरामुळे लोकसंख्येची वाढ झाली आहे. शहरातील ही वाढती लोकसंख्या आणि शहरांच्या सीमांच्या पलीकडील क्षेत्राचा बांधकाम विस्तार याचा नकारात्मक प्रभाव शहरातील खुल्या जागांच्या उपलब्धतेवर होत आहे. उदा. नद्या, तलाव, खाड्या हरित पट्टे, पाणथळ जागा, डोंगर खारफुटी, क्रीडांगणे समुद्रकिनारे इ. काळाच्या ओघात भारताच्या सर्व प्रमुख शहरातील खुल्या जागांचा संकोच होत आहे. उदा. मुंबई हे २५ दशलक्षपेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारे शहर त्यामुळे ते अति गर्दीचे आणि दाटवस्तीचे शहर झाले आहेत. मुंबईमध्ये केवळ ६ टक्के खुल्या जागा आहेत त्यापैकी ४० टक्के विकसित आणि वापरण्याजोग्या आहेत. मुंबईत प्रतिव्यक्ती केवळ ०.88 चौरस मीटरची खुल्या जागेची मागणी आहे तर बेंगलोर आणि दिल्ली सारख्या शहरांची अनुक्रमे ६०४ चौरस मीटर आणि १५ चौरस मीटरची मागणी आहे. महापालिकेचे आयुक्त श्री अजोय मेहता Transforming Urban Livability यावरील परिषदेमध्ये म्हणाले की शहर एका प्रमुख आव्हानाला सामोरे जात आहे ते आव्हान म्हणजे खुल्या जागेचा अभाव हे होय. मुंबईतील बहुतेक खुल्या जागा वापरण्याजोग्या नाहीत किंवा अंशत: वापरण्याजोग्या आहेत आणि अतिक्रमण झालेल्या आहेत. खुल्या जागेचे महत्व विविध नागरी समूहांना

लक्षात आल्यामुळे ते याविषयी आवाज उठवीत आहेत. उदा. Save Open Space आणि City Space इत्यादी.

पी. के. दास सारखे कार्यकर्ते आणि वास्तूविशारद यांनी मुंबईतील खुल्या जागेची व्यापक पाहणी हाती घेतली. त्यालाच Open Mumbai या नावाने ओळखले जाते. त्यांच्या या कार्याचे प्रदर्शन भरविले गेले त्याचे फलित म्हणजे राज्य आणि नागरी प्रशासनाच्या अधिकाऱ्यांचे त्याकडे लक्ष गेले. Juhu Vision Plan हा Mumbai प्रकल्पामध्ये योजिलेला होता. नंतर मुंबई महानगरपालिकेने त्याला मान्यता दिली. यामध्ये जुहूमधील सार्वजनिक जागांचा विचार, जुहू किनाऱ्याचे संरक्षण आणि सामाजिक सुविधा आणि संपर्कव्यवस्था यामध्ये सुधारणा इ.चा समावेश होता.

६.५ रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाले यांचा जागेसाठीचा लढा

रस्ता हा बहुतेक सार्वजनिक असतो. तो प्रतिसादक्षम, संपादनक्षम, वैविध्यपूर्ण, लोकशाहीस्वरूपी आणि बहुपयोगी असतो. वर्तमान काळात सामाजिक आणि राजकीय चळवळीमुळे रस्ता हा स्पर्धात्मक अवकाश बनला आहे. या चळवळी नागरी पायाभूत संरचनेवर दबाव आणतात. लिफब्रे सिमांतिक नागरी गरिबांकडून होणाऱ्या जागांच्या निर्मितीच्या मार्गाचा शोध घेतात. रस्त्यांचे हे स्पर्धात्मक स्वरूप नागरी बहिष्करण करते. उदा. व्यापारी हमाल, फेरीवाले आणि मार्गांचा शोध घेतात. रस्त्यांचे हे स्पर्धात्मक स्वरूप नागरी गरिबांचे त्यापासून बहिष्कारान करते. उदा. व्यापारी, हमाल, फेरीवाले आणि रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते यांचा यामध्ये समावेश होतो. बहिष्करणाची ही प्रक्रिया शासनमान्य आणि शासनप्रेरीत असते. नागरी अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेतील सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित घटक म्हणून रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्षित आहेत. स्त्रिया आणि बालके मोठ्या संख्येने रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते आहेत. सार्वजनिक जागांच्या वापरासंबंधीच्या समस्यांना ते तोंड देत आहेत. ते त्यांच्या मुलभूत अधिकारापासून वंचित आहेत. उदा. जगण्याचा अधिकार, सार्वजनिक जागांच्या वापराचा अधिकार, स्वाभिमानाने जगण्याचा अधिकार इ. ते मोठ्या कठीण परिस्थितीत काम करतात. त्यामुळे ते वेगवेगळ्या आजारांनी ग्रस्त असतात. ते विरोधी, अनिश्चित आणि असुरक्षित वातावरणात काम करतात. त्यापैकी बहुतेकांकडे व्यापार करण्यासाठी ओळखपत्र आणि परवाना नाही त्यामुळे स्थानिक अधिकारी आणि पोलीस यांच्याकडूनच त्यांचा छळ होतो. हुसकावून लावण्याची भीती, खंडणी, मानखंडना, माल जप्त करणे यासारख्या घटनांना त्यांना सामोरे जावे लागते.

६.६ भारतातील रस्त्यावरील किरकोळ विक्री

रस्त्यावरील किरकोळ विक्री हे नागरी घटीत आहे. ती जागा बंदिस्त आणि गतिशील स्वरुपाची आहे. रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते प्रामुख्याने त्यांचा व्यवसाय रस्त्याच्या कडेला, ढकलगाडी, फुटपाथ आणि पूल, रेल्वे स्टेशनच्या बाजूला, रिकाम्या खुल्या जागेवर खाजगी मालकीच्या दुकानाच्या बाजूला करीत असतात. ते विविध प्रकारच्या

वस्तू विकतात. उदा. कपडे, चामड्याच्या वस्तू, प्लास्टिकच्या वस्तू आणि इतर फॅन्सी वस्तू इ. या किरकोळ विक्रेत्याने विकत घेतलेल्या बहुतेक वस्तू उद्योग आणि गृह उद्योगातून तयार झालेल्या असतात. अशा प्रकारे या वस्तू ज्या उद्योगातून उत्पादित होतात ते उद्योग अनेकांना रोजगाराच्या संधी पुरवीत असतात. ते उद्योग कमी उत्पन्न असणाऱ्या समूहांना अन्न पुरवून, नागरी गरिबांसाठी अन्नाची असुरक्षितता कमी करीत असतात. मध्यम उत्पन्न असणाऱ्या समूहांसाठी वस्तू व सेवांचा पुरवठा करीत असतात. याशिवाय सार्वजनिक जागांना ते सुरक्षित बनवीत असतात. शासनाने निर्माण केलेल्या नोकरींच्या संधीवर ते अवलंबून नाही ते स्वयंरोजगार करणारे आहेत. इतर गरीबांप्रमाणे ते भिक्षा मागणारे, लुबाडणारे आणि चोरी करणारे नाहीत. अव-आदर आणि स्वाभिमानाने ते आपले जीवन व्यतीत करतात. सामान्यत: ते दिवसातून दहा ते बारा तास हुसकावून लावण्य्च्या भिंतीखाली, स्थानिक अधिकारी आणि खंडणीखोरांचा त्रास सहन करत काम करीत असतात. अशाप्रक्सरे रस्त्यावरील किरकोळ विक्री ही जे अनौपचारिक क्षेत्रात सामावले नाहीत अशा अनेकांना रोजगाराच्या संधी पुरवीत असते. हा एक प्रकारचा कर निर्मितीचा स्त्रोतही आहे. भारताच्या शहरातील लोकसंखेच्या ६ टक्के प्रमाण या रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेत्यांचे आहे. सार्वजनिक जागांचे संपादन, सार्वजनिक खरेदी आणि सार्वजनिक सेवा या त्यांच्या उपजिविकेसाठी महत्वाच्या आहेत. अनेकांनी त्यांचे योगदान मान्य केले असले तरी उद्योगपती, निवासी आणि राजकारण्याच्या दृष्टीने नागरी सार्वजनिक जागांवरील धोका, अतिक्रमण आणि उपद्रव असे त्यांना वाटते. शहरांमध्ये सार्वजनिक जागा हे एक दुर्मिळ संसाधन आहे. जे खाजगीकरण, व्यापारीकरण आणि संरक्षणीकरणाच्या दबावाने कमी झाले आहे. सहा दशकापासून भारतात रस्त्यावरील किरकोळ विक्री ही बेकायदेशीर मानली जात होती. रस्त्यावरील विक्रेता कायदा २०१४ च्या अंमलबजावणीने ती आता कायदेशीर झाली आहे.

६.७ किरकोळ विक्रेता (उपजीविका संरक्षण आणि रस्त्यावरील किरकोळ विक्री नियमन) कायदा, २०१४

पार्श्वभूमी :

१९८९ च्या शोधान्सिंग प्रकरणाने किरकोळ विक्रेते, फेरीवाल्यांच्या समस्या ऐरणीवर आल्या. सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणी संविधानातील कलम १९(१) म्हणजे व्यापार व्यवसाय करण्याच्या मुलभूत अधिकारास अधोरेखित केले. रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेत्यामुळे सार्वजनिक व्यवस्था बिघडते या दृष्टीककोनात न्यायालयाच्या निर्णयाने बदल घडविला एवढेच नाही तर लोकांना वस्तू व सेवा पुरविणारा अर्थव्यवस्थेला योगदान देणारा म्हणून त्याचा स्वीकार केला.

रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेता (उपजीविका संरक्षण आणि रस्त्यावरील किरकोळ विक्री नियमन) विधेयक २०१३ हे ६ सप्टे. २०१३ रोजी लोकसभेत आणि १९ फेब्रु. २०१४ रोजी राज्यसभेत मंजूर झाले. नागरी गरिबांच्या बेरोजगारी आणि आर्थिक विस्थापना विरोधी जागतिक धोरणातील मैलाचा दगड म्हणून या विधेयकाकडे पाहीले जाते. पोलीस आणि नागरी संस्थांकडून होणाऱ्या अपमानास्पद वागणुकीपासून हे विधेयक रस्त्यावरील

किरकोळ विक्रेत्याचे संरक्षण करते. या विधेयकाचे ४ मार्च २०१४ रोजी कायद्यात रुपांतर झाले आणि हा कायदा १ मे २०१४ पासून कार्यान्वित झाला.

खुल्या जागांच्या उपलब्धतेचा अभाव, रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाले, रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेता कायदा २०१४

Town Vending Commitee :

या कायद्यात Town Vending Commitee ही महत्वपूर्ण समिती आहे. या समितीचा अध्यक्ष हा महानगरपालिकेचा आयुक्त असतो. या समितीमध्ये ४०% प्रतिनिधित्व किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाल्यांचे असते. नागरी समाज, अशासकीय, संघटनांचे प्रतिनिधी १०% टक्के असतात, तर ५०% उर्वरित प्रतिनिधित्व पोलीस, वाहतूक, वैद्यकीय अधिकारी त्या शासकीय प्रतिनिधींचे असते.

Town Vending Commitee च्या जबाबदाऱ्या

१) रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेत्याच्या नोंदीचे दप्तर अद्ययावत करणे, त्यांची सनद प्रकाशित करणे. त्यांच्या या कार्याचे सामाजिक Audit करणे.

२) पाच वर्षातून एकदा सर्व किरकोळ विक्रेत्याचे सर्वेक्षण करणे.

(free vending zones, no vending zones and restricted zones ठरविणे.)

३) सर्व विक्रेत्यांना ओळखपत्र व विक्रीसाठीचे प्रमाणपत्र देणे.

४) एखाद्या क्षेत्रात फेरीवाल्यांची संख्या क्षमतेपेक्षा जास्त झाली तर त्यांची लॉटरी काढून जागा दिली जाईल. ज्यांना जागा मिळाली नाही त्यांना नजीकच्या क्षेत्रात जागा दिली जाईल.

कायद्याची ठळक वैशिष्टये :

१) रस्त्यावरील विक्रेत्याची व्याख्या : असा कोणताही व्यक्ती जो रस्त्यावर रस्त्याच्या कडेला फुटपाथवर सार्वजनिक उद्यानात किंवा इतर सार्वजनिक जागेवर किंवा खाजगी जागेवर, वस्तू व सेवांची विक्री करण्यामध्ये सहभागी आहे. यामध्ये फेरीवाल्यांचाही समावेश होतो.

२) वय : १४ वर्षापेक्षा जास्त वय असणारी व्यक्ती जिला रस्त्यावरील विक्रेता म्हणून Town Vending Commiteeकडे नोंदणी करावी लागते.

३) दुसऱ्या जागेवर : नैसर्गिक बाजारापासून जेथे हे विक्रेते मागील 50 वर्षापासून व्यवसाय करीत आहे त्यांना दुसऱ्या ठिकाणी हलविता येणार नाही.

४) उपद्रव : जर रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेत्याने सार्वजनिक उपद्रव केला असेल तर स्थानिक प्राधिकारी त्या विक्रेत्यास दुसऱ्या ठिकाणी हलवू शकतात आणि त्या प्राधिकाऱ्यांना त्याचा माल जप्त करण्याचे अधिकार आहेत

५) **पर्यवेक्षण :** रस्त्यावरील विक्रेता योजनेचे पर्यवेक्षण करणे आणि प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी निर्णय घेणे ही स्थानिक प्राधिकाऱ्याची भूमिका आहे.

६) **कर्ज, विमा आणि कल्याणकारी योजना :** राज्य सरकारकडून रस्त्यावरील विक्रेत्यांसाठी कर्ज, विमा आणि कल्याणकारी योजना पुरविण्याची तरतूद या कायद्यात करण्यात आली आहे.

७) **तक्रार निवारण :** यासाठी स्वतंत्र तक्रार निवारण यंत्रणेची तरतूद करण्यात आली आहे. निवृत्त न्यायालय अधिकाऱ्याची यासाठी नेमणूक केली आहे. जप्त केलेला माल वेळेवर परत देण्यासाठीच्या तरतूदी आणि नाशवंत वस्तू यासाठी नेमणूक केली आहे. जप्त केलेला माल वेळेवर परत देण्यासाठीच्या तरतुदी आणि नाशवंत वस्तू त्याच दिवशी परत देण्याच्या तरतूदी देण्यात आल्या आहेत.

८) **संरक्षण :** पोलीस आणि इतर प्राधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या शोषणापासून रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेत्यांचे संरक्षण करण्याविषयीच्या तरतूदी सुद्धा या कायद्यामध्ये करण्यात आल्या आहेत.

९) **कर्तव्य :** या कायद्यानुसार रस्त्यावरील विक्रेत्याने स्वच्छ राहणे आणि सार्वजनिक स्वच्छता राखणे, विक्री भागातील नागरी सुविधांची काळजी घेणे आणि विक्री भागात पुरविलेल्या नागरी नागरी सुविधांसाठी पैसे देणे इत्यादी कर्तव्य पार पाडणे आवश्यक आहे.

१०) **दंड :** या कायद्यामधील नियमांचे उल्लंघन केल्यास रस्त्यावरील विक्रेत्यास २००० रुपये दंडाची तरतूद केलेली आहे.

इतर तरतूदी :

अ) किरकोळ विक्री प्रमाणपत्रासाठीच्या अटी :

१) ज्या व्यक्तीस रस्त्यावर विक्री करण्याचे प्रमाणपत्र दिली जाईल, त्याला स्वत:ला आणि त्याच्या कुटुंब सदस्याला फेरीचा अधिकार आहे, परंतू त्याचे वय किमान १४ वर्षापेक्षा कमी नसावे.

२) फेरीवाला होण्याशिवाय त्याच्याकडे जगण्याचे साधन उपलब्ध नसावे. ज्याला किरकोळ विक्रेता म्हणून प्रमाणपत्र मिळाले आहे, तो ते प्रमाणपत्र इतरांना देवू शकत नाही, जर तो विक्रेता आजारी पडला, अपंग झाला तर त्याला आपल्या मुलाला किंवा पत्नीला सोपविण्याचा अधिकार आहे.

आ) **योग्य कारणासाठी हटविणे :** जर कोणतेच पर्याय शिल्लक नाहित अशा वेळीच फेरीवाल्यांची जागा खाली केली जाईल. जर फेरीवाल्यांना योग्य कारणासाठी हटविले गेले तर त्यांना इतर जागा द्यावी. फेरीवाला तिकडे गेला नाही तर विशिष्ट कालावधीच्या आता त्या ठिकाणी जाण्यासाठी नोटीस घ्यावी. तरीही नाही गेला तर

स्थानिक अधिकारी २५० प्रतिदिवस दंड लावू शकतात. शेवटी नाही ऐकले तर अधिकारी जबरदस्तीने हटवू शकतात.

इ) **माल जप्त करणे :** असे असले तरी जागेवरून हटविणे, माल जप्त करणे या विषयी स्पष्ट नियम बनविले आहेत. जर जप्त केलेला माल नाशवंत असेल तर फेरीवाल्यांना तो माल त्याच दिवशी परत केला जाईल. नाशवंत नसेल तर जास्तीत जास्त दोन दिवसांनी परत केला जाईल. स्थानिक अधिकारी दंड लावू शकतात. परंतु मी रक्कम जप्त केलेल्या मालाच्या रक्कमेपेक्षा जास्त असू नये.

ई) जर प्रमाणपत्र असणारा फेरीवाला विशिष्ट क्षेत्रात फेरी लावत असेल तर पोलीस कर्मचारी त्याला अडविणार नाहीत.

उ) या कायद्याने याविषयीशी संबंधित पूर्वीचे सर्व कायदे, नियम समाप्त होतील.

ऊ) या कायद्यानुसार सरकारने क्षमता बांधणी कार्यक्रमाची आखणी करण्याचं निर्देश दिले आहेत, ज्यामुळे फेरीवाल्यांना आपल्या अधिकार व कर्तव्यांचे ज्ञान होईल. Town Vending Commiteeने गल्लीमध्ये होणाऱ्या व्यापारविषयी संशोधन केले पाहिजे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या या अनौपचारिक क्षेत्रामध्ये प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन केले पाहिजे.

कायद्यासंबंधी समस्या :

१) हा कायदा रस्त्यावरील विक्री आराखडा विकास करणे, विक्री भाग निश्चित करणे आणि विक्री भागानुसार विक्रेत्यांची परवाना देण्यासाठीची विक्रेत्यांची परवाना देण्यासाठीची विक्रेत्यांची संख्या निश्चित करणे, याविषयी कार्य करण्यासाठी निश्चित तत्त्वे पुरविली नाहीत.

२) अनेक राज्यांनी हा कायदा खऱ्या अर्थाने प्रेरणेने स्वीकारला नाही.

३) हा कायदा रेल्वे कायदा १९८९ च्या अन्वये रेल्वेच्या मालकीच्या आणि नियंत्रित क्षेत्राविषयी किरकोळ विक्रीसंबंधी मौन बाळगतो.

४) या कायद्यात सार्वजनिक उपद्रव याची व्याख्या केली नाही. परिणामी, पोलीस सार्वजनिक उपद्रव केला म्हणून रस्त्यावरील विक्रेत्यांना हुसकावून लावतात.

५) तक्रार निवारण्यासाठी जाण्याचे योग्य स्त्रोत नाही.

उपाययोजना :

१) विक्रेत्याला विक्रीचे प्रमाणपत्र देण्यासाठी कालमर्यादेची तरतूद असावी जेणेकरून प्राधिकाऱ्यांकडून त्यांचा छळ होणार नाही.

२) हुसकावून लावण्यासाठी आणि त्याच्या वस्तू जप्त करण्यासाठी रस्त्यावरील विक्रेत्याला किमान एक महिना अगोदर नोटीस देण्यात यावी. हुसकावून लावण्याचा निर्णय हा TVS या समितीच्या सल्ल्यानेच घेतला पाहिजे.

३) Town Vending Commitee चा कालावधी ५ वर्षांसाठी निश्चित असला पाहिजे.

४) रस्त्यावरील विक्रेत्यांची निश्चितच संख्या मिळण्यासाठी राज्यांनी सर्वेक्षण हाती घेतले पाहिजे ज्यामुळे प्रमाणपत्र देणे शक्य होईल.

मूल्यमापन

या विधेयकात रेल्वे सारख्या क्षेत्राला बाहेर ठेवले आहे. प्रमाणपत्रधारक फेरीवाले रेल्वेत विक्री करायचे बहुतेक रेल्वे स्टेशनवर चहा, भेळ विकणाऱ्यांना हटवून मोठ्या कंपन्यांना आणले जात आहे. त्याच्या वस्तूंची किंमत फेरीवाल्यांच्या वस्तूंच्या किमतीच्या तुलनेने जास्त असते. मध्यमवर्गीय प्रवाश्यांना ते खर्चिक असते.

फेरीवाला महिलांसाठी शौचालय नाहीत, परिणामी ती आजारी पडते. यासंबंधी विधेयकामध्ये तरतुदी आवश्यक होत्या. पाण्याची सुविधा नसल्याने महिला पाणी कमी पितात, परिणामी मूत्रविकार जडतात, हे संशोधनाने पूढे आले आहे.

आपली प्रगती तपासूया.

१) शहरातील खुल्या जागेचे महत्व यावर टीप लिहा?

२) शहरातील खुल्या जागेच्या स्थितीची चर्चा करा?

६.९ सारांश

शहराला शाश्वत करण्यामध्ये खुल्या जागा महत्वाची भूमिका बजावतात. त्याचे नैसर्गिक आणि अनैसर्गिक असे दोन घटक आहेत. त्या शहराला जगण्यायोग्य बनवितात आणि नगराच्या सभोवतालातील अलगीकरणाच्या नकारात्मक परिणामांना कमी करतात. याचे प्रतिबिंब शहराच्या शहराच्या वैविध्यपूर्ण संस्कृतीतून दिसून येते. ज्यामुळे शहरवासियांच्या सुंदर आठवणी निर्माण होतात. रस्ते हे सार्वजनिक खुल्या जागा, आर्थिक वृद्धीचे इंजिन, सामाजिक आणि सांस्कृतिक केंद्रे आणि नागरी सह्भागासाठीचे व्यासपीठ म्हणून उदयास येत आहे. विभिन्न सामाजिक-सांस्कृतिक आणि प्रजातिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांना ते एकाच व्यासपीठावर आणतात आणि समाजामध्ये एकतेची उभारणी करतात.

रस्त्यावरील विक्री ही केवळ भारतामध्येच नाही तर जगभर ज्यांना औपचारिक क्षेत्रांमध्ये संधी मिळत नाही अशा लाखो लोकांना रोजगाराची संधी पुरविते. २०१४ मध्ये भारत सरकारने रस्त्यावरील विक्रेत्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणारा कायदा केला. म्हणून नागरी नियोजनकारांनी अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेतील रस्त्यावरील विक्रीचे योगदान

मान्य केले पाहिजे, त्यांच्या क्षमता ओळखल्या पाहिजेत. जागेच्या न्यायासाठी नागरी गरीबांचा लढा समजून घेतला पाहिजे.

६.१० पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

Lack of Availability : उपलब्धतेचा अभाव

Ecological : परिस्थितीकीय

Multicultural : बहूसांस्कृतिक

Street Vendors : रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेते

Hawkers : फेरीवाले

६.११ अभ्यासासाठी स्वाध्याय

१) शहरातील खुल्या जागेच्या उपलब्धतेच्या अभावाच्या प्रभावाची उदाहरणासह चर्चा करा.

२) रस्त्यावरील किरकोळ विक्रेता (उपजीविका संरक्षण आणि रस्त्यावरील किरकोळ विक्री नियमन) कायदा २०१४ चे परिक्षण करा.

३) खुल्या जागेचे प्रकार यावर टीप लिहा.

४) मुंबईतील खुल्या जागेच्या समस्येची थोडक्यात चर्चा करा.

६.१२ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१) Breman Jan, The Informal Sector, Das Veena (Edt) Handbook of Indian sociology Oxford, University Press 2004.

२) भौमिक शरित, फेरीवालों को कानूनी मान्यता, योजना, मासिक, डिसेंबर २०१३, पृष्ठ कर. ३९-४१.

३) अनौपचारिक क्षेत्र, योजना मासिक, ऑक्टोबर २०१४

४) रस्तोगी प्रित, इनफॉर्मल एम्प्लॉयमेंट स्टॅटीस्टीक्स सम इश्युज, फेब्रुवारी ७, २००५ खंड एल क्रमांक ६.

५) देशपांडे पद्मभूषण, फेरावाल्यांची अवस्था असून अडचण अन ---, सकाळ – २६ ऑक्टोबर २०१३.

❖❖❖❖

७

जेरियाट्रिक केअर: वृद्धत्वाची घटना, वृद्धाश्रम, ज्येष्ठ नागरिक संघ, डे केअर सेंटर

घटक रचना

७.१ परिचय

७.२ जेरियाट्रिक्स आणि जेरॉन्टोलॉजी

७.३ वृद्धत्वाची संकल्पना

- ७.३.१ वृद्धत्वाची व्याख्या आणि परिमाणे
- ७.३.२ वृद्धांचे सामाजिक-जनसांख्यिकीय प्रोफाइल
- ७.३.३ वृद्धांशी संबंधित समस्या

७.४ सूचना आणि शिफारसी

७.५ वृद्धांसाठी सहाय्य सेवा

- ७.५.१ वृद्धाश्रम
- ७.५.२ ज्येष्ठ नागरिक संघटना
- ७.५.३ डे केअर सेंटर

७.६ निष्कर्ष

७.१ परिचय

वृद्धत्व ही एक सार्वत्रिक घटना आहे. एकविसाव्या शतकात जगाला भेडसावणाऱ्या सर्वात गंभीर समस्यांपैकी एक म्हणजे जागतिक लोकसंख्येचे वृद्धत्व. व्यक्ती बालपण जगतात, प्रौढ होतात आणि सर्व समाजात संभाव्यतेच्या वेगवेगळ्या प्रमाणात मरतात. भारत देखील लोकसंख्येच्या संक्रमणातून जात आहे.

भारत सरकार वृद्ध लोकसंख्येचा देशाच्या संसाधनांवर होणाऱ्या परिणामाबद्दल चिंतित आहे. वृद्ध लोकसंख्या ही एक वैद्यकीय आणि समाजशास्त्रीय समस्या आहे. संसर्गजन्य रोगांमुळे भारतातील वृद्धांना उच्च दराचा आजार आणि मृत्यूचा सामना करावा लागतो. संशोधनानुसार, वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये असमानता आणि गुंतागुंत आहे. हे सामाजिक-आर्थिक विकास, सांस्कृतिक नियम आणि राजकीय परिस्थितीमधील फरकांमुळे असू शकते. जेरियाट्रिक केअरला संबोधित करताना, धोरणकर्त्यांनी वरील सर्व निर्धारक लक्षात ठेवले पाहिजेत.

७.२ जेरियाट्रिक्स आणि जेरॉन्टोलॉजी

जेरोन्टोलॉजी ही विज्ञानाची एक शाखा आहे जी वृद्धत्वाची प्रक्रिया आणि ज्येष्ठांना वयानुसार येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करते. जेरोन्टोलॉजिस्ट वय, वृद्धत्व आणि वृद्ध यांचा अभ्यास करतात. जीरोन्टोलॉजीचे विज्ञान कालांतराने विकसित झाले आहे कारण आयुर्मान वाढले आहे. या क्षेत्राची व्याप्ती विस्तृत आहे, त्यात शरीरविज्ञान, सामाजिक विज्ञान, मानसशास्त्र, सार्वजनिक आरोग्य आणि धोरण यांचा समावेश आहे. जेरोन्टोलॉजी हे एक बहुविद्याशाखीय क्षेत्र आहे जे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक पैलू आणि वृद्धत्वाच्या परिणामांचा अभ्यास करते. जेरियाट्रिक्स ही वैद्यकीय खासियत आहे जी वृद्धांची काळजी आणि उपचार यावर लक्ष केंद्रित करते. जेरियाट्रिक्सचे क्षेत्र समाजाच्या अनुषंगाने विकसित झाले आहे. जेरियाट्रिक्सच्या क्षेत्रामध्ये, वैद्यकीय, शल्यचिकित्सा इत्यादीसारख्या अनेक उप-विषय किंवा उप-विशेषता उदयास आल्या आहेत. जरी गेरोन्टोलॉजी आणि जेरियाट्रिक्सचे केंद्र वेगळे असले तरी, ते दोघेही वृद्धत्व समजून घेण्यासाठी वचनबद्ध आहेत जेणेकरून लोक त्यांचे कार्य जास्तीत जास्त करू शकतील आणि वयानुसार उच्च दर्जाचे जीवन प्राप्त करू शकतील.

जेरियाट्रिक्स, जेरियाट्रिक औषध म्हणूनही ओळखले जाते, ही एक वैद्यकीय विशेषता आहे जी वृद्धांच्या आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करते. रोग आणि अपंगत्व टाळण्यासाठी आणि उपचार करून वृद्ध प्रौढांमध्ये आरोग्यास प्रोत्साहन देणे हे त्याचे ध्येय आहे. वृद्धारोगतज्ञ, जेरियाट्रिक फिजिशियन म्हणूनही ओळखले जाते, हा एक डॉक्टर असतो जो वृद्धांची काळजी घेण्यात तज्ञ असतो. न्यूयॉर्क शहरातील माउंट सिनाई हॉस्पिटलच्या बाह्यरुग्ण विभागातील क्लिनिकचे माजी प्रमुख डॉ. इग्नाट्झ लिओ नॅशर यांनी 1909 मध्ये "जेरियाट्रिक्स" हा शब्द तयार केला. त्यांना युनायटेड स्टेट्समध्ये जेरियाट्रिक्सचे "फादर" म्हणून संबोधले जाते.

जेरियाट्रिक्स ही नवीन कल्पना नाही. त्याचा उल्लेख आयुर्वेदातही आढळतो. आयुर्वेदाच्या शोधापर्यंत जेरियाट्रिक्सचा शोध घेतला जाऊ शकतो. आयुर्वेदाच्या आठ शाखांमध्ये जेरियाट्रिक्सचे वर्गीकरण 'जारा/रासायन (जेरियाट्रिक्स)' म्हणून केले जाते. एव्हिसेना यांनी 1025 मध्ये 'कॅनन ऑफ मेडिसिन' लिहिले आणि वृद्धांची काळजी कशी घ्यावी याविषयी सूचना देणारे हे पहिले पुस्तक मानले जाते.

वृद्धांच्या गरजा इतर गटांपेक्षा वेगळ्या असतात. जेरियाट्रिक्स हे असे क्षेत्र आहे जे वृद्धांच्या विशेष गरजांवर लक्ष केंद्रित करते. वृद्धांना पॉलीफार्मसीच्या अधीन केले जाते, याचा अर्थ त्यांना एकाच वेळी अनेक औषधे लिहून दिली जातात. हे त्यांच्या विविध वैद्यकीय समस्यांमुळे आहे. वृद्ध लोक स्वत:-प्रिस्क्रिप्शन किंवा नॉन-प्रिस्क्रिप्शन औषधे घेण्याची अधिक शक्यता असते, ज्यामुळे दीर्घकालीन औषध प्रतिक्रिया होऊ शकतात. वृद्धांच्या वैद्यकीय गरजा आणि अडचणीच्या क्षेत्रात वृद्धांच्या मदतीला जेरियाट्रिक काळजी येते.

जेरियाट्रिक्स त्याच्या नैतिक आणि कायदेशीर परिणामांच्या दृष्टीने देखील समजून घेतले पाहिजे. वृद्धापकाळामुळे अनेक वैद्यकीय समस्या येतात, ज्यात अस्थिरता, अस्थिरता, असंयम आणि कमी बुद्धी किंवा स्मरणशक्ती यांचा समावेश होतो. परिणामी, वृद्ध असहाय्य

आणि परावलंबी बनले आहेत. ही परिस्थिती टाळण्यासाठी, वृद्ध लोकांनी त्यांच्या काळजी आणि आरोग्यासाठी तसेच आर्थिक आणि मालमत्तेच्या बाबींसाठी पॉवर ऑफ ॲटर्नी किंवा आगाऊ निर्देश तयार केले पाहिजेत.

जेरियाट्रिशियन्सनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की ते त्यांच्या रुग्णांच्या गोपनीयतेचा आदर करतात आणि आवश्यक असलेल्या सेवा देतात. तथ्य समजून घेण्याची आणि निर्णय घेण्याची कायदेशीर जबाबदारी आणि क्षमता रुग्णाकडे आहे की नाही हे त्यांनी निश्चित केले पाहिजे.

वयोवृद्धांना वारंवार वेगवेगळ्या स्वरुपात मोठ्या अत्याचाराला बळी पडतात. या टप्प्यावर, पुरेसे प्रशिक्षण, समर्थन आणि सेवा वृद्धांच्या शोषणाची शक्यता कमी करू शकते आणि योग्य लक्ष देऊन ते वारंवार शोधले जाऊ शकते. जेरियाट्रिशियन्स स्वतःची काळजी घेण्यास असमर्थ असलेल्या वृद्ध लोकांसाठी कायदेशीर पालकत्व किंवा संरक्षकत्वाची शिफारस करण्यासाठी देखील जबाबदार असतात.

- समकालीन समाजात जेरियाट्रिक्स आणि जेरोन्टोलॉजीच्या गरजेविषयी चर्चा करा?

७.३ वृद्धत्वाची संकल्पना

वृद्धत्व हा जीवनचक्राचा एक जटिल भाग आहे ज्याची व्याख्या वृद्धत्वाची प्रक्रिया म्हणून केली जाऊ शकते. ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे जी मानवी जीवनाच्या जवळजवळ प्रत्येक पैलूवर परिणाम करते. 'पोप्युलेशन एजिंग' हा एक ट्रेंड आहे ज्याने विसाव्या शतकात औद्योगिक समाजाचे वैशिष्ट्य दिले आहे परंतु अलीकडे ती एक जागतिक घटना बनली आहे.

लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण प्रक्रियेचा सर्वात लक्षणीय परिणाम म्हणजे लोकसंख्या वृद्ध होणे. लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमणाचे दोन गंभीर परिमाण आहेत:

अ) जननक्षमतेत घट, ज्यामुळे एकूण लोकसंख्येतील तरुण लोकांचे प्रमाण कमी होते. ब) मृत्युदरात घट, ज्यामुळे दीर्घायुष्य वाढते.

लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमणाची घटना सार्वत्रिक असली तरी ती वेगवेगळ्या देशांमध्ये वेगवेगळ्या वेळी घडते.

७.३.१ वृद्धत्वाची व्याख्या आणि परिमाणे

बेकर (1959) हे वृद्धत्वाची व्याख्या 'व्यक्तीमध्ये होणारे बदल, जे कालांतराने होतात' असे करतात. त्यांच्या मते, हे शारीरिक, शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक आणि आर्थिक देखील असू शकतात.

वृद्धत्वाची चार परिमाणे आहेत, उदा: कालक्रमानुसार, जैविक, मानसिक आणि सामाजिक वृद्धत्व.

i) कालक्रमानुसार वृद्धत्व: एखाद्याचा जन्म झाल्यापासून किती वर्षे झाली याचा संदर्भ देते. हे एखाद्या व्यक्तीकडून भूमिका आणि नातेसंबंध, वर्तन आणि अपेक्षा निर्धारित करते.

ii) जैविक वृद्धत्व: याला वृद्धत्व (वयवृद्धीमुळे पेशी किंवा जीव कमी होणे) असेही म्हणतात आणि काहीवेळा याला कार्यात्मक वृद्धत्व म्हणतात. हे जैविक घटनांचा संदर्भ देते ज्यामुळे शारीरिक प्रणाली बिघडते ज्यामुळे ते मृत्यूला संवेदनाक्षम बनते.

iii) मानसशास्त्रीय वृद्धत्व: प्रौढत्वादरम्यान व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वात होणारे बदल, मानसिक कार्य (स्मृती, शिकणे आणि बुद्धिमत्ता) आणि संवेदनात्मक आणि ज्ञानेंद्रियांच्या प्रक्रियांशी संबंधित आहे.

iv) सामाजिक वृद्धत्व: समाजाचे सदस्य म्हणून व्यक्तींना येणाऱ्या बदलत्या अनुभवांचा संदर्भ आहे.

वय हा केवळ वर्षे जगलेल्या किंवा शरीरातील शारीरिक बदलांचा जैविक परिणाम नाही. जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यातील सामाजिक नियम आणि अपेक्षा त्यात योगदान देतात. अनुभव आपण कोण आहोत आणि आपले वय ते व्यक्त करते. वैद्यकीय शोधांमुळे मानवी आयुर्मान वाढले आहे, वृद्धापकाळाने एक नवीन सामाजिक महत्त्व प्राप्त केले आहे. बहुतेक लोकांना त्यांच्या वयाचा त्यांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर किती परिणाम होतो हे समजत नाही.

'वृद्ध होणे' या शब्दाचे विविध अर्थ आणि व्याख्या आहेत. पाश्चिमात्य जगात १८ वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या व्यक्तीला प्रौढ मानले जाते. वृद्धांना समजून घेण्यासाठी अधिक विशिष्ट विघटन आणि गटबद्धता आवश्यक आहे. वृद्ध प्रौढ लोकसंख्येला त्यांच्या जीवनाच्या अवस्थेनुसार तीन उपसमूहांमध्ये विभागले जाऊ शकते:

i) तरुण-वृद्ध (60 आणि 69 वयोगटातील), ii) मध्यम-वृद्ध (70 आणि 75 वर्षांच्या दरम्यान), iii) वृद्ध-वृद्ध (75 वर्षांपेक्षा जास्त) आणि iv) खूप वृद्ध (80 पेक्षा जास्त)

विविध घटकांवर अवलंबून, वय-संबंधित बदल प्रत्येकाला वेगवेगळ्या प्रकारे प्रभावित करतात. प्राथमिक वृद्धत्व हे आण्विक आणि सेल्युलर बदलांसारख्या जैविक घटकांमुळे होते, तर दुय्यम वृद्धत्व हे शारीरिक हालचालींचा अभाव, खराब आहार किंवा आरोग्याकडे दुर्लक्ष यासारख्या नियंत्रणीय घटकांमुळे होते.

वृद्धत्वाबद्दल समाजाच्या पूर्ण आकलनातील अडथळे म्हणजे वृद्धापकाळापर्यंत लोकांना ते क्वचितच समजते. परिणामी, वृद्धांबद्दलच्या समज आणि गृहितकांचा उदय होतो. अनेक वांशिक, लिंग, आणि सामाजिक वर्ग स्टिरियोटाइप निर्विवाद आहेत. प्रत्येक संस्कृतीच्या वृद्धत्वाबद्दलच्या स्वतःच्या अपेक्षा आणि गृहितकांचा संच असतो, जे सर्व आपल्या समाजीकरणात योगदान देतात.

वृद्धांचे अनेक माध्यम चित्रण वृद्धत्वाबद्दल नकारात्मक सांस्कृतिक दृष्टीकोन दर्शवतात. पाश्चात्य समाजात तरुणाईला गौरव आणि सौंदर्य आणि लैंगिकतेशी जोडले जाते. उदासपणा किंवा शत्रुत्व हे वारंवार वृद्धांशी संबंधित असतात. दुसरीकडे, पूर्वेकडील जग

वृद्धत्वाला महत्त्व देते. वृद्धांची बुद्धी आणि ज्ञान खूप मोलाचे आहे. हे दोन्ही समाजातील मूल्य प्रणालींमधील असमानता दर्शवते.

७.३.२ वृद्धांचे सामाजिक-जनसांख्यिकीय प्रोफाइल

भारतात 80 दशलक्षाहून अधिक लोक वृद्ध आहेत. आकडेवारीनुसार, वृद्ध लोकसंख्या 1901 मध्ये 12 दशलक्ष वरून 2001 मध्ये 77 दशलक्ष झाली आहे. 2021 पर्यंत ती 137 दशलक्षांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. चीननंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. वयोवृद्ध लिंग गुणोत्तर जे 2001 मध्ये 1,029 होते ते 2016 पर्यंत 1,031 पर्यंत वाढेल असा अंदाज आहे. पुरुषांच्या तुलनेत वृद्ध विधवांचे प्रमाण 51% आहे. (15 टक्के). शहरी भागाच्या तुलनेत, ग्रामीण भागात वृद्धांचे प्रमाण जास्त आहे, तीन चतुर्थांश लोक तेथे राहतात. अंदाजानुसार, 60 आणि त्याहून अधिक वयोगटातील भारतीयांचे प्रमाण 2010 मधील 7.5 टक्के (सात दशलक्ष पाच टक्के) वरून 2025 मध्ये 11.1 टक्क्यांपर्यंत वाढेल. 2010 मध्ये भारतात 91.6 दशलक्ष वृद्ध लोक होते आणि वृद्ध लोकांची संख्या भारतात होती. 2025 पर्यंत 158.8 दशलक्षांपर्यंत पोहोचणे अपेक्षित आहे. 2050 पर्यंत या गटाने मुलांच्या लोकसंख्येला मागे टाकले असेल.

७.३.३ वृद्धांशी संबंधित समस्या

अ) वैद्यकीय समस्या: आरोग्य आणि समायोजन यांच्यात दुवा आहे. कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक आणि भावनिक घटकांसह विविध घटक निवृत्तीनंतर वृद्ध व्यक्ती किती जुळवून घेतात यावर परिणाम करतात. फुरसतीच्या क्रियाकलापांमध्ये सहभाग, चांगले आरोग्य आणि सामाजिक समर्थन हे सर्व समायोजनाचे मजबूत संकेतक मानले जातात.

वृद्धांना सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता यांसारख्या आरोग्य-सेवा सुविधा प्रदान करणे महत्त्वाचे आहे. रूग्णालयातील उपचार, वाहतूक, मोबाईल जेरियाट्रिक युनिट्स, वर्धित कौटुंबिक आधार, उत्तम पोषण आणि चष्मा, चालण्याच्या काठ्या, इत्यादींमध्ये सकारात्मक बदल वृद्धांचे आरोग्य सुधारतील. ग्रामीण भागातील वैद्यकीय शिबिरे, मनोरंजनाच्या संधी आणि वैद्यकीय आणि नर्सिंग शाळांमधील जेरियाट्रिक अभ्यासक्रम या सर्व समस्या सोडवण्यात मदत करतील.

वृद्धांना समाजात सामान्यतः अनुत्पादक आणि निरुपयोगी म्हणून पाहिले जाते, ज्यामुळे कमी आत्मसन्मान आणि तणावाची समस्या उद्भवू शकते. वृद्ध पुरुष आणि स्त्रियांमध्ये तणाव विविध कारणांमुळे होऊ शकतो. व्यवसाय, शारीरिक आणि मानसिक घटक आणि कौटुंबिक संबंध हे सर्व महत्त्वाचे योगदान देऊ शकतात. ज्या व्यक्तींना भक्कम सामाजिक आधार आहे त्यांना कमी चिंता आणि त्यामुळे तणाव कमी असल्याचे दिसून येते.

b) सामाजिक-आर्थिक घटक: वृद्धांना आर्थिक, सामाजिक आणि वैयक्तिक क्षेत्रात समायोजन समस्यांचा सामना करावा लागतो. समायोजनावर परिणाम करणारे काही घटक म्हणजे कडकपणा/लवचिकता, वैवाहिक समाधान, सेवानिवृत्तीच्या समस्या, आरोग्य, कौटुंबिक संरचना आणि नातेसंबंध. शिक्षण, शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या परिणामी संयुक्त कुटुंब पद्धतीच्या ऱ्हासामुळे वृद्धांच्या समस्या वाढल्या आहेत. जागतिकीकरण आणि उदारीकरणामुळे पारंपारिक कल्याणकारी संस्था आणि मूल्यांचा

ऱ्हास झाला आहे. तरुण आणि वृद्ध यांच्यातील नातेसंबंधांवर याचा नकारात्मक परिणाम झाला आहे.

तरुण अधिक व्यक्तिवादी आणि भौतिकवादी होत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या कुटुंबातील वृद्धांबद्दलच्या त्यांच्या वृत्तीवर परिणाम होतो. वयोवृद्धांची भूमिका आणि गरजा तरुणांच्या भूमिकेशी तीव्रपणे भिन्न आहेत. वृद्धांना नवीन कल्पना स्वीकारणे कठीण आहे. शारीरिक आणि मानसिक त्रासाच्या सर्वात सामान्य कारणांपैकी एक म्हणजे वैयक्तिक अधिकार गमावण्याची भीती. या सर्वांमुळे कुटुंबात संरचनात्मक असंतुलन होऊ शकते. तरुणांच्या शाब्दिक गैरवर्तनामुळे वृद्धांमध्ये असंतोष आणि निराशेची भावना निर्माण होऊ शकते.

वृद्धांच्या एकूण आरोग्यावरही त्यांच्या कौटुंबिक परिस्थितीचा प्रभाव पडतो. वृद्धांमध्ये गैरवर्तन सामान्य आहे, मग त्यांच्या घरात किंवा संस्थांमध्ये. शारीरिक अत्याचार (वेदना किंवा दुखापत करणे), मानसिक किंवा भावनिक अत्याचार (मानसिक छळ आणि शोषण) आणि लैंगिक अत्याचार ही सर्व अत्याचाराची उदाहरणे आहेत. गैरवर्तनाचा सर्वात सामान्य प्रकार म्हणजे दीर्घकालीन शाब्दिक गैरवर्तन, त्यानंतर आर्थिक शोषण, शारीरिक शोषण आणि दुर्लक्ष. पुरुषांच्या तुलनेत महिलांवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार झाले. प्रौढ मुले, सुना, पती/पत्नी आणि जावई यांना वृद्धांवरील हिंसाचाराचे सामान्य गुन्हेगार म्हणून ओळखले जाते.

c) मानसिक समस्या: वृद्धत्वाची सुरुवात ही मनोवैज्ञानिक समस्यांद्वारे दर्शविली जाते. 50 वर्षांनंतर, तर्कशक्तीमध्ये सामान्यतः घट होते; बिघडलेली स्मरणशक्ती, कमी होणारा उत्साह आणि झोपेचे नमुने सुरुवातीच्या टप्प्यात दिसतात आणि नंतरच्या टप्प्यात तीव्र होतात. आनंदाची पातळी विविध घटकांद्वारे निर्धारित केली जाते, ज्यामध्ये क्रियाकलापांमधील सहभागाची पातळी, आरोग्य स्थिती, आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक समर्थन समाविष्ट आहे. धार्मिक कार्यात भाग घेणे आणि समान वयाच्या मित्रांशी संपर्क साधणे वृद्धांना चांगले जुळवून घेण्यास मदत करू शकते. हे संस्थात्मक काळजी प्रणालीमधील व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्याच्या अगदी विरुद्ध आहे. वृद्धांना विविध प्रकारच्या मानसिक समस्यांचा सामना करावा लागू शकतो, परंतु संशोधनात असे दिसून आले आहे की आर्थिक असुरक्षितता आणि कौटुंबिक संकटांचा थेट परिणाम नैराश्यावर होतो. दुसऱ्या शब्दांत, ज्या वृद्धांना पुरेसा आर्थिक सहाय्य मिळतो त्यांना तणाव किंवा नैराश्य येण्याची शक्यता कमी असते.

ड) कौटुंबिक रचना बदलणे: पारंपारिक संयुक्त कुटुंब पद्धतीने वृद्धांचे सामाजिक आणि आर्थिक कल्याण सुनिश्चित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. पारंपारिक मानक आणि मूल्य प्रणालीने वृद्धांचा आदर करणे आणि त्यांची काळजी घेणे यावर जोर दिला. तथापि, संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे विघटन होत असल्याने येत्या काही वर्षांत वृद्धांवर भावनिक, शारीरिक आणि आर्थिक अत्याचार होण्याची शक्यता अधिक आहे.

e) पायाभूत सुविधांचा अभाव: वृद्ध लोकसंख्या वयोवृद्ध होत असताना आणि दुर्बल आजारांनी ग्रस्त असल्याने, त्यांना येत्या काही वर्षांत भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारित प्रवेशाची आवश्यकता असेल. वृद्धांसाठी अनुकूल पायाभूत सुविधांचा अभाव हा वृद्धांना आराम देण्यामध्ये एक महत्त्वपूर्ण अडथळा आहे. अनेक वृद्ध लोकांना त्यांच्या घरात

आणि सार्वजनिक ठिकाणी भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारित प्रवेश आवश्यक असतो. केवळ काही कमी किमतीच्या आरोग्य-सेवा सुविधा आहेत ज्या पूर्णपणे वृद्धांच्या गरजांसाठी समर्पित आहेत. शिवाय, सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेला मनुष्यबळाचा अभाव, निकृष्ट दर्जाची काळजी आणि सुविधांची जास्त गर्दी यांचा सामना करावा लागतो.

f) आरोग्य-सेवा उपलब्धता, प्रवेशयोग्यता आणि परवडणारीता: जसजशी कुटुंबे अधिक विभक्त होत जातात, वृद्धांची काळजी घेणे अधिक कठीण होते. वृद्धांसाठी घरगुती काळजी व्यवस्थापित करणे हे एक मोठे आव्हान आहे कारण नर्सिंग होम, फिजिओथेरपिस्ट आणि वैद्यकीय पुरवठादार यांसारखे अनेक सेवा प्रदाते लहान, असंघटित खेळाडू आहेत जे केवळ सर्वात मूलभूत स्तरावरील काळजी प्रदान करतात. देशात वृद्धत्वाची संकल्पना हे वैद्यकशास्त्राचे दुर्लक्षित क्षेत्र राहिले आहे. जेरियाट्रिक्स कोर्सेसमध्ये खूप कमी विद्यार्थी प्रवेश घेतात यावरून याचा पुरावा मिळतो. डे केअर सेंटर्स, वृद्धाश्रम निवासी गृहे, समुपदेशन आणि मनोरंजन सुविधा यासारख्या बहुतांश सरकारी सुविधा शहरांमध्ये आहेत.

g) अपुरे सामाजिक सहाय्य: भारतातील वृद्धांची परिस्थिती गंभीर आहे कारण सरकार सामाजिक सुरक्षेवर खूप कमी खर्च करते. वाढत्या गोंधळलेल्या आणि गर्दीच्या शहरात, वृद्ध लोक त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि दैनंदिन कामे पूर्ण करण्यासाठी भाड्याने घेतलेल्या घरगुती मदतीवर अवलंबून असतात. भारतात, वैद्यकीय विमा प्रामुख्याने रुग्णालयात दाखल करण्यापुरता मर्यादित आहे. भारतात, वृद्ध-संवेदनशील विमा अक्षरशः अस्तित्वात नाही. शिवाय, आधीपासून अस्तित्वात असलेले आजार सामान्यत: कव्हर केले जात नाहीत, ज्यामुळे वृद्धांसाठी विमा पॉलिसी अव्यवहार्य बनतात. निवृत्तीवेतन आणि सामाजिक सुरक्षा देखील केवळ सार्वजनिक किंवा उद्योगाच्या संघटित क्षेत्रात काम केलेल्यांनाच उपलब्ध आहे.

७.४ शिफारशी आणि सूचना

अ. सरकारने ज्येष्ठांना आरोग्य विमा उपलब्ध करून द्यावा.

ब. वयोमानानुसार पायाभूत सुविधा निर्माण केल्या पाहिजेत.

क. जेरियाट्रिक आरोग्य सुविधा ज्या सर्व वृद्ध लोकांसाठी उपलब्ध, उपलब्ध आणि परवडणाऱ्या आहेत.

ड. ग्रामीण भाग, महिला, गरीब आणि अपंग यांच्याकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

ई. प्रत्येक वैद्यकीय शाळेत वृद्ध रुग्णांच्या दीर्घकालीन/टर्मिनल केअरसाठी समर्पित वॉर्ड असावा.

फ. जेरियाट्रिक्स आणि जेरोन्टोलॉजीमधील व्यावसायिक प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

- वृद्धत्वाची व्याख्या आणि परिमाण यांच्या संबंधात वृद्धत्वाच्या घटनेचे परीक्षण करा.
- वृद्धत्वाच्या समस्येच्या व्याप्तीची चर्चा करा.
- वृद्धांना कोणत्या अडचणी येतात याचे आकलन करा.
- वृद्धांच्या समस्या हाताळण्यासाठी सूचना आणि शिफारसींवर चर्चा करा.

७.५ वृद्धांसाठी सहाय्यक सेवा

७.५.१ वृद्धाश्रम

गरीबी, घरांची कमतरता आणि पिढीतील अंतर अशा वृद्धांच्या समस्यांवर उपाय म्हणून वृद्धाश्रम प्रस्तावित आहेत. महाराष्ट्रातील एकोणीस संस्थांमध्ये कैद्यांवर केलेल्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की कैद्यांच्या आर्थिक स्थितीचा त्यांच्या समाधानाच्या पातळीवर दीर्घकाळ प्रभाव पडतो. उच्च उत्पन्न गटातील वृद्धांना चांगल्या सेवा परवडत असल्याने, त्यांनी अधिक वैयक्तिक लक्ष देण्याची मागणी केली.

वृद्ध लोकांची काळजी घेणाऱ्या संघटित संस्थांची सुरुवात आणि विकास 1901 पासून शोधला जाऊ शकतो. भारतात अंदाजे 1018 वृद्धाश्रम आहेत. यापैकी 427 मोफत उपलब्ध आहेत, 153 डिमांड पेमेंट आणि 146 मध्ये दोन्ही सुविधा आहेत. दुसऱ्या शब्दांत, हे सशुल्क तसेच विनामूल्य आहेत. मात्र, सविस्तर माहितीची कमतरता असल्याने २९२ घरांची स्थिती कळू शकत नाही. आजारी व्यक्तींसाठी ३७१ घरे असून ११८ महिलांसाठी राखीव आहेत. केरळ, दिल्ली, महाराष्ट्र आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांनी आपल्या वृद्ध लोकसंख्येला चांगल्या दर्जाची घरे उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी घेतली आहे.

वृद्धांचे वृद्धाश्रमात जाण्याची अनेक कारणे आहेत. कुटुंबाची काळजी नसणे, घरांची अपुरी व्यवस्था, आर्थिक अडचणी आणि संयुक्त कुटुंबाची संरचनात्मक विघटन हे एक कारण आहे. अनेक वृद्ध मुलांकडून होणाऱ्या गैरवर्तनाची तक्रार करतात. इतर काहींनी समायोजन समस्या आणि एकाकीपणाचा कारणीभूत घटक म्हणून उल्लेख केला आहे. काही सुस्थितीतील वृद्ध लोकांना स्वतंत्र जीवन जगायला आवडेल आणि म्हणून त्यांना वृद्धाश्रमात जावे लागेल.

वृद्धाश्रम कोणत्याही गटाचे असले तरीही गरजूंना आश्रय देतात आणि त्यामुळे ते धर्मनिरपेक्ष असू शकतात. तथापि, काही समुदाय या सुविधा केवळ त्यांच्या सदस्यांसाठी मर्यादित करू शकतात. उदाहरणार्थ, एफ.एस. महाराष्ट्रातील पारेख धर्मशाळा पारसींसाठी, मध्यप्रदेशातील अश्विवास आदिवासींसाठी आणि तमिळनाडूच्या स्वयंसेवी आरोग्य शिक्षण आणि ग्रामीण विकास संस्थेचा वृद्धाश्रम ब्राह्मणांसाठी राखीव आहे. वृद्धाश्रम हे निवास, निवास, मनोरंजन आणि वैद्यकीय सुविधांनी सुसज्ज आहेत.

तथापि, वृद्धाश्रमात वृद्धांना तोंड द्यावे लागणाऱ्या मोठ्या समस्या असू शकतात. वृद्धाश्रमांना 'घरापासून दूर घर' असे म्हटले जात असले तरी, वडिलधाऱ्यांना इतर कैद्यांसोबत समायोजनाच्या महत्त्वपूर्ण समस्या येऊ शकतात. वृद्धाश्रमातील वृद्धांनाही विविध शारीरिक आणि मानसिक विकार होण्याची शक्यता असते. ही घरे कुटुंबातील प्रेम आणि जिव्हाळ्याची जागा कधीच असू शकत नाहीत. कधीकधी वृद्ध संस्थात्मक घरांच्या कठोर नियमांबद्दल नाराजी दर्शवतात.

७.५.२ ज्येष्ठ नागरिक संस्था

वृद्धांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी भारत आणि इतर देशांमध्ये अनेक ज्येष्ठ नागरिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

अ) पुणे हे महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ नागरिक उपक्रमांचे केंद्र आहे. पुण्यात 52 ज्येष्ठ नागरिकांचे क्लब आहेत, जे असोसिएशन ऑफ सीनियर सिटीझन्स ऑर्गनायझेशन ऑफ पुणे (ASCOP) मध्ये आयोजित केले जातात. 1991 मध्ये स्थापन झालेली ही संस्था FESCOM (फेडरेशन ऑफ सीनियर सिटीझन्स ऑर्गनायझेशन ऑफ महाराष्ट्र) चे सदस्य आहे. विविध ज्येष्ठ नागरिकांमध्ये एकता वाढवणे हे त्याचे एक उद्दिष्ट आहे. ASCOP ने शिक्षण, प्रशिक्षण आणि संशोधनातील उपक्रम आणि कार्यक्रम राबविण्यासाठी ज्येष्ठ नागरिकांची अकादमी तयार केली आहे. ASCOP चे ब्रीदवाक्य आहे "स्वास्थ्य, अधिक शांततापूर्ण आणि स्वतंत्र जीवनासाठी वृद्धांना सक्षम बनवणे."

ASCOP चे उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

अ) समाजाच्या सर्व स्तरावरील वृद्ध लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे आणि त्यांना सन्माननीय, निरोगी आणि समाधानी जीवन जगण्यासाठी सक्षम बनविण्यात मदत करणे.

ब) वृद्धांना सांस्कृतिक फरक आणि मागण्यांबद्दल शिक्षित करण्याची गरज ओळखून, कॅनबेरा (ऑस्ट्रेलिया) च्या भारतीय ज्येष्ठ नागरिक संघ (ISCA) ने भारतीय वंशाच्या लोकांच्या सामाजिक, कल्याणकारी आणि सांस्कृतिक गरजा पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. त्याची स्थापना 1995 मध्ये झाली.

संघटनांची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- वृद्धांना कल्याणकारी आणि सामाजिक सेवा प्रदान करणे सोपे करण्यासाठी.
- वृद्धांच्या वतीने प्रवक्ते म्हणून कार्य करा; आणि
- ज्येष्ठांसाठी सांस्कृतिक आणि मनोरंजक उपक्रमांची योजना करा.

ISCA सदस्य नियमितपणे पाक्षिक फेरफटका आणि वादविवादासाठी एकत्र येतात. आरोग्य शिक्षण आणि वृद्धत्व तज्ञांच्या देखरेखीखाली चर्चा सामाजिक अलगावचा सामना कसा करावा याबद्दल सल्ला देतात.

७.५.३ डे केअर सेंटर्स

डे केअर सेंटर हे वृद्ध आणि त्यांच्या कुटुंबांसाठी, विशेषत: शहरांमध्ये एक देवदान आहे. पैशाची समस्या नसल्यास, नर्सिंग होमपेक्षा हा एक चांगला पर्याय आहे. मुलांनी वेगवेगळ्या शहरात काम करायला किंवा शिकायला सुरुवात केल्यावर पालकांना स्वतःचा उदरनिर्वाह चालतो. कुटुंबासाठी डिझाइन केलेल्या घरात एकटे राहण्याचे स्वतःचे तोटे आहेत. दीर्घकालीन एकाकीपणाचा वृद्ध प्रौढांच्या स्मरणशक्तीवर, शारीरिक स्वास्थ्यावर, मानसिक आरोग्यावर आणि आयुर्मानावर परिणाम होत असल्याचे अभ्यासात दिसून आले आहे.

वृद्ध डे केअर सेंटर्सच्या वाढीमुळे, काळजीवाहू आणि कुटुंबातील सदस्यांना हे जाणून आरामाचा श्वास घेता येईल की त्यांच्या वृद्ध प्रिय व्यक्तीची घरी किंवा डे केअर सेंटरमध्ये स्वयंसेवकाद्वारे काळजी घेतली जात आहे. वृद्धांना घराबाहेर पडण्याची, समाजात मिसळण्याची आणि विविध उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची संधी असते.

2013 मध्ये, BMC धोरणाच्या मसुद्यात मुंबईतील प्रत्येक महानगरपालिकेच्या प्रभागात ज्येष्ठांसाठी एक दिवसाचे केंद्र, शहर आणि उपनगरात पसरलेल्या एकूण 227 केंद्रांसाठी प्रस्तावित केले होते. मात्र, या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी कोणतीही कार्यवाही झालेली नाही. मुंबई केंद्रांनुसार, ज्येष्ठ नागरिकांना संवेदनशीलपणे हाताळू शकणारे प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ते शोधणे हे सर्वात कठीण आव्हान आहे. रिअल इस्टेटच्या गगनाला भिडणाऱ्या किमतींसाठी प्रसिद्ध असलेल्या शहरात केंद्रांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी जागा शोधणे हे दुसरे आव्हान आहे.

प्रश्न:

१. ग्रामीण आणि शहरी भागातील वृद्धांसाठी उपलब्ध असलेल्या सहाय्यक प्रणालीची चर्चा करा.

७.६ निष्कर्ष

वृद्ध लोकसंख्येच्या वाढीमुळे, भारतासमोर वृद्धांशी संबंधित समस्या हाताळण्याचे आव्हान आहे. पारंपारिक भारतीय कुटुंबाच्या रचनेवर बदलांचा परिणाम होत असल्याने सामाजिक सुरक्षा योजनांद्वारे वृद्धांच्या समस्या दूर करणे ही सरकारची जबाबदारी बनते. वृद्धांना त्यांचे जीवन सन्मानाने जगता यावे यासाठी सरकार आणि ना-नफा संस्थांनी एकत्र येऊन मदत केली पाहिजे.

७.७ सारांश

वृद्धत्व ही वैश्विक सामाजिक घटना आहे. वृद्धत्वाची लोकसंख्या ही एक वैद्यकीय आणि समाजशास्त्रीय समस्या आहे.जेरोन्टोलॉजिस्ट वय, वृद्धत्व आणि वृद्ध यांचा अभ्यास करतात. जेरियाट्रिक्स ही वैद्यकीय खासियत आहे जी वृद्धांची काळजी आणि उपचार यावर लक्ष केंद्रित करते.

वृद्ध होणे या प्रक्रियेला वृद्धत्व असे म्हणतात. वृद्धत्वाला चार आयाम आहेत: कालक्रमानुसार, जैविक, मानसिक आणि सामाजिक. वैद्यकीय, आर्थिक, सामाजिक, मानसिक आणि आर्थिक समस्यांसह वृद्ध लोकसंख्येला अनेक आव्हाने भेडसावत आहेत. सामाजिक सुरक्षा उपायांचा अभाव, पायाभूत सुविधा आणि बदलत्या कौटुंबिक गतिशीलतेमुळे त्यांच्या समस्या वाढल्या आहेत.

वृद्धांसाठी विविध सहाय्य सेवा उपलब्ध आहेत, ज्यात वृद्धाश्रम, डे केअर सेंटर आणि ज्येष्ठ नागरिक संघटना यांचा समावेश आहे, या सर्वांचा उद्देश वृद्धांना सन्मान आणि स्वातंत्र्य पुनर्संचयित करणे आहे

❖❖❖❖

८

वृद्धापकाळातील शुश्रूषा : भारतातील शासकीय आणि अशासकीय पुढाकार

घटक रचना

८.० उद्दिष्टये

८.१ प्रास्ताविक

८.२ भारतातील शासकीय पुढाकार

८.३ जेष्ठांसाठीचे कल्याण कार्यक्रम

८.४ अशासकीय पुढाकार

८.५ सारांश

८.६ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

८.७ सरावासाठी स्वाध्याय

८.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

८.० उद्दिष्टये

या प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणास –

- जेष्ठ लोकांसाठी भारत सरकारने आरंभीलेली काही धोरणे आणि कार्यक्रम यांची ओळख होईल.
- जेष्ठांच्या समस्यांच्या निराकरणातील अशासकीय संघटनांच्या भूमिकेचे आकलन होण्यास मदत होईल.

८.१ प्रास्ताविक

लोकसंख्या वयोवर्धन हे भारतातील उदयोन्मुख घटीत आहे. त्यासाठी सक्षम बहू-क्षेत्रीय धोरण आणि कार्यक्रमाची गरज आहे. त्यामुळे भविष्यातील पिढ्यांना फायदा मिळेल आणि ते आनंदी सुरक्षित दिर्घायुषी होतील. जननातील घट, वैद्यकीय सुविधा आणि आरोग्य निवारणातील सुधारणा यामुळे दिर्घायुष्यात वाढ होईल त्यामुळे इतर संबंधित समस्या उदयास येतील. पुढील काही दशकातील जेष्ठांच्या लोकसंख्येतील प्रक्षेपित वाढ ही विकास विषयक समस्या आहे. ज्याकडे तात्काळ लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. म्हणून आपली आर्थिक सामाजिक धोरण जेष्ठ नागरिक स्नेही बनविणे आवश्यक आहे.

भारतातील जेष्ठांच्या स्वातंत्र्य, कल्याण आणि आरोग्य यांना प्रेरणा देण्यासाठी सरकारने विविध योजना आणि धोरणे आखली आहेत.

८.२ भारतातील शासकीय पुढाकार

१) जेष्ठ नागरिकांसाठी एकात्मिक योजना :

जेष्ठ नागरिकांसाठी एकात्मिक योजना १९९२ पासून राबविण्यात येत नाही. जेष्ठ नागरिकांचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी त्यांना निवारा, अन्न आणि वैद्यकीय मदत तसेच करमणुकीच्या संधी मिळाव्या हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. त्याचबरोबर त्यांना उत्पादित आणि क्रियाशील होण्यासाठी प्रेरणा देणे हेही या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. पंचायतराज संस्था, स्थानिक संस्था आणि समुदाय मांडले यासारख्या शासकीय आणि अशासकीय संघटनाकडून क्षमता बांधणीचे प्रयत्न केले गेले.

वृद्धांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण (१९९९)

जानेवारी १९९९ या धोरणाची घोषणा करण्यात आली. यामध्ये अनेक क्षेत्रांचा समावेश होतो. उदा. वित्तीय सुरक्षितता, आरोग्य निवारण आणि पोषण, निवारा आणि मालमत्तेचे संरक्षण इ. हे धोरण विकासातील समाज सहभाग शोषण आणि वृद्धापमान याविरोधी संरक्षण त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी सुविधांची उपलब्धता यावरही भर देते.

या धोरणाबरोबरच, या धोरणाच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन करण्यासाठी अमाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाच्या अध्यक्षतेखाली वृद्ध व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय परिषदेचे गठण करण्यात आले. जेष्ठांसाठीचे धोरणे आणि कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणी आणि सुसूत्रीकरणाशी संबंधित सर्व मुद्द्यांविषयी शासनाला सल्ला देणारी ही सर्वोच्च परिषद आहे.

२००५ मध्ये परिषदेचे पुनर्गठन करून केंद्र आणि राज्य शासनाचे प्रतिनिधी, अशासकीय संघटनांचे प्रतिनिधी नागरिकांचे समूह, निवृत्त व्यक्ती संघटना आणि कायदा, औषध आणि सामाजिक कल्याण या क्षेत्रातील प्रतिनिधींचा समावेश करण्यात आला.

३) जेष्ठ नागरिकांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण (२०११)

केंद्र शासनाने १९११ साली जेष्ठ नागरिकांसाठी राष्ट्रीय धोरण जाहीत केले. हे दोरान विशेषत: ग्रामीण आणि नागरी भागामध्ये राहणाऱ्या जेष्ठ नागरिकांशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करते. उपचारापेक्षा प्रतिबिंब हा या धोरणाचा मुख्य उद्देश आहे आणि म्हणून विशेषत: स्त्रियांमध्ये जेष्ठ नागरिकांच्या संघटना स्थापन करणे हे ता धोरणाचे ध्येय आहे. हे धोरण “Ageing in Place’ or ‘Ageing in own home’ या संकल्पनांना सुद्धा प्रेरित करते. अशाचप्रकारे हे धोरण निवारा, विमा, सुरक्षितता आणि गृह सेवा सुविधा, वृद्ध निवृत्ती वेतन या संकल्पनांना चालना देते. जेष्ठ नागरिकांचा आदर शाश्वत राखणे हे या दोरानाचे ध्येय आहे. भारताने Madrid Plan चा एक सदस्य म्हणून हे धोरण जास्त सर्वसमावेशक, अडथळामुक्त आणि वयोस्नेही समाज निर्माण करण्यासाठी कार्य करते.

४) राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम :

ही भारत सरकारची प्रायोजिक योजना आहे. जेष्ठ, विधवा आणि अपंग व्यक्तींना सामाजिक निवृत्ती वेतनाच्या रुपात वित्तीय सहाय्य पुरविणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

या योजनेचे पाच घटक आहेत.

अ) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळात निवृत्ती वेतन योजना : साठ वर्षापेक्षा जास्त वय असणारे आणि दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणारे नागरिक या योजनेसाठी पत्र आहेत.

आ) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्ती वेतन योजना : या योजनेत चाळीस वर्षापेक्षा जास्त वय असणाऱ्या आणि दारिद्र्य रेषेत राहणाऱ्या विधवा महिलांचा लाभार्थी म्हणून समावेश होतो.

इ) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय अपंग निवृत्ती वेतन योजना : या योजनेमध्ये अठरा वर्षे वयाची व्यक्ती आणि जी ८० टक्के अपंग असून दारिद्र्य रेषेतसुद्धा जीवन जगात आहे अशा व्यक्तींचा समावेश होतो.

ई) राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण योजना : ही योजना मुख्यतः वयोवृद्ध नसणाऱ्या लोकांसाठी लागू आहे.

उ) अन्नपुर्णा योजना : IGNOAPS मध्ये समाविष्ट नसलेल्या परंतु, पत्र असलेल्या जेष्ठ नागरिकांच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी अन्न सुरक्षितता पुरविणे हे या योजनेचे उद्दिष आहे. अन्नपूर्णा योजनेअंतर्गत प्रत्येक लाभार्थ्यास दहा किलो तांदुळ मोफत दिला जातो.

५) वृद्धांच्या आरोग्य निवारणाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम

हा कार्यक्रम आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाच्या पुढाकाराने सुरु झाला आहे. जेष्ठ नागरिकांच्या गरजांसाठी पूर्णपणे समर्पित अशी आरोग्य निवारणाची व्यापक व्यवस्था करणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. हा कार्यक्रम सरकारच्या आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय उत्तरदायीत्वांचे फलित आहे. हा कार्यक्रम संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या करारनाम्याच्या अंतर्गत आणि पालक आणि जेष्ठ नागरिकांचा सांभाळ आणि कल्याण अधिनियम २००७ च्या अंतर्गत परिकल्पित असा आहे. हा कायदा जेष्ठ नागरिकांच्या वैद्यकीय निवारण आणि तरतुदींना निर्दिष्ट करतो. वृद्धांच्या आरोग्य निवारण कार्यक्रमाचे चार उद्दिष्टये आहेत :

अ) जेष्ठ नागरिकांना सहज उपलब्ध, माफक, उच्च गुणवत्तापूर्ण, दिर्घकालीन, व्यापक आणि समर्पित निवारणसेवा पुरविणे.

आ) वयोवार्धनासाठी नव्या स्थापत्याची निर्मिती करणे.

इ) सर्व वयासाठी समाज यासाठी सक्षम पर्यावरण तयार करील अशा धोरणात्मक आराखड्याची निर्मिती करणे.

ई) सक्रीय आणि निरोगी वयोवर्धनाच्या कल्पनेस चालना देणे.

६) वृद्धाश्रमाच्या बांधकामाकरीता सहाय्य :

वृद्धाकरीता वृद्धाश्रम/ बहूसेवा सुविधा केंद्राच्या बांधकामाकरिता पंचायतराज संस्था/ स्वयंसेवी संघटना/ स्वयंसहायता गटांना बिगर नियोजित योजनेंतर्गत अर्थसहाय्य करण्यास १९९६-९७ साली सुरुवात झाली. या योजनेअंतर्गत कमाल १५ लाख किंवा बांधकाम खर्चाच्या 50 टक्के अनुदानित रक्कम दिली जात असेल. तथापि अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांना ही योजना फारशी आकर्षक न वाटल्याने ती १० व्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी (२००६-०७) बंड करण्यात आली.

७) आंतरराष्ट्रीय वृद्ध व्यक्ती दिन :

आंतरराष्ट्रीय वृद्ध व्यक्ती दिन हा १ ऑक्टोबर ह्या दिवशी साजरा केला जातो. १ ऑक्टोबर २००९ रोजी सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्र्यांनी आंतरपिढीय बंध मजबूत होण्यासाठी इंडिया गेट, राजपथाजवळ वॉकथॉम या कार्यक्रमासाठी झेंडा दर्शविला. दिल्ली परिसरातून ३००० पेक्षा जास्त जेष्ठ नागरिक, वृद्धांच्या समस्या या क्षेत्रात काम करणाऱ्या अशासकीय संघटना आणि शाळेतील मुलांनी यामध्ये सहभाग घेतला. हेल्प एज इंडिया या संघटनेचे या कार्यक्रमाच्या आयोजनामध्ये भूमिका बजावली.

भारत सरकारने आखलेल्या काही योजना त्या खालीलप्रमाणे :

- जेष्ठ नागरिकांसाठीचा एकात्मिक कार्यक्रम
- पंचायातीराज संस्थांना सहाय्य योजना
- केंद्र सरकार आरोग्य योजना
- राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम

८.३ वृद्धांसाठीचे कल्याणकारी कार्यक्रम

कल्याण मंत्रालयाच्या मते, वृद्ध व्यक्तींच्या संख्येच्या वाढीबरोबर त्यांच्या विशिष्ट गरजा असतात. त्याचे प्रतिबिंब वृद्धांसाठीच्या विविध कल्याणकारी उपायांमध्ये पडलेले दिसते. The Volunteer Inter-faith Care-givers Programme हा कार्यक्रम स्वत:च्या घरामध्ये राहणाऱ्या वृद्ध व्यक्तींच्या गरजांचे निराकरण करण्यासाठी आणि त्यांची सुश्रुषा करणाऱ्यांना मदत करण्यावर भर देतो.

पंचायतराज संस्थासुद्धा संस्थात्मक आणि असंस्थात्मक सेवा पुरवून मदत करतात. वृद्ध व्यक्ती सामाजिक आणि उत्पन्न संरक्षण योजना ही असंघटीत कामगारांना सुरक्षेची हमी देण्याचा प्रयत्न करते. जागतिक आरोग्य संघटनेचे सुद्धा निवृत्ती वेतन योजनांना यासंदर्भात अधोरेखित केले आहे.

८.४ भारतातील अशासकीय पुढाकार

एकीकडे वृद्धांच्या लोकसंख्येत लक्षणीय वाढ होत आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात वृद्धाव्यक्तीच्या समस्या आणि गरजांचे निराकरण करणे कठीण दिसत आहे. मागील काही दशकात वृद्ध व्यक्तींच्या मदत आणि कल्याणकारी शासनाने विविध कार्यक्रम आणि धोरणे आखली आहेत. त्याच वेळी अनेक अशासकीय संघटना वृद्धांच्या प्रशासनांसाठी आवाज उठविण्यात महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. वृद्धांच्या सामाजिक-आर्थिक आणि आरोग्यविषयक समस्यांवर या अशासकीय संघटनांनी सातत्याने लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ) अशासकीय संघटना :

मागील काही वर्षापासून भारतात अशासकीय संघटना महत्वाची बनली आहे. स्गासाकीय योजना असली तरीही लोकसंख्येचा बराचसा भाग त्याच्या संपादनापासून दूर राहतो. त्यांना सुरक्षा कवच मिळत नाही. सेवेमधील हे अंतर अशासकीय संघटनांनी भरून काढले आहेत. साध्या भाषेत अशासकीय संघटना म्हणजे कसलाही नफार्जनाचा हेतू न ठेवता स्वतंत्रपणे किंवा शासनाच्या बरोबरीने काम करणारी आणि समाजाला धोकादायक वाटणाऱ्या कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय आणि राजकीय समस्यांचे निराकरण हे मुख्य उद्दिष्ट असणारी संघटना होय.

ब) वृद्धांसाठीच्या अशासकीय संघटनांची उद्दिष्टये

- जेष्ठ नागरिकांचा दर्जा उंचावणे :
- सामाजिक जाणीवजागृतीचा प्रसार करणे आणि वृद्ध व्यक्तीप्रती कर्तव्यदक्ष आणि आदरातिथ्य असणारा समाज निर्माण करणे.
- पिढ्यानपिढ्या सामाजिक दृष्टिकोणाचे रुपांतर करणे आणि जेष्ठ नागरिकांसाठी सुरक्षित, आदरणीय व सन्माननीय वातावरण निर्माण करणे.
- वंचित वृद्ध व्यक्तींना सन्मानपूर्वक आणि परिपूर्ण जीवनासाठी सहाय्य करणे.

क) वृद्धापकालीन शुश्रुषेतील अशासकीय संघटनांचे महत्व

वृद्ध व्यक्तींना आवश्यक सुविधा आणि पुरेशी मदत करण्यास अशासकीय संघटना महत्वाची भूमिका बजावतात. त्या विविध प्रकारच्या सेवा देतात. उदा. योग्य निवारण, आर्थिक तरतुदी, वैद्यकीय उपचार, मालमत्ता विवादासाठी कायदेशीर सहाय्य आणि इतर अशासकीय संघटनांमध्ये बहुतेक व्यक्ती या स्वयंसेवक असतात. समाजाच्या अशा समस्यांसंदर्भात त्यांचे मोठे आकलन असते. वृद्ध व्यक्तींची काळजी घेण्यामध्ये आणि त्यांनी त्यांच्या आयुष्यात जे गमावले आहे ते त्यांना पुरविण्यात हे स्वयंसेवक चांगले प्रशिक्षित असतात. हे स्वयंसेवक आरोग्य निवारण, उत्पन्न निर्मितीच्या संधी आणि उपजिविकेसाठी प्रशिक्षण सुद्धा येतात.

त्याचबरोबर अशासकीय संघटना वृद्ध व्यक्तींसाठी अशा उपक्रमांमध्ये सक्रीयरित्या सहभागी असतात की जे उपक्रम विशेषत: समाजातील दुर्बल घटकांच्या सुधारणा कल्याणासाठी असतात. ज्यावेळी शासनावर संसाधन आणि अनुदानाची मर्यादा येते त्यावेळी अशाकीय अशासकीय संघटना घेतात. काही वेळी वैयक्तिक तर काही वेळी शासनसंस्थांबरोबर या संघटना घेतात. काही वेळी वैयक्तिक तर काही वेळी शासनसंस्थांबरोबर या संघटना वृद्धांच्या समस्यांच्या निराकरणासाठी कार्यक्रम विकसित करीत असतात.

ड) भारतातील वृद्धांसाठीच्याअशासकीय संघटना :

१) हेल्प एज इंडिया : वृद्ध व्यक्तींसाठी ही एक प्रसिद्ध अशासकीय संघटना आहे. सोसायटी नोंदणी कायदा १९६० अंतर्गत या संघटनेची नोंदणी झाली आहे. हेल्प एज इंडिया ही संघटना १९७८ मध्ये सुरु करण्यात आली. चार दशकापासून जास्त काळ ही संस्था व्नाचीत वृद्धांसाठी कार्य करीत आहेत. तेवीस प्रादेशिक कार्यालयासह ती देशातील सर्वात स्वयंसेवी संघटना आहे. वृद्धांचे दुर्लक्ष, दारिद्र्य आणि अलगता याविरोधी काम करणे ही या संघटनेची उद्दिष्ट्ये आहेत. सहयोगी संस्थांबरोबर संघटन करून ही संस्था देशभरात मोठ्या पातळीवर आपले कार्यक्रम कार्यक्रम राबविते. या संघटनेकडून हाती घेतलेले कार्यक्रम खालीलप्रमाणे आहेत.

I. दृष्टिविषयक काळजी

II. फिरता दवाखाना

III. उत्पन्न निर्मिती

IV. दिनकेंद्रे

V. वृद्धांसाठी अनुदानाचा स्विकार

संघटनेच्या या उत्कृष्ट कामाबद्दल त्यांची संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्तुति केली आहे.

२) डिग्निटी फाउंडेशन : ज्या समाजात जेष्ठ आत्मविश्वास आणि आदराने राहणे शक्य होईल असा जागृत समाज समाज निर्माण करणे हे या अशासकीय संघटनेचे ध्येय आहे. एकटेपणा, अलगपणा यांच्याशी संबंधित वयानुसार असणाऱ्या नकारात्मक भावनेतून जेष्ठ नागरिकांची सुटका करणे हेही या संस्थेचे ध्येय आहे.

समानता, सकारात्मक विचार, चिकाटी, आत्म-विश्वास आणि साधेपणा हे निरोगी समाजाचे स्तंभ आहेत असे डिग्निटी फाउंडेशन मानते.

३) द इंटरनॅशनल लाँगव्हीटी सेंटर-इंडिया : ही वृद्ध व्यक्ती आणि दुर्बल घटकांच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या क्षेत्रात समर्पित भावनेने प्रयत्न करणारी नफा हे उद्दिष्ट नसणारी अशी ही संघटना आहे. सर्व स्तरावरील वृद्ध लोकांचे संशोधन सल्ला आणि आकलन करणे ही या संघटनेची प्रमुख भूमिका आहे.

४) एज केअर इंडिया : भारतातील वृद्ध व्यक्तींच्या कल्याणास चालना देण्यासाठी १९८० मध्ये एज केअर इंडिया या संघटनेची स्थापना झाली, ही संघटना अराजकीय, नफार्जन न करणारी, धर्मनिरपेक्ष, धर्मादायी, शैक्षणिक सांस्कृतिक आणि सामाजिक कल्याण या क्षेत्रात काम करते. सास्न्था नोंदणी कायदा १९६० अंतर्गत तिची नोंदणी झालेली आहे. जात, वर्ण, पंथ याशिवाय ही संघटना वृद्ध व्यक्तींच्या आनंदी आदरयुक्त जगण्याच्या अधिकारांसाठी काम करते. मोफत आरोग्य तपासणी आणि दवाखान्याची व्यवस्था ते करतात. या संघटना दिनकेंद्रे चालवितात. आणि निरोगी सेवानिवृत्त व्यक्तींसाठी रोजगाराच्या संधी पुरवितात. जात, पंथ आणि लिंग भेदभावाशिवाय २१ वर्ष पूर्ण झालेल्या सर्व शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त व्यक्तींना या ऐच्छिक संघटनेचे सभासदत्व खुले आहे. सध्या या संघटनेचे १५०० स्वयंसेवक आहेत. त्यांच्या अनेक कार्यक्रम आणि प्रकल्पांसाठी शासनाकडून अनुदान मिळत आहे.

५) अखिल भारतीय जेष्ठ नागरिकांचा संघ All India Senior Citizens Confoderation AISCCON : हे जेष्ठ नागरिकांसाठी चे मोठे राष्ट्रीय संघाथान आहे. जेष्ठ नागरीकांसंबंधीच्या समस्यांचे संशोधन करणे, माहिती देणे आणि सल्ला देणे आणि समाजातील या घटकांचा विकास करणे याच्याशी हे संघटन बांधील आहे.

वर उल्लेखिलेल्या अशासकीय संघटनाशिवाय काही इतर संघटना खालीलप्रमाणे :

- अनुग्रह इंडिया
- एज वेळ फाउंडेशन
- सिल्वर इनिंग फाउंडेशन
- हार्मनी
- ॲक्शन फॉर सोशिअल हेल्प असिस्टंट (ASHA)
- फॅमिली वेल्फेअर एजन्सी
- डेव्हलपमेंट वेल्फेअर अँड रिसर्च फाउंडेशन (DWARF)

वृद्धांच्या सुश्रुषेच्या क्षेत्रात या अशासकीय संघटनांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. त्यांनी काही सामाजिक आर्थिक मुद्द्यांचा शोध घेऊन त्याच्या निराकरणासाठी पुढाकार घेतला आहे.

८.५ सारांश

वयोवर्धानाच्या समस्यांच्या निराकारांसाठी मजबूत बहुक्षेत्रीय धोरण आणि कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे. ज्यामुलेद पुढील पिढ्यांना फायदा मिळून त्या सुरक्षित, आनंदी आणि दिर्घायुषी होतील. भारतातील वृद्ध लोकांच्या स्वातंत्र्य, कल्याण आणि आरोग्य यांना चालना देण्यासाठी सरकारने विविध योजना आणि धोरणांची आखणी केली आहे.

वृद्धांना शासनावर संसाधने आणि अनुदाने यांसंदर्भात मर्यादा पडतात आणि त्यावेळी अशासकीय संघटना पुढे येतात. काही वेळी वैयक्तिक वृद्धांच्या समस्यांसंबंधी जाणीवजागृती करणे आणि समाजाचा दृष्टीकोन बदलणे यासाठी युद्ध पातळीवर कार्य करण्याची गरज आहे.

८.६ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- Human Ageing :मानवी वयोवर्धन
- Non- Government Organization (NGO): अशासकीय संघटना
- Integrated Prpgramme For Old Person (IPOP): जेष्ठ नागरिकासाठी एकात्मिक योजना
- National Policy for Old Person (NPOP) :वृद्धांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण
- National Council for Old Persons (NCOP) :वृद्धांसाठी राष्ट्रीय परिषद
- National Policy on Senior citizens : जेष्ठ नागरीकासाठी राष्ट्रीय धोरण

८.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१) भारतातील अशासकीय संघटनांचे स्वरूप आणि महत्व यांची चर्चा करा.

२) वृद्ध व्यक्तींच्या समस्या निराकारणातील अशासकीय संघटनांच्या योगदानाचे परिक्षण करा.

३) भारतातील वृद्धांच्या कल्याणासाठीच्या शासकीय पुधाकारांचे परिक्षण करा.

८.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१) गोडबोले अरविंद, "वृद्ध व त्यांचे प्रश्न", पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७४.

२) बंबावाले उषा, "ग्रोईंग ओल्ड इन यंग इंडिया", स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाउस, पुणे, १९९३.

३) खौरणार दिलीप, "वृद्धांच्या समस्या:चिंता आणि चिंतन", चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २००७.

४) Dey S. Nambiar D, Lakshmi JK. Et al (2012) : Health of the Elderly in India: Challenges Research and Affordability In: National Research Council (US) Panel on Policy Research and Data Needs to Meet the Chellenge of Aging in Asia Available from :

https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK109208/

५) National Policy for the Aged in India

https://www.gktoday.in/gk/government-policy-for-senior-citizens-in-india/

❖❖❖❖